

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

АБДУРАҲИМ ОРТИҚОВ

САНОАТ ИҚТИСОДИЁТИ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаширувчи Кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун дарслик сифатида
тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти
Тошкент 2009

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL EDUCATION
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

ABDURAHIM ORTIKOV

INDUSTRIAL ECONOMICS

This manual is recommended by the group of «regulating the activities of scientific organizations of higher education" of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

**©Узбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти
Тошкент 2009**

Абдурахим Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти» (Дарслик). — Т.: ТДИУ, 2009, 000 бет.

Дарсликда «Саноат иқтисодиёти» фанининг предмети ва вазифалари, халқ хўжалигининг энг муҳим, етакчи тармоғи бўлган саноатнинг миллий иқтисодиётдаги роли, ўрни ва аҳамияти, таркибий муаммолар, бошқариш ва режалаштиришнинг илмий асослари, фан-техника тараққиёти, кадрлар ва меҳнатга ҳақ тўлаш, асосий ва айланма фондлар, махсулот сифати ва рақобатбардошлик, қиймат ва таннарх, фойда ва рентабеллик ҳамда баҳо масалалари ёритилган. Унда шунингдек, услубий масалалар ва саноат соҳасида юз берадиган иқтисодий жараёнларнинг моҳиятини очиб беришга алоҳида эътибор қаратилган.

Дарсликда Президентимиз И.Каримовнинг “Жаҳон молиявий иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йуллари ва чоралари” номли асарининг асосий мазмунидан келиб чикадиган вазифалар ҳам баён этилган.

Дарслик олий ўқув юртларининг иқтисодиёт соҳаси бўйича таълим олаётган талабалари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф. Ш.Р. Холмўминов

Такризчилар: и.ф.н., проф. Э.Х. Маҳмудов

и.ф.н. проф. Ф.Ш. Каримов

Abdurahim Ortiqov. «Industrial economics» (Textbook) – T.: TSEU, 2009 - pages.

The textbook is about the subject and tasks, and the role of «Industrial economics" and its importance in national industrial economics. It also explains structural problems, scientific trends of planning and regulating, development of scientific-technical progress, specialists, labor payments, main and circular funds, production quality, competition, cost and price of a product, profit and profitability of a firm. It also covers the solutions for methodological issues and economical activities happening in industry.

The textbook is recommended for the students of higher education establishments majoring in the direction of «Economics".

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh. R.

References: doctor of economic science,
candidate of economic science,
prof. Mahmudov E.H.
candidate of economic science,
prof. Karimov F.SH.;

МУҚАДДИМА

Кучли ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққий эттириш ва шу асосда жамият аъзоларининг моддий ва маънавий фаровонлигини таъминлашда халқ хўжалигининг етакчи тармоғи булган саноат мавқеи жиҳатидан алоҳида ўрин эгаллайди. Ана шу жуда муҳим соҳа иқтисодий асосларининг ҳам назарий, ҳам амалий моҳияти ва аҳамиятини тушунадиган, бу борадаги барча янгиликлар ва ташкилий ўзгаришларни ҳис эта оладиган иқтисодчиларни тайёрлашда «Саноат иқтисодиёти» фани алоҳида аҳамият касб этади.

Бу фаннинг асосий мақсади илм-толибларда замонавий иқтисодий фикрлашни, мамлакат миллий ижтимоий-иқтисодий ишлаб чиқариш тизимида саноат мажмуининг ўрнини тавсифлаш, халқ хўжалиги ва аҳолининг саноат маҳсулотларига булган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш ва саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини ошириш зарурияти тўғрисидаги умумлашган тасаввурни шакллантиришдан иборат.

«Саноат иқтисодиёти» фани талабаларга нафақат муайян ахборот, маълумотлар, билим ва илм бериши, балки уларни ўз фаолиятининг энг муҳим йўналишларини тўғри танлаб олишга, мураккаб иқтисодий муаммолар ечимини топа билишга ўргатиши керак.

Талабаларда бу фан бўйича билим ва илм, ҳамда малакаларини шакллантиришнинг асосини маърузалар, амалий машғулотлар, мустакил ишлар, илмий-тадқиқотлар жараёни иштироки асос бўлади.

Маърузалар талабаларга назариянинг асосий негизларини ёритиб берса, семинар ва амалий машғулотлар бу борадаги билимларини мустаҳкамлаш,

фанни чуқур ўргатиш, мавзуларни ёзма ва оғзаки баён этиш санъатини эгаллашга ёрдам беради.

«Саноат иқтисодиёти» фани умумиқтисодий мутахассислик бўйича иқтисодчи кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш бўйича иқтисодий таълим асосларидан бири бўлгани боис уни ўқитиш алоҳида дарслик ва ўқув қўлланма асосида амалга оширилиши зарур.

Китобхонга тавсия этилаётган ушбу дарслик Тошкент Давлат иқтисодиёт университети Илмий кенгаши томонидан тасдиқланган «Намунавий дастур»га биноан ёзилган бўлиб, у энг аввало, реал тармоқнинг энг муҳим муаммоларини бозор иқтисодиёти ва ислохотлар талабига хос ва мос равишда урганишга мослаштирилган.

Ушбу дарсликдан Академиялар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлирининг иқтисодий таълим йўналишларида билим олувчи талабалар ва ўқувчилар, шунингдек, саноат ишлаб чиқаришини бошқариш, режалаштириш ва башоратлаш, ташкил этиш соҳасида хизмат қилаётган мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Дарслик ҳақидаги мулоҳаза ва таклифлар, истаклар қуйидаги манзилга йўлланиши мумкин: 700047, Тошкент, Ўзбекистон кўчаси, 49.

I боб

«САНОАТ ИКТИСОДИЁТИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. «Саноат иктисодиёти» фанининг объекти.

Саноатнинг таърифи ва тавсифи

Ҳар қандай фан ўзининг ўрганиш объектига эга бўлади. Шундай объектнинг бўлиши у ёки бу фаннинг дунёга келиши, шаклланиши ва ривожланишининг муҳим шартидир. «Саноат иктисодиёти» фани ҳам ўз объектига эга. Унинг объекти умуман саноат, хусусан, Ўзбекистон саноати ҳисобланади. Шу боис энг аввало, ушбу фаннинг объекти ҳисобланган саноат ҳақидаги таълимот билан танишиш зурурияти тугилади.

Саноат ижтимоий-иктисодий категориядир. Демак, саноат объектив реаллик (борлиқ)нинг инъикоси ва юксак умумлашмасидир. Унинг алоҳида тармоқ, яъни ижтимоий ишлаб чиқаришнинг алоҳида соҳаси бўлиб юзага келиши ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожини билан тарихий жиҳатдан боғлиқдир. Саноат ҳам объектив борлиқнинг муҳим ҳодисалари қаторида маълум давр (вақт ва фазо)да дунёга келган, муайян қонун ва қоидалар асосида ривожланган, маълум микдор ва сифатларга, зарурат ва имкониятларга эга бўлган ҳамда зиддиятлар қурбони ҳам бўлган.

Ўзбекистон саноати ҳам ўз тараққиёти жараёнида қатор босқичларни босиб ўтган. Энг аввало, уй саноати ("Она қорнидаги саноат"), сўнгра, хунармандчилик, яъни хонаки саноат, кооперация, мануфактура, фабрика каби шакллари юзага калган. Бу ерда: хунармандчиликнинг жуда куп турлари, яъни кулолчилик, дурадгорчилик, тоштарошлик, бинокорлик, ўймакорлик, каштадузлик, кўнчилик, тукувчилик ва тикувчилик, темирчилик, мисгарлик ва

заргарлик, дегрезлик, рихтагарлик, зардўзлик, бўёқчилик, тунукасозлик ва бошқалар кенг тарқалган.

Хунармандчилик («хонаки саноат») бронза асрида деҳқончиликдан ажралиб чиққан. Милоднинг дастлабки асрларида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида анчагина хунармандчилик марказлари ташкил топган.

IX—X асрларда ип, мато, гилам бўйича Хива ва Шош, мис ва темирдан аслаҳа, пичоқ тайёрлаш бўйича Фарғона, шойи матолар, шиша маҳсулотлар тайёрлаш бўйича Бухоро дунёга танилган. XII—XIII асрларда ривожланиш пасайиб, Темурийлар давлатининг вужудга келиши билан хунармандчилик яна ривож топган. Бухоро, Самарканд, Хива, Тошкент, Шахрисабз каби шаҳарларнинг ишлаб чиқариш муносабатларида хунармандчилик алоҳида аҳамият касб этган.

XVIII асрнинг 60-70-йилларида Англияда рўй берган саноат тўнтарилишидан кейин Ўзбекистонда аста-секин мануфактурадан машиналашган индустрияга ўтиш бошланди. Хомашёга бирламчи ишлов берадиган саноат соҳалари (пахта тозалаш, ипак тортиш, вино, консерва, мой заводлари) вужудга келди.

XIX аср охирига келиб, Ўзбекистонда хунармандчиликнинг 30 га яқин тури ривожланган. XX аср бошларида эса хунармандчиликнинг асосий қисми артелларга, кейинчалик завод ва фабрикаларга, бадий буюмлар корхоналарига айлантирилган.

XX асрда Ўзбекистон саноатида жуда катта ўзгаришлар рўй берди. Агар аср бошларида саноат маҳсулотининг энг муҳим турларидан 5-10 хили (пахта толаси, хом ипак, ўсимлик мойи, узум виноси, ғишт, ганч ва бошқалар) ишлаб чиқарилган бўлса, аср охирига келиб юзлаб-минглаб турлари тайёрланмоқда.

Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг асосий ва етакчи тармоғидир. Саноатнинг вужудга келиши ва ривожланиши ишчилар сонининг ошиши ва унинг жамиятдаги мавқеи кўтарилишига олиб келади. Мустақиллик даврида

жамиятни тарихий жиҳатдан янгилашда ишчиларнинг авангардлик роли тўғрисида сўз юритилар экан, фақат ишчилар синфигина меҳнаткашлар оммасининг бирлашуви, жипслашуви ва истиқлолни ҳимоя қилиш, мустаҳкамлаш ва уни узил-кесил таъминлашга ёрдам бера олади, дейиш мумкин. Ана шу фикрни Ўзбекистон воқеалиги кун сайин тасдиқламоқда. Ўзбекистон ишчиси республика ялпи ижтимоий маҳсулоти, миллий даромаднинг асосий қисмини бунёд этмоқда, мамлакат ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини юқори даражага кўтаришда фаол иштирок этаётир.

Ўзбекистон Республикаси ишчилари кифоасида ҳам барча ривожланган мамлакатлар ишчиларидагидек, онгли индустриал меҳнаткаш ва инсонлар муносабатининг юксак меъёрлари ва умуминсоний тамойилларини, қадриятларини қарор топтирувчи, янги ҳаёт учун илгор курашчи хислатлари бир бутун бўлиб мужассамлашган.

Саноат тараққиётининг муҳим қонуниятларидан бири саноат ходимларининг маданий-техникавий, маънавий-маърифий даражаси ўсиши, ишлаб чиқариш малакаси ва тажрибасининг тинмай ошиб боришидир.

Ўзбекистон меҳнаткашларининг билим ва кўникмаси, ишлаб чиқариш малакаси ва маҳорати, маданий ва маърифий савиясини юқори даражага кўтариш бўйича амалга оширилаётган ишларда ҳам саноатнинг юқори урин тутишини кўриш мумкин.

Саноат — мамлакат мудофаа қобилиятининг моддий асоси, эл-юртда тинчлик ва барқарорликни сақлашнинг муҳим омили, кўшни мамлакатлар мустакиллигини, ҳамкорлиги ва бирдамлигини таъминловчи муҳим соҳадир. Ўзбекистон давлати мудофаасини кафолатлашда саноатнинг роли бебаходир.

Саноат шундай тармоқки, барча мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий ва ташкилий интилишлари, уларнинг хўжалик жиҳатдан бирлашиши, яъни иқтисодий интеграция тавсифида ўз ифодасини топади. Натижада барча

мамлакатларнинг табиий, меҳнат ва молиявий ресурсларидан, фан-техниканинг барча ютуқларидан оқилона фойдаланиш имкониятлари юзага келади.

Саноат, айниқса, оғир саноат — бутун ижтимоий ишлаб чиқаришни идустрлаштириш муаммоларини ҳал этиш калитидир. Шу сабабли жамиятнинг моддий-техника асосини қайтадан куриш ишини ўзбек халқи Президент раҳбарлигида умуман саноат, хусусан, унинг энг муҳим соҳаларини ривожлантиришдан бошлади. Чунки бу соҳалар Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий қудрати, халқ фаровонлигини янада оширишнинг пойдевори ҳисобланар эди, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади.

Меҳнатни ижтимоий ташкил этишнинг энг олий тури — концентратсиянинг юқори даражаси билан кичик бизнес ва тадбиркорликни уйғунлаштириш асосида ижтимоий ишлаб чиқаришни уюштиришнинг илғор усуллари— ихтисослаштириш, кооперативлаштириш ва маҳаллийлаштириш ҳам саноат соҳасида ҳукмронлик қилади ва яхши самаралар беради.

Ижтимоий-иқтисодий тараккиётни жадаллаштиришни таъминловчи буюк ҳаракатлантирувчи куч — рақобат, яъни беллашув, ракиблар кураши ҳам саноат соҳасида ривож топади. Илғор техника ва технологиялардан фойдаланиш, материалларнинг янги турларини яратиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришдаги маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини юқори даражага кўтариш, ишлаб чиқаришнинг бошқа бир қатор техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш асосида унинг самарадорлигини кўтариш учун ҳаракат ва бошқа меҳнат анъаналари ҳам аввало, саноат соҳасида вужудга келди ва келмокда.

Мустакилликнинг афзалликлари ва давлатнинг иқтисодий сиёсати саноатнинг етакчи ўрнини янада оширмокда. Ислохотларнинг асосий йўналишлари ва уларнинг ечимини топиш даставвал саноат соҳасида амалга оширилмокда ва яхши самара бермокда.

1.2. «Саноат иқтисодиёти» фаннинг предмети ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги

Ишлаб чиқариш ва бозорни оқилона ташкил этиш, уларнинг самарадорлигини, натижалилигини оширмоқ учун жамиятнинг умумий иқтисодий қонунларини билиш, хўжаликка раҳбарлик қилишнинг илмий асосларини чуқур эгаллаш зарур.

Иқтисодиёт соҳасида рўй бераётган барча воқеликлардан хабардор бўлиш, уларнинг моҳияти ва аҳамиятини тўғри тушуниш, иқтисодий муаммоларни оқилона ҳал этиш корхоналар, фирмалар, тармоқлар ва комплекслар олдида турган вазифаларни ўз вақтида амалга ошириш учун иқтисодий билимлар билан қуролланиш, уларни чуқур эгалламоқ керак. Бундай билимларни бизга иқтисодий фанлар тизими ўргатади (1-чизма).

1-чизма. Иқтисодий фанлар тизими.

Иқтисодий фанларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи — умумиқтисодий фанлар, яъни иқтисодни яхлит ўрганувчи фанлар. Иккинчи — хусусий иқтисодий фанлар, яъни иқтисоднинг у ёки бу соҳасини, ёхуд корхона иқтисодини ўрганувчи фанлар. Биринчи гуруҳга энг аввало «Иқтисодий назария» фани киради. Унинг ўзи ўз номи билан бошқа фанлардан ажралиб туради ва умум иқтисодга назарий жиҳатдан ёндашади, унга хос қонун ва қоидаларни ўрганади.

«Иқтисодий назария» — инсонларнинг ишлаб чиқариш муносабатларини ишлаб чиқарувчи кучлар билан ўзаро алоқада ўрганувчи фандир. Бу фан кишилиқ жамияти тараққиётининг турли босқичларида моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилишни бошқариш қонунларини, шунингдек, улардан амалий фаолиятда фойдаланиш йўллариини ўрганади. Лекин «Иқтисодий назария» халқ хўжалигининг айрим тармоқлари ва тармоқлараро комплексларида иқтисодий қонунларнинг намоён бўлиш, рўй бериш шакллари ва хусусиятларини ўрганмайди. Бу билан аниқ иқтисодий фанлар шуғулланади. Ана шундай фанлардан бири «Саноат иқтисодиёти» фани ҳисобланади. Бу фан жамиятнинг иқтисодий қонунлари ва зарурий қоидалари саноат ва унинг тармоқлари соҳасида намоён булиши, рўй бериши, тузилмавий ўзгаришларнинг «фалсафасини», бошқаришнинг илмий асосларини, режалаштириш ва башоратлашнинг методологияси ва методикасини, фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари, саноат ресурсларининг моҳияти, аҳамияти ва турлари ҳамда улардан фойдаланишни яхшилаш шарт-шароитлари ва саноатнинг бошқа қатор муаммоларини урганади.

«Саноат иқтисодиёти» фани бир қатор иқтисодий фанлар билан чамбарчас боғланган. Улар жумласига «Экономикс», «Иқтисодий назария»,

«Макроиктисодиёт», «Микроиктисодиёт», «Статистика», айниқса, «Иқтисодий статистика», «Меҳнат иқтисоди ва социология», «Маркетинг», «Менежмент», «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит», «Молия-кредит», «Иқтисодий хавфсизлик», «Инновация стратегияси», «Хорижий мамлакатлар иқтисодиёти» ва бошқа бир катор фанлар киради.

«Саноат иқтисодиёти» фани «Корхона иқтисоди» фани билан чамбарчас боғлиқдир. Бундай боғлиқлик саноат ва унинг алоҳида тармоқлари моддий-техника ва меҳнат салоҳиятидан тўла-тўқис фойдаланиш имкониятларини қидириб топиш учун меҳнат жамоасига иқтисодий таъсир кўрсатишнинг янги-янги усуллари топишда маҳорат ва ишнинг кўзини билишга ёрдам беради.

Иқтисодий ҳаёт жараёнлари ва ҳодисаларини ўрганиш даражаси нуқтаи назаридан, одатга кўра, макроиктисод ва микроиктисодни фарқлайдилар.

«Макроиктисод» фани иқтисодни бир бутун сифатида қарайди ва умумий (мажмуий) талаб ва тақлифнинг, миллий даромад ва ялпи миллий маҳсулотнинг шаклланиш жараёнларини тадқиқ этади, ҳукумат бюджет сиёсатининг иқтисодий ўсишига, инфляция ва ишсизлик даражасига таъсирини таҳлил этади. Бошқача айтганда, бу фан макроиктисодий жараёнларни давлат томонидан тартибга солиш муаммоларини ўрганади ва ўргатади.

«Макроиктисод» фани ишлаб чиқариш тармоғи ва корхона, товар ва молия бозорлари, банклар, турли фирмалар, уй хўжалиги каби алоҳида субъектлар ва тузилмаларнинг феъл — аъводини тадқиқ этади. У алоҳида товарларнинг ишлаб чиқариш ҳажми ва уларга баҳо қандай белгиланишини, солиқлар ва бошқа тўловларнинг аҳоли жамғармаларига қандай таъсир этишини ўрганади.

Саноат иқтисодиёти» фани «Менежмент» фани билан ҳам бевосита боғлиқдир. Чунки саноат бошқарувининг муҳим муаммолари менежмент назарияси ва амалиёти асосида ўз ечимини топиши мумкин.

«Менежмент» фани — бошқарувчига танловни тўғри амалга ошириш ва ишчан қарорни қабул қилишни ўргатувчи фандир. Унинг асосий мақсади бозор муносабатлари шароитида барча бўғинларда ишлай оладиган юқори малакали бошқарувчиларни тайёрлашдан иборат.

Бу фаннинг муҳим муаммоларини ўрганишда халқ хўжалигида техника ва технология тараққиётининг йўлларини белгилаб берадиган фанларнинг хулосаларидан ҳам кенг фойдаланиш фоят зарурдир.

Шундай қилиб, «Саноат иқтисодиёти» фанининг предмети деганда жамиятнинг объектив иқтисодий қонунлари ва зарурий қоидаларининг шу соҳада намоён бўлиш шакллари, саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш жараёнида жонли ва буюмлашган меҳнатнинг энг оптимал харажатлари асосида энг яхши натижаларга эришишни таъминлайдиган шарт-шароитлар ва омилларни ўрганиш тушунилади.

1.3. «Саноат иқтисоди» фаннинг ўрганиш методологияси ва усуллари

Илм-фан методологияси дейилганда, уни билиш ва ўрганиш фаолиятининг шакллари ва усуллари мажмуаси тушунилади. Муайян фан бўйича масалани ўртага ташлаш, тадқиқот мавзуси ва илмий назарияни шакллантириш, шунингдек, аниқланган натижанинг ҳақиқийлиги, яъни ўрганилаётган объектга мувофиқлиги жиҳатидан текшириш методологияни қўллашнинг энг муҳим томони ҳисобланади. Демак, методология — тадқиқот ёки билиш, англаш йўли, воқеликни амалий ва назарий ўзлаштириш усуллари мажмуасидир.

«Саноат иқтисодиёти» фанининг назарий, методологик асосини саноатнинг вужудга келиши ва ривожланиш муаммолари бўйича ҳозирги назария, узбек эли ва хорижий мамлакатлар иқтисодчиларининг илмий асарлари, Ўзбекистон Давлатининг қонун-қоидалари, Республика Президентининг асарлари ва фармонлари ташкил этади.

Халқ хўжалигининг етакчи соҳаси бўлган саноатда рўй берадиган барча ҳодиса ва ўзгаришларни тадқиқ этиш анчагина мураккаб жараёндир. У жонли

мушоҳададан абстракт тафаккурга ва ундан амалиётга ўтишни, яъни ҳақиқатни билишнинг, объектив реалликни тан олишнинг диалектик йўлидан фойдаланишни тақозо этади. Бундай услубий ёндашиш саноат, унинг тармоқлари ва «ирмоқ»лари ҳамда корхоналарида рўй берадиган ҳодисалар, воқеликлар ва иқтисодий жараёнларнинг ўзаро боғлиқлигини, уларнинг узлуксиз ҳаракати, тараққиёт ва ўзгариши, миқдор кўрсаткичдан сифат кўрсаткичга ўтиши, вақт ва фазода ривожланишини англаб олишга ёрдам беради.

Диалектика усули муаммолар ўрганилаётган омиллар, шарт-шароитларнинг намоён бўлиши ва юз бериши зиддиятларга, қарама-қаршиликларга бой эканлигини инобатга олишни тақозо этади.

«Саноат иқтисодиёти» фани ва илмининг барча муаммоларини ўрганишда унга тарихий ёндашиш керак. Айниқса, гуманитар фанлар масаласида энг ишонарли нарса — бу, асосий тарихий боғланишни унутмасликдир. Ҳар бир масалага тарихдаги маълум ҳодиса қандай пайдо бўлганлиги, бу ҳодиса ўз ривожланишида қандай босқичлардан ўтганлиги нуктаи назаридан қараб, ана шу ривожланиш, тараққиёт қандай рўй берганлигига эътибор қаратиш зарур.

«Саноат иқтисодиёти» фанининг энг муҳим муаммоларини ўрганишда бир қатор аниқ усуллардан фойдаланилади. Булар жумласига мушоҳада, абстракт тафаккур, индукция ва дедукция, анализ ва синтез, монографик усул, статистик усуллар (сифат ва миқдор, индекс, гуруҳлаш, балансик ва у билан боғлиқ бўлган норматив усул, эхтимоллар), иқтисодий - математик моделлаштириш, оптималлаштириш, мувозанатни аниқлаш, ўз «Акл-идроқи ҳужуми» («Мозговая атака») ва тажрибавий усуллари киради.

Бозор иқтисодига ўтиш туфайли саноат тараққиётига муносабат бутунлай ўзгарди: тузилмавий ўзгаришларнинг аҳамияти ҳамда раҳбарликнинг иқтисодий ва маънавий, психологик роли сезиларли даражада ошди. Шу сабабли саноат ишлаб чиқаришининг тараққиёт тенденциясини, ривожланган даврнинг ўзига

хос, ўзига мослигини ҳисобга олган ҳолда, у ёки бу омиллар, шарт-шароитларнинг аҳамиятини ва ролини «Динамика»да ҳисобга олиш керак бўлади.

«Саноат иқтисодиёти» фанига оид барча масалаларни юқорида келтирилган ва бошқа бир қатор усуллар ёрдамида ўрганиш, таҳлил қилиш бу фанни ўрганувчиларнинг ва унинг муаммолари ечимини ҳал этувчиларнинг билими ва илмий салоҳиятини кучайтиради, ақлий заковатини бойитади.

1.4. «Саноат иқтисодиёти» фанининг бозор иқтисодиёти шароитига ва ислохотлар талабига ҳос ва мос вазифалари

Ҳар қандай фан каби «Саноат иқтисодиёти» фани ҳам энг аввало, ўз йўналиши бўйича илмий қараш ва назарияларга таянади. Унинг асосий вазифаси саноат соҳасига тааллуқли иқтисодий билим ва илм ҳамда муайян кўникма билан қуроллантиришдан иборатдир.

Бу фан, биринчидан, иқтисодиётнинг саноат соҳасидаги сир-асрорларини билиб олишга; иккинчидан, бу тармоқ иқтисодиётида қўлланиладиган барча иқтисодий тушунчаларни тавсифлашга, улар реал иқтисодий воқеликнинг илмий инъикоси, ифода этилиши эканлигини англашга кўмаклашади; учинчидан, ишлаб чиқариш санъатини эгаллаш бўйича билим ва кўникма беради. Демак, «Саноат иқтисодиёти» фани фақат назарий томондангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам билим бериш вазифасини бажаради. Бу фанни пухта эгаллаган ҳар бир иқтисодчи мавжуд иқтисодий кўрсаткичларнинг моҳияти ва аҳамиятини яхши тушунадиган, уларни тўғри ҳисоблаб ва аниқлаб билиши, динамикасидан тегишли хулосалар чиқара оладиган бўлади.

Ҳар қандай билим, ҳатто, жамият ҳаётининг чуқур негизларига кириб борувчи илм ҳам муайян ҳаракат учун қўлланма булганлиги, жамиятни тубдан ўзгартиришнинг амалий мақсадларига хизмат қилганлиги учун қимматлидир. Шу сабабли «Саноат иқтисодиёти» ҳам фундаментал фанлар қаторидан ўрин олиб, иқтисодий тараққиётнинг муҳим қонун-қоидаларидан саноат соҳасида

фойдаланиш йўллари кўрсатиб бераётганлиги туфайли аҳамиятли ҳисобланади.

«Саноат иқтисодиёти» фанининг муҳим вазифаларидан бири — бу методологик вазифадир. «Саноат иқтисодиёти» иқтисодий фанлар мажмуида алоҳида ўрин эгаллайди, чунки барча иқтисодий-методологик масалаларнинг илмий ва амалий талқини, энг аввало, саноат соҳасида амалга оширилади.

«Саноат иқтисодиёти» фанининг вазифалари республика ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг объектив шароитлари, давлат иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари ва унга биноан амалга оширилаётган ислохотларнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни билан белгиланади. Улардан энг муҳимлари куйидагилардан иборат:

- мустақил ва қудратли давлат иқтисодий сиёсатининг моҳияти ва мақсадини тушунган ҳолда саноат ишлаб чиқариши ҳамда унинг бўғинларида бу сиёсатни амалга оширишнинг йўл-йўриқларини тўла англаш;

- саноат ишлаб чиқаришининг ҳолати ва ривожланиш хусусиятларини ўрганиш, таҳлил этиш ва унинг истикболини белгилаш ҳақида фикрлаш.

- саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиш, бошқариш, самарадорлигини оширишнинг илмий ва амалий асосларини аниқлаш бўйича билим ва кўникма бериш.

- саноат ресурслари, ишлаб чиқариш фондлари ва қувватларидан бекаму кўст, оқилона фойдаланиш.

- фан-техника тараққиёти ва инновациянинг иқтисодий аҳамияти ва моҳиятини англаш, саноат маҳсулотларининг сифати ва рақобатбардошлигини таъминлаш, ишлаб чиқаришнинг фойдалилик даражасини ошира бориш санъатини эгаллашга кўмаклашуви бўйича билим ва кўникма бериш.

- саноат соҳасидаги ташқи иқтисодий фаолиятнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни ҳамда бу борадаги ўзаро ҳамкорлик ва иқтисодий интеграциянинг ролини тушунтириб беришдан ҳам иборат.

Ушбу фаннинг яна бир энг мухим вазифаси - бу саноат махсулотларини ишлаб чиқариш учун сарфланаётган харажатлар тизими, махсулот таннари, нархларнинг шаклланиши, фойда ва рентабеллик, молиялаш ва кредитлаш масалалари бўйича билим, илм ва кўникмалар беришдан иборат.

Маълумки, “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чора-тадбирлари туғрисида”ги дастур инқироздан сўнг Ўзбекистон иқтисодиётининг янада кучли, барқарор ва мутаносиб ривожланган ҳолда майдонга чиқишига, жаҳон бозорларида ўзимизнинг мустаҳкам ўрнимизни эгаллаш, шулар асосида изчил иқтисодий ўсишни таъминлаш, халқимизнинг ҳаёт даражаси ва фаровонлигини янада ошириш бўйича олдимизда турган ва устувор вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш учун ишончли замин яратади”.¹

Ушбу заминнинг саноатга тегишли жиҳатларини изоҳлаб бериш ва идрок этишда, умуман Инқирознинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни тўғрисидаги чинакам новоторона назарий қоидалар ва хулосаларни, принципиал ижтимоий-иқтисодий йўл-йўриқларни, янгича ёндашишларни тушуниб етишга ва чуқур ўзлаштириб олишга ёрдам беришга “Саноат иқтисодиёти” фанини роли ҳам беқиёсдир.

¹ Каримов, Ислон Абдуғаниевич. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари /И.А. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

Қисқача хулосалар

«Саноат иқтисодиёти» курси «Иқтисодиёт» фанининг муҳим қисми бўлиб, саноат ишлаб чиқариши ва халқ хўжалигининг бошқа соҳалари учун кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш жараёнида алоҳида аҳамият касб этади. У:

- фан сифатида саноат йўналишидаги жараёнларни изоҳлаш, тушунтириш ва келажакка тегишли воқеликларни башорат қилиш имконини берувчи назария ва методологияга асосланади;

- илмий курс сифатида умум-иқтисодий қонунларни чуқурлаштиради, аниқлаштиради ва ўз йўналиши бўйича ўзига хос қонуниятларни шакллантиради; бу қонуниятлар, шунингдек, фундаментал қоидаларни саноат тармоқларининг типик гуруҳларига мувофиқ тарзда ўрганилади;

- саноат корхоналарида содир бўладиган воқеаларни башоратлаш ва режалаштириш, таҳлил этиш, ҳисоб ва ҳисобот ишларини юритиш бўйича зарур билимлар билан қуроллантиради;

- мамлакат ичида ва хорижда юз бераётган иқтисодий жараёнларни билишга имкон яратади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Саноат иқтисодиёти» фани нима учун ўқитилади?
2. «Саноат иқтисодиёти» фанининг объекти деганда нималарни тушунасиш?
3. «Саноат иқтисодиёти» фани ёрдамида қандай қонунлар ва қонуниятлар ўрганилади?
4. «Саноат иқтисодиёти» фани қандай фанлар билан ҳамбарчас боғлиқ?
5. Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизациялаш ва ислох қилиш ушбу фан олдида қандай вазифалар қўяди?
6. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва унинг саноатга тегишли жиҳатлари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. – Т.: “Ўзбекистон”, 1993.
2. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. – Т.: “Ўзбекистон”, 1995. – 16 бет.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: “Ўзбекистон”, 1997. – 328 бет.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. - Т.: “Ўзбекистон”, 2000. – 352 бет.
5. Каримов, Ислом Абдуғаниевич. Юксак маънавият – енгилмас куч. И.Каримов. – Т.: “Маънавият”, 2008. – 176 б.
6. Каримов, Ислом Абдуғаниевич. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари /И.А. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
7. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997. – 64 б.
8. Темур тузуклари. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт санъат нашриёти, 1996. – 24 б.
9. Ўзбекистон Республикаси “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги Қонуни. Олий таълим меъёрий ҳужжатлари тўплами. – Т.: Шарқ, 2001.
10. Маҳмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти. (Ўқув қўлланма). – Т.: ТДИУ, 2004. – 208 б.
11. Хайитов А.Б., Хакимов Р., Юлдашева Ш.М., Холмуродов С.Э., Исломов А.А. Иқтисодий таълимнинг ўқитиш технологиялари. Академик С.С. Ғуломов таҳрири остида. – Т., 2005. – 82 б.
12. <http://www.press-service.uz> – “Президент сайти”.
13. <http://www.tsue.uz> – “Университет сайти”.

II боб

САНОАТ - МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЕТАКЧИ ТАРМОҒИ

2.1. Саноат. Унинг миллий иқтисодиёт ривожигаги роли ва ўрни

Саноат — моддий ишлаб чиқаришнинг энг йирик, етакчи тармоғидир. Унда меҳнат қуроллари (воситалари), меҳнат буюмлари ва халқ истеъмол товарларининг кўпчилик қисми яратилади; машина ва механизмларнинг барча турлари, бино ва иншоотларнинг конструктив элементлари ишлаб чиқарилади; ер ости бойликлари казиб олиш амалга оширилади; минерал, ўсимлик ва ҳайвон ҳомишасига ишлов берилади, кенг истеъмол моллари тайёрланади ва ҳ.к.лар.

Саноат халқ ҳўжалигининг барча тармоқларини ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат қуроллари билан таъминлайди. Миллий иқтисодиёт, фан, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, спорт, туризм ва бошқа соҳалар ривожини саноатнинг тараққиёт даражасига боғлиқ.

Ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатлари тараққиётида саноатнинг тарихий роли бсқийдир. Шу сабабли унинг ривожини ва самарадорлигини қанчалик юқори бўлса, давлатнинг маъқеини шунчалик кучли бўлади ва аҳоли турмуш даражасини янада яхшилашни боради.

Саноат жамиятнинг етакчи кучи бўлган ишчилар синфини ўзида бирлаштиради. Саноат ривожини туфайли унда банд бўлган ходимларнинг сони кўпаяди, уларнинг билими ва илми, маҳорати ортади, кадрлар салоҳиятини юқори даражага кўтарилади.

Саноат соҳасида меҳнатни ижтимоий ташкил этишнинг энг олий тури булган концентратиянинг юқори даражасини ва шу асосда ижтимоий ишлаб чиқаришни уюштиришнинг илғор усуллари — ихтисослаштириш, кооперативлаштириш ва комбинатлаштириш ҳамда маҳаллийлаштириш дастури асосида узлуксиз ташкил этиш соҳасида устунлик килади.

Фақат йирик машина индустриясигина фан ва техника ҳамда инновациянинг барча ютуқларини мужассамлаштириб, меҳнатни техника билан куроллантириши ва унумдорлигини юқори даражага кўтара олади.

Саноат ва айниқса, унинг энг муҳим соҳаси бўлган оғир саноат мамлакатда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг асоси ҳисобланади. У моддий-техника воситаларини ўзи ва бошқа тармоқлар учун такрор ишлаб чиқариш билан бир вақтда жамият аъзолари ўртасидаги ижтимоий-ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириб ҳам боради.

Саноат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини қайта қуришнинг негизи ҳисобланади. Уни янги техника билан таъминлаш орқали фермер, ширкат, деҳқон хўжаликларини ва бошқа шаклларда фаолият кўрсатаётган субъектларни иктисодий ва маданий жиҳатдан юқори даражага кўтаришга, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги муҳим тафовутларни йўқотишга, деҳқон меҳнатини индустриал меҳнатга айлантиришга ёрдам беради.

Саноат - мамлакат мудофаа қобилиятинининг моддий манбаи, дунёда тинчликни сақлашнинг муҳим омили, мамлакатлар мустақиллигини ва бирдамлигини таъминловчи муҳим соҳадир. Чунончи мамлакатимиз мудофаа қобилиятини мустаҳкамлашда саноатнинг роли ва аҳамияти бекиёсдир.

Барча мамлакатларнинг сиёсий, иктисодий ва ташкилий интилишлари, хўжалик жиҳатидан ҳамкорлиги саноат соҳасида ҳам ўз ифодасини топади. Табиий, меҳнат ресурсларидан, фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш имкониятлари кенгайишида саноатнинг аҳамияти салмоқли.

Саноат учун фан-техниканинг узлуксиз тараққиёти ва ишлаб чиқаришнинг ютуқлари билан куролланиши даражасининг ўсиши характерлидир. Унда электрлаштириш ва электронизациялаш, компьютерлаштириш ва кимёлаштириш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қуриш соҳасидаги илғор ютуқлардан кенг фойдаланилади. Уларни тинчлик мақсадларида қўллайди.

Саноат, айниқса, унинг устувор соҳалари - бутун ишлаб чиқаришни глобаллаштириш муаммоларини ҳал этишнинг калитидир.

Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг бош тармоғи, иктисодиётнинг пойдеворидир. Миллий иктисодиётнинг барча тармоқларини қайта қуришга қодир бўлган йирик машиналашган саноатгина мустақилликнинг бирдан - бир моддий негизи бўлиши мумкин.

Мамлакат аҳолисининг иш билан бандлигини оширишда саноатнинг роли бекиёс. Буни 1-жадвал маълумотларидан ҳам билиб олиш мумкин.

Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли аҳолининг 13 фоизи саноат ишлаб чиқаришида банд. Бу ўринда таъкидлаш керакки, республика саноатининг жадал суръатлар билан таъминланиши янада яхшиланиб, меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлиши, яъни бандлик даражаси анчагина юксалади. Тармоқнинг янада жадал ривож саноат кадрлари сони ва уларнинг жамиятдаги мавқеи янада ошишига олиб келади.

1-жадвал

Иктисодиёт тармоқлари бўйича аҳоли бандлиги ва унинг 2000-2007 йиллардаги динамикаси (минг киши ҳисобида)

	2000 й	2005 й.	2006 й.	2007 й.
Банд бўлганлар сони, жами	8983	10196,3	10467,0	
Шу жумладан, саноат	1145	10347,5	1402,4	
Кишлоқ ва урмон хужалиги	3093	2969,5	2963,5	
Қурилиш	676	848,5	876,6	
Транспорт ва алоқа	382	488,1	506,9	
Савдо, умумий овқатланиш, таъминот, сотиш ва тайёрлов	754	903,9	977,2	
Уй-жой-коммунал хужалик ва аҳолига маиший хизмат курсатиш	251	316,4	331,2	
Согликни сақлаш, жисмоний тарбия, спорт ва ижтимоий таъминот	587	735,5	768,1	
Таълим, маданият, санъат, фан ва илмий хизмат курсатиш	1146	1385,1	1434,5	
Молия, кредитлаш ва сугурта	52	54,2	54,4	
Бошқарув аппарати	146	150	155,0	
Бошқа соҳалар	751	2066,3	1152,2	

***Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари**

Мамлакатимиз саноатининг таракқиёти юқори малакали ишчи кадрлар, муҳандис ва техник ходимлар сафини кенгайтирди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон саноатида 1,2 миллионга яқин ходим ишламоқда. Улардан 600 минг нафари олий, 900 минг нафардан ортиги ўрта ва ўрта махсус маълумотли ходимлардир.

Таракқиёт қонунлари ходимларнинг маданий — техник савияси ўсишини, ишлаб чиқариш малакаси ва тажрибаси тинмай ошиб боришини таъминлайди. Бу Ўзбекистон саноатида ҳам намоён бўлмоқда.

Ижтимоий — иқтисодий таракқиёт жадаллашувини таъминловчи куч — рақобат ҳам аввало, республика саноатида вужудга келди ва ривожлана бошлади. Тадбиркорлар, ишбилармонлар беллашувнинг байроқдори бўлиб майдонга чиқдилар. Республика саноатида ҳам рақобат ўзининг оддий босқичидан энг юқори босқичига кўтарилиб, чинакам умумий дастакка айланмоқда.

Мустақилликнинг афзалликлари давлат иқтисодий сиёсатининг етакчилик ролини янада оширмоқда. Олий Мажлис Сенатининг қонунлари, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, энг аввало, саноат соҳасида амалга оширилмоқда ва сезиларли самара бермоқда.

Саноат табиатда учрайдиган моддий бойликларни қазиб чиқариш ва тайёрлашни, уларни ва қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлашни ўз ичига қамраб олади. Саноат барча халқ хўжалиги тармоқлари учун ишлаб чиқариш кучларининг асосий элементларидан бири ҳисобланган жамиятнинг табиат устидан ҳукмронлигини бирмунча орттирадиган, техника таракқиётини белгилайдиган, инсон меҳнатининг унумдорлигини оширишга имкон берадиган, меҳнат ва ишлаб чиқариш қуролларини яратадиган соҳадир.

Саноат таракқиёти ишлаб чиқариш кучларининг бир томонлама ривожланишига хотима беради, мамлакат ва унинг ажралмас қисми бўлмиш вилоятларида табиий бойликлардан, хомашё ва меҳнат ресурсларидан кенгрок ва ҳар томонлама фойдаланиш имкониятини яратади.

Саноатнинг вужудга келиши ва ривожланиши меҳнат тақсимотининг ўсиши, ишлаб чиқаришни дифференциялаш ва интенсивлаштириш билан чамбарчарс боғлиқ.

Ҳозирги замон йирик саноати бир-бири билан чамбарчарс боғлиқ бўлган кўпгина тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар бўғинларидан ташкил топади. Бугунги кунда республика саноатида 175 тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаси ва 2000 га яқин йирик ва ўрта саноат корхоналари мавжуд.

Саноатнинг миллий иқтисоддаги роли ва ўрнини қуйидаги жадвалдан аниқроқ кўриш мумкин.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг асосий кўрсаткичлари (ҳақиқий баҳода, млрд. сўм)*

	2000	2001	2005	2006	2007
Ялпи ички маҳсулот	3255,6	4868,4	15923,4	21124,9	28186,2
шу жумладан, саноатнинг ялпи қўшган қиймати	462,4	690,0	3370,9	4587,2	6757,3
Саноатнинг салмоги, фоизда	14,2	14,2	21,1	21,8	24,0
Иқтисодиётдаги фойда	283,3	449,8	1837,2	1837,4	3202,4
шу жумладан, саноатда	84,4	117,3	1246,7	1063,3	2178,6
Саноатнинг салмоги	29,8	26,1	67,9	57,9	68,0
иқтисодда банд бўлган аҳолининг сони, млн. киши	9,0	9,1	10,2	10,2	10,8
шу жумладан, саноатда	1,1	1,2	1,3	1,3	1,5
саноатнинг улуши, фоизда	12,7	12,7	13,2	13,2	13,5
Асосий ишлаб чиқариш фондлари (халқ хужалиги бўйича)	-	9895,8	-	-	-
шу жумладан, саноатда	2776,6	3085,1	-	-	-
Саноатнинг улуши, фоизда	-	31,2	-	-	-
Асосий капиталга инвестициялар	-	1320,9	3165,2	4041,0	5903,5
шу жумладан, саноатда	-	514,0	1032,4	1384,6	2223,2
Саноатнинг салмоги	-	38,9	32,6	34,3	37,7

***Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қумитаси маълумотлари**

2-жадвалда келтирилган рақамлардан маълумки саноат ишлаб чиқаришнинг миллий иқтисодиётдаги роли йилдан-йилга ошиб бормокда. Агар XX-асрнинг охирги йилларида мамлакат ялпи ички маҳсулотида унинг улуши 14 фоизни ташкил этган бўлса, 2007 йил у 24 фоизга тенг бўлди. Саноат ишлаб чиқариши мамлакат бўйича юзага келаётган фойданинг 68 фоизини бермокда.

Куйидаги жадвалда 1995-2007 йилларда саноат ишлаб чиқариши тармоқларида юз берган ўзгаришлар курсатилган.

3-жадвал

Саноат ишлаб чиқариши тармоқларидаги ўзгаришлар (ўсиш индекси, 1995 йилга нисбатан фоизда)

	1995 й.	2000 й.	2001 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
Саноат ялпи ишлаб чиқариши	100,1	106,4	133,2	179,5	198,9	2,2 марта
Жумладан:						
1. Кон саноати	101	101	110,5	120,2	121,6	126,0
2. Кайта ишлаш саноати	100	107	138,0	196,0	2,2 марта	2,6 марта
Саноат тармоқлари						
1. Электр энергетика	100,4	99,1	87,3	85,0	90,4	92,0
2. Ёнилғи саноати	99,6	100,2	112,8	122,0	128,2	141,0
3. Кора металлургия	88,9	118,7	141,3	2,2 марта	2,5 марта	2,8 марта
4. Рангли металлургия	100,3	102,8	118,2	126,3	125,3	127,1
5. Кимё ва нефть-кимё саноати	111,3	109,9	190,5	2,5 марта	2,9 марта	3,4 марта
6. Машинасозлик ва металлни кайта ишлаш	118,9	81,8	122,4	3,3 марта	3,7 марта	4,8 марта
7. Урмончилик, ёғочни кайта ишлаш ва целлюлоза-коғоз	103,6	109,6	2,3 марта	4,4 марта	5,4 марта	7,2 марта
8. Курилиш материаллари	87,3	106,7	109,5	138,0	158,6	172,7
9. Енгил саноат	97,8	116,1	147,8	2,0 марта	2,2 марта	2,4 марта
10. Озик-овкат саноати	98,4	105,4	105,8	2,6 марта	3,4 марта	4,4 марта

***Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кумитаси маълумотлари, 1996,2000-2008 йй.**

2005-2007 йиллар мобайнида саноат ишлаб чиқаришининг жадал ривожланиши бу соҳада янги корхоналарни куплаб бунёд этиш таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, саноат тармоқлари ва корхоналарида ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жихатдан кайта жихозлаш айниқса машинасозлик ва металлни кайта ишлаш урмончилик, ёғочни кайта ишлаш ва целлюлоза-коғоз, озик-овкат саноатидаги юқори ўсиш суръатлари ҳисобига юзага келди.

Ишлаб чиқаришни диверсификациялаш ва қушимча қиймат яратувчи саноат тармоқларини ривожлантиришга қаратилган иқтисодий стратегия республикага яхши натижалар келтирмоқда.

Ўзбекистон ўзининг олтини, пахта толаси ва ипаги, нефти ва газ, самолёт ва автомобиллари, пахта териш машинаси ва пахтани қайта ишлаш машиналари

билан, экскаватор ва компрессорлари, вино ва консервалари ҳамда бир катор бошқа саноат маҳсулотлари билан дунёга машхур.

Ўзбекистон Республикасининг индустриал қиёфасини энергетика, кон- руда, олтин казиб олувчи, самолётсозлик ва автомобилсозлик саноатлари, электротехника ва электроника, кўп тармоқли машинасозлик ва қурилиш материаллари саноатлари белгилаб бермокда.

Мустақалликнинг 17 йил мобайнида республикада саноат маҳсулотининг ҳажми 5 марта кўпайди. Бу даврда факат миқдорий ўзгаришларгина эмас, балки жуда катта сифат ўзгаришлари ҳам содир бўлди.

2.2. Саноат тармоқлари ва уларнинг ривожланиши

Саноат ишлаб чиқаришининг тарихий ривожланиши ва унинг асосий яқунлари тўғрисида сўз юритилганда шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида «Уй саноати»нинг ривожи бундан 12-15 минг йил муқаддам — мезолит даврида бошланган. Бу даврда жуда оддий меҳнат қуроллари ва буюмлари тайёрланган.

Янги тош асри (неолит, милoddан аввалги 5-минг йилликнинг боши) даврида кемачилик, тўқимачилик вужудга келган. Неолит даврининг охирида металлдан қурол яшаш бошланган.

Археологик топилмалардан маълум бўлишича, милoddан аввалги 3-минг йилликнинг охиридаёқ ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган аҳоли мисдан қурол яшашни билган.

Қулдорлик тузуми (милoddан аввалги 1-минг йиллик ўрталари, V аср) даврида меҳнат қуролларини яшаш жараёнининг тараққий этиши, металга ишлов беришнинг такомиллашуви ҳунармандчилик юксалишига, айирбошлаш ва савдо-сотиқ кучайишига олиб келди.

Феодализм тузумининг бошларида (VI-VIII асрларда) Фарғона билан Сўхда олтин, мис, темир, Илокда қўргошин, кумуш, олтин, Шаҳрисабзда тоштуз казиб чиқарилган.

IX асрда Самарканд сифатли қогози ва лампа шишаси билан машхур бўлган, Шош вилояти кўпчилик маҳсулотлари билан донг таратган. Уша даврда Ўрта Осиёдан Шарқий Европа, Хитой ва бошқа юртларга Буюк Ипак йўли орқали чарм, мато, ипак, жун, кийим-кечак чиқарилган.

X-XIII асрларда юз берган феодал тарқоқлик, қабила ва элатлар ўртасидаги низоларнинг авжига чиқиши туфайли ҳунармандчиликда йирик ўзгаришлар бўй бермаган.

XIV асрнинг 2-ярмида Амир Темур Самарқандда ҳокимиятни қўлга киритиб, марказлашган давлатга асос солди ва натижада давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий равишига катта йўл очиб берди.

XV асрнинг охирига келиб Моварауннаҳрда юзага келган зиддиятлар туфайли Темурийлар давлатининг иқтисодий негизига путур етади ва ривожланиш тўхтаб қолди.

XVI-XVIII асрларда Бухоро, Хива, Қўқон хонликларининг вужудга келиши иқтисодиётнинг, шу жумладан, саноат ишлаб чиқаришининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди XIX асрга келиб Туркистонда ҳунармандчиликда ёғоч ва металл ўймакорлиги, идишларга нақш солиш, матоларга гул босиш, қуролларни бадиий безаш ривожланди. Бу асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон ҳудудида тараққиёт тезлашиб саноат, айниқса, ип-газлама саноати ривож топди.

XX аср бошларида кўплаб пахта тозалаш, ёғ-мой заводлари қурилиб ишга туширилди. 1925-1926 йилларда электростанциялар қурила бошланди. Биринчи бўлиб Тошкент яқинида қурилган Бўзсув гидроэлектростанцияси 1926 йил 1 майда ишга туширилди.

Самарканд, Бухоро, Қўқон, Термиз ва Асака шаҳарларида иссиқлик электростанциялари қурилиши бошланди. Бундай электростанциялар сони 1930 йилда 30 га етди. Ўсиб бораётган энергетика базаси бир қанча янги саноат корхоналари қуришга имконият яратди.

Иккинчи жаҳон урушигача Бу ерда 500 дан ортиқ саноат корхоналари, жумладан, «Ташсельмаш», Тошкент тўқимачилик комбинати, Чирчик электрокимё комбинати, Каттакўрғон ёғ заводи, Бекобод ва Кувасой цемент корхоналари курилди. Нефть ва рангли нодир металллар казиб чиқариш, курилиш саноати маҳсулотларини тайёрлаш ривож топди.

Уруш бошланиши билан Республика халқ хўжалиги, жумладан, саноат ишлаб чиқариши ҳарбий мақсадларга қаратилди. Бу ерга немис фашистлари эгаллаб олган ҳудудлардан 100 га яқин саноат корхоналари кўчириб келтирилди ва улар қисқа вақт ичида тўла қувват билан ишлай бошлади. 1941-1945 йиллар давомида Республиканинг индустриал тараққиёти ГЭСлар куриш билан энергетика базасини кучайтириш, қишлоқ хўжалиги, аҳоли ва фронт эҳтиёжларини қондирадиган завод ва фабрикаларни куриш йўлидан борди. Бу даврда 280 та йирик, ўрта ва кичик корхоналар курилиб, ишга туширилди. Натижада Ўзбекистон армиянинг саноат аслаҳахоналаридан бирига айланди.

Урушдан кейинги йилларда ҳам саноат тараққиётига эътибор қаратилгани сабабли унинг бир қанча янги тармоқлари ва корхоналар вужудга келди. Тракторсозлик, лифтсозлик, электротехника саноати, газ ишлаб чиқариш, уй-рўзгор буюмлари тайёрлаш, йиғма темир-бетон ва керамика саноати вужудга келди. Енгил саноатнинг трикотаж, чинни ишлаб чиқариш соҳалари шаклланди. Озик-овқат саноатининг таркибий қисмларида анчагина ўзгаришлар рўй берди. Ўтган асрнинг 90-йилларига келиб, бу тармокдаги йирик ва ўрта корхоналари 300 дан ортиди.

Саноат тараққиётида ёқилғи — энергетика мажмуасининг ўрни алоҳида. Унинг таркибига энергетика, нефть ва нефтни қайта ишлаш, газ ва газ конденсати, кўмир казиб олиш ва бошқа бир қатор кичик соҳалар киради. Бу мажмуанинг ҳиссаси саноат ишлаб чиқаришда 23,8%ни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси жаҳонда газ ишлаб чиқарувчи 10 та мамлакатдан биридир. Бу ерда кудратли иссиқлик электростанциялари ва гидроэлектростанциялар мавжуд.

Энергетика тармоги республика халқ хўжалигининг негизи, иқтисодиёт ва фан-техника тараққиётининг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади. Ўзбекистон энергетика тизими умумий қуввати 12,5 млн. МВт бўлган 37 иссиқлик ва гидравлик электростанцияларни ўз ичига олган. Улар йилига 50 млрд. кВт/соат дан ортиқ электр энергияси ишлаб чиқариш имкониятига эга. Ўзбекистон энергетика тизимининг барча кучланишлардаги электр тармоклари умумий узунлиги қарийб 300 минг км.ни ташкил этади. Тармоқ трансформаторларининг умумий қуввати 42,6 МВт га тенг. Ҳозир республика энергетика тизимида 45 минга яқин ходим ишлайди.

«Ўзбекэнерго» давлат компанияси таркибидаги, қурилиш-монтаж, созлаш, таъмирлаш ва бошқа бир қатор ташкилотларнинг тўла мажмуи Ўзбекистон энергетика тизими ишончли ишлашини, изчил ривожланишини таъминламоқда.

4-жадвал

Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқарилган электр энергиясининг динамикаси

	1913	1940	1950	1990	2000	2007	2008
Электр энергияси (млн. кВт-соат)	3,3	481,4	2680	56324,8	46864	49011	
шу жумладан,							
иссиқлик энергияси	2,8	281,2	685,2	49676,4	41956	42556	
гидро энергияси	0,5	200,2	1994,8	6648,4	4908	6455	

***Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари**

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда кунига 134 млн. киловатт-соат электр энергияси ишлаб чиқарилмоқда. Бу 1940 йилда ҳосил этилган электр энергиясига нисбатан 100 марта кўпдир.

Ёқилғи саноати. Республика ёқилғи саноати ер қаърида топилган ва қазиб олинаётган кумир, нефть, газ конлари негизида шаклланган ва ривожланиб

бормокда. Республикада 160 га якин нефть ва газ конлари очилган, уларнинг 115 таси Бухоро ва Хива геологик провинциясида, 27 таси Фарғона водийси, 10 таси Сурхондарё, 7 таси Устюртда жойлашган. Ҳозир 71 та нефть, газ ва газ конденсат, 2 та кумир конидан фойдаланилмокда. 50 дан ортиқ нефть, газ ва газ конденсат кони эса келажакда ишга тушириш учун тайёрлаб қўйилган.

Ёқилғи саноати республика ёқилғи-энергетика мажмуасининг асосий тармоғини ташкил этади ва барча турдаги ёқилғини қазиб олиш, табиий газни тозалаш ва етказиб бериш, нефть маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналаридан иборат. Улар халқ хўжалигининг барча бўғинларида хизмат кўрсатади. Ёқилғи саноатининг йирик корхоналари Тошкент, Фарғона, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида жойлашган.

Нефть саноати ёқилғи саноатининг энг муҳим тармоқларидан бири хисобланади ва нефтни қайта ишлаш корхоналаридан ташкил топади. Ҳозирги даврда саноатнинг бу тармоғи мамлакат халқ хўжалиғи ва аҳолининг нефтга бўлган талабини тўла қондириш имкониятларига эга бўлди. Шу сабабдан ҳам бу тармоқнинг аҳамияти беқиёс.

Нефтни қайта ишлаш саноати соҳасида Олтиариқ, Фарғона, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводлари ишлаб турибди. Фарғона заводи сурков мойлар ва ёнилғи ишлаб чиқаришга ихтисослашган, ишлаб чиқариш бўйича 30 дан ортиқ технологик қурилмага эга. Олтиариқ нефть заводи эса ёнилғи йўналишида: Кўкдумалоқ нефть-газ кони очилгандан кейин 1993 йилдан Франциянинг ТЕКНЕП фирмаси билан ҳамкорликда Бухоро вилоятининг Қоровулбозор туманида Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи қурилиши бошланди. Унинг йилига 2,5 млн. тонна газ конденсатини қайта ишлаш қувватига эга бўлган 1-навбати 1997 йил августда ишга туширилди. Нефтни қайта ишлаш заводларида юқори октанли бензин, дизел ёқилғиси, кокс, парафин, мотор мойларига қўшилмалар, енгил машиналар учун мотор ва сурков мойлари (компрессор, турбина, урчуқ мойлари), керосин, битум, суюлтирилган нефть газлари (бутан,

техник пропан ва б.), мазут каби 50 дан ортиқ турдаги нефть маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Янги маҳсулот турлари ишлаб чиқариш дастурига мувофиқ янги технологиялар ўзлаштирилмоқда.

Ҳозирги даврда республика нефть саноати корхоналарининг қуввати бир йилда 11 млн. тонна нефтни қайта ишлаш имконини беради.

Кейинги йилларда амалга оширилган тадбирлар натижасида нефть (газ конденсата билан бирга) қазиб олиш ҳажми юқори суръатларда ўсиб бормоқда.

Газ саноати. Бу тармоқ ёқилғи-энергетика мажмуасининг энг ёш, жуда ривожланган соҳаси ҳисобланади. Газ ёқилғининг жуда арзон тури, халқ хўжалигининг барча соҳаларида кенг фойдаланиш мумкинлиги ҳамда экологик жиҳатдан устунлиги туфайли унга бўлган талаб кундан-кунга ўсиб бормоқда. Агар 1940 йилда атиги 0,7 млн м³ табиий газ қазиб олинган бўлса, ҳозирги пайтда у 55 млрд м³ ни ташкил этади. Газнинг республикада қазиб олинаётган ёқилғи балансидаги ҳиссаси 87,2 фоизга тенг.

5-жадвал

Ўзбекистон Республикасида нефть ва газ қазиб олиш динамикаси

	1990 й.	1995 й.	2000 й.	2001 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Нефть (газ конденсати билан бирга), млн. т.	2,8	7,6	7,5	7,3	5,4	5,2	
Газ, млрд м ³	40,8	48,6	56,4	57,4			

*Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Республика нефть ва газ саноатини ривожлантиришнинг узок, даврга мўлжалланган концепцияси ишлаб чиқилган ва у изчиллик билан амалга оширилмоқда.

Кумир саноати. Ўзбекистон Республикаси қидириб топилган 2 миллиард тонна кўмир захираларига эга. Кўмир қазиб олиш ва етказиб бериш ишлари билан «Кумир» акциядорлик бирлашмаси шугулланади. Ангрен конида қўнгир кумир, Шарғун ва Бойсун конларида тошкўмир қазиб олинади. Кумир конлари корхоналар томонидан турли усулларда ўзлаштирилаётир: очик усулда, ер ости ва ер остини газлаштириш усули билан (Ноу-Хау). Кумир энергетика

мақсадларида ва майишй ёқилғи сифатида ишлатилади. Кўмирни қайта ишлашдан чиққан чиқинди органик ва минерал ўғитларга айлантирилади.

Конлардан чиққан кўмирлар сифатли ёнилғи, қимматбаҳо ҳамда камёб материалларнинг турли хилларини олиш учун хомашёдир. У масалан, кокс брикета, мотор ёнилғиси, калкий карбида, сорбент қора ва рангли металлургияда углеродли қўшимчалар сифатида ишлатилади.

Кўмир қазиб олиш жараёнида каолин, оҳак, кварк қумлари, кўмир кукуни, камёб ер элементи (германий), шагал ва бошқа фойдали казилмалар олинади.

Яхши хомашё, кўпдан синалган эркин майдонларнинг бисёрлиги, сув ҳамда электр ва иссиқлик энергияси, темир йўлларнинг мавжудлиги, станцияларнинг яқинлиги ва халқаро аэропортлар борлиги ишлаб чиқариш-саноат комплексини бунёд этишда қўл келади. Шунингдек, қазиб олинган ва бойитилган каолин, чинни фаянс ва сопол буюмлар, ўтга чидамли ва қурилиш ғиштлари, том ёпқичлар, дренаж ва канализация қувурлари, хўжалик ва манзарали чинни буюмлар, шиша ва шиша идишлар, электр изоляторлари ҳам бу ишда ёрдам беради. Бундан ташқари, каолин қоғозсозлик, резина-техника, пластмасса саноатида, шунингдек, косметика ва бошқа мақсадларда ишлатиш учун хизмат килади.

Ўзбекистон худудининг геологик хусусиятлари қўшимча фойдали казилмаларни ўзлаштириш ва уларни қайта ишлаш учун кенг имкониятлар яратади. Айниқса, ёнувчи сланек, оҳак, безакли тош конларини ўзлаштириш кўпчиликини қизиқтиради. Керамзит, абсорбент, ўғит ва ғишт ишлаб чиқариш учун юқори сифатли лойлар тайёрлаш мумкин. Уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш оддий ҳисоб-китобларга кўра, энергетика, кимё, металлургия саноати, қурилиш ва қишлоқ хўжалиги учун йилига 1 миллиард 400 миллион АҚШ доллари миқдорида тайёр маҳсулот олиш имкониятини беради.

Бундан ташқари, Ангрен каолинидан, Бойсун кўмири ва оҳагидан фойдаланиб туриб лойтупроқ заводларини бунёд этиш мумкин. Бу каби қулай

омиллар ва барқарор вазият хорижий шериклар билан ҳамкорлик ўрнатиш имкониятини кенгайтиради.

Металлургия саноати. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида рудадан металл олиш 4-5 минг йилдан зиёд тарихга эга. Қадимда мисдан турли буюмлар тайёрланган. Кейинроқ рудадаги металллардан қалай, кумуш, олтин ва бошқаларни эритиш, қуйиш ва қиздириб ишлаш ўзлаштирилган, дастлабки танга пуллар зарб қилинган. Илк ўрта асрларда Фарғонада, Зарафшон, Чирчик, Оҳангарон водийларидаги бир қанча ҳудудларда заргарлик, мисгарлик, темирчилик, дегрезлик, рихтагарлик ривожланган. Рух, сурма, маргумуш, висмут, кобалт каби рангли металллар маълум бўлмаса-да, уларнинг қотишмаларидан кенг фойдаланилган.

Қора металлургия соҳасида фаолият кўрсатадиган ягона корхона Бекобод шаҳридаги Ўзбекистон металлургия заводидир. Унда қора металлургия маҳсулотларининг энг муҳим турлари (пўлат ва пўлат прокатлар) ишлаб чиқарилади. Улар темир - терсак, металл чиқиндиларидан олинади.

6-жадвал

**Ўзбекистон металлургия комбинатида маҳсулот ишлаб чиқариш
динамикаси (минг тонна)**

	1995 й.	2000 й.	2001 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Пўлат	367,2	415,4	452,6	630,3	656,4	
Тайёр прокат	321,8	372,3	402,5	686,0	619,6	

*Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кумитаси маълумотлари

Урта Осиёдаги биринчи замонавий металлургия заводи қурилиши умумхалқ хашари йули билан 1942 йилда бошланади ва 1944 йилнинг 5 мартида дастлабки металл эритмаси олинади.

Рангли металлургия — республика металлургиясининг энг муҳим, етакчи тармоқларидан бири ҳисобланади. Саноатнинг бу тури Ўзбекистонда XX асрнинг 25-йилларидан ривожлана бошлади. Аста-секин рангли, нодир ва

кимматбаҳо металл (мис, қўрғошин, рух, волфрам, молибден, кумуш, олтин, симоб) конлари топилди.

Рангли металллар сифатини яхшилаш, ишлаб чиқариш жараёнларини интенсивлаштириш, турли фойдали қазилмаларнинг янги конларини ўзлаштириш ҳисобига рангли металлургия ишлаб чиқаришини ривожлантириш мўлжалланмокда, шу билан бирга, янги фабрика ва конлар барпо этилади. Жиззах вилоятида Узкулоқ қўрғошин-рух кони, Сурхондарё вилоятида Хонризм кон бойитиш корхонаси қурилади. Олмалиқ кон-металлургия комбинатида мис, рух, сульфат кислотаси ва йўлдош элементларни ишлаб чиқариш кўпайтирилади. Ўзбекистон комбинатида йирик гобаритли молибден ва волфрам прокати ҳамда бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш мўлжалланмокда.

Олтин казиб олиш саноати. Марказий Осиёда, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ерларида милоддан аввалги VI-V асрлардаёқ олтин казиб олинган ва ундан турли тақинчоқлар, заргарлик буюмлари, безаклар ясалгани мавжуд археологик топилмалардан маълум. Туғма (эркин учрайдиган) олтин конларини ўзлаштиришга қадар олтин асосан сочма конларда жуда ибтидоий усулларда олтин зарралари аралаш қумни қўй териси қорежаган ёғоч тоғораларда ювиб, ажратиб олинган. Сочма олтин олиш X-XI асрларда Чотқол, Чирчиқ, Норин, Косон, Сўх, Зарафшон, Дарвоз дарёлари водийларида олиб борилганлаги ҳақида маълумотлар бор.

Урта асрларда олтинли қумларни ювиш билан бирга мўғуллар босқинига қадар ковланган Чотқол-Қурама, Нурота тоғларида, марказий Қизилқумдаги конларда туғма олтин кон лаҳимлари ҳозиргача сакланиб қолган. Ўзбекистонда маълум бўлган конларнинг кўпчилигидан қадимги кончилар қисман фойдаланганлар.

Марказий Осиёнинг минерал хомашё ресурсларини ўрганишда жонланиш XIX асрнинг 80-йилларида — Россия империяси Туркистон ўлкасини босиб олган даврда юз берди; ўлканинг барча жойларида тадқиқотлар ўтказилди,

геологик карталар тузилди, айрим конлар тавсифланди. Октябрь тўнтаришигача Чирчиқ, Писком ва Чотқол дарёлари водийларида кичик-кичик олтин изловчи корхоналар олтин олиш билан шуғулланганлар, 1913-17 йилларда Обираҳмат дараси (Тошкент вилояти) даги олтин конидан фойдаланилган.

Ўзбекистоннинг минерал хомашё бойликларини аниқлаш, уни казиб олиш ва аксари қисмини марказга ташиб кетиш Октябрь тўнтаришидан кейин ҳам давом этган. Ноёб металл конларини қидириб топиш ва улардан фойдаланиш муаммоларини хал қилиш ишларида марказий илмий муассасалар фаол иштирок этдилар. 30-йиллар бошида «Ўзбекистонноёбмет» трести ташкил этилди. Ўша йиллари Оҳангарон, Чирчиқ дарёлари водийларида, Қурама тоғларида олтин изловчилар олтинни қумни ювиш усулида ажратиб олганлар, Лекин йиллик олтин олиш бир неча ўн кг. дан ошмаган. Кейинчалик ўша жойларда рудали олтин конлари топилди ва ишга солинди.

1941-45 йилларда олтин изловчилик (артел) йўли билан олтин ажратиб олиш жадал олиб борилди, олинган йиллик олтин миқдори қарийб 50 кг га етди. 1950 йилда сочма олтин излаш ишлари тўхтатилди. Рудали олтин излаш ва қидирув бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижасида Қорақўтон, Бичанзор, Пирмуроб, Ғўсаксой, сўнгра Кўчбулоқ, Мурунгов, Чормитон, Маржонбулоқ, Каулди, Қизилолмалисой, Сармич ва бошқа рудали олтин конлари топилди. 1965 йилда Металлургия вазирлигига бўйсинувчи «Ўзбекистон» бирлашмаси ва бошқа олтин казиб олиш корхоналари ташкил этилди. Бирлашма казиб олган флюс рудаларидан Олмалиқ кон-металлургия комбинатининг кимё эритиш заводида олтин ажратиб олиш йўлга қўйилди. 1970 йили Чодак олтин кони ишга туширилди. Ўша вақтдан республикада олтин казиб олиш саноати шаклланди, олтин олиш олдинги йиллардагига нисбатан уч марта кўпайди. 1972 йилда Кўчбулоқ кони ва Ангрен олтин ажратиш фабрикаси лойиҳа қувватларида ишлай бошлади. 1977 йили Каулди, 1980 йил Маржонбулоқ олтин казиб олиш

мажмуи, 1989 йил Зарафшон ва Қизилолмалисой конлари фойдаланишга топширилди.

Республика мустақилликка эришиши билан Ўзбекистон ҳукумати узок йиллар давомида собиқ иттифоқ ихтиёрида бўлган олтин қазиб олиш саноатини республика мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида, ривожлантириш бўйича бир канча ташкилий чоралар кўрди. «Ўзбеколтин» бирлашмаси негизида Ўзбекистон Республикасининг Қимматбаҳо металллар Давлат Қўмитаси ташкил этилди (1992 йил). Бу қўмита 1994 йил Ўзбекистон олтин қазиб олиш ва олмосга ишлов бериш корхоналари уюшмаси («Ўзолмосолтин»)га айлантирилди. «Ўзолмосолтин» уюшмаси (Тошкент шаҳрида) ва бошқаруви Навоий шаҳрида бўлган «Қизилқум-камёбметаллолтин» кокерни (1991) фаолият кўрсатмокда. «Ўзолмосолтин» уюшмаси таркибида Ангрен, Маржонбулоқ (Жиззах), Чодак (Наманган), Каулди (Тошкент), Зармитон (Самарканд) олтин конлари, олмос қирралаш фабрикаси (Тошкент вилояти) ва бошқа ташкилотлар бор.

Республикада олтин қазиб олиш саноатининг иккинчи йирик маркази «Қизилқум-камёбметаллолтин» конкернининг бош корхонаси — Навоий кон-металлургия комбинатидир. Комбинат Мурунгов ва бошқа олтин конларини ишга тушириш мақсадида 1958 йилдан бошлаб курила бошлаган. Унинг асосий ишлаб чиқариш қувватлари Зафаробод, Нуробод, Зарафшон, Учқудук шаҳарларида жойлашган. Янги қувватларни ишга тушириш жадал олиб борилмокда. Комбинатда заргарлик буюмлари заводи ишлаб турибди. Зарафшонда 1993 йилда ташкил этилган олтин қазиб олиш бўйича Ўзбекистон - АҚШ «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонаси 1995 йилнинг май ойидан маҳсулот бера бошлади.

Буюк Британиянинг «Лонро» фирмаси билан биргаликда Марказий Қизилқумда олтин рудалари кони ишга туширилди ва олтин ажратиб олиш

бўйича катта корхона — «Аматайти Голд-фильдз» қўшма корхона лойиҳаси амалга оширилди.

Республикада 40 та олтин кони аниқланган бўлиб, ҳозир бу конларнинг фақат 12 таси қазилмоқда. Олтиннинг асосий захиралари Марказий Қизилқумдаги олтин конларида мужассам. Узбек олтини жаҳоннинг энг юқори сифат стандартларига мос бўлиб, тўртта тўққиз рақами билан баҳоланади ва у охириги 20 йилда эътироз (рекламакия) олгани йўқ. Сўнгги йилларда у сифати учун бир неча бор халқаро совринлар билан тақдирланди.

Евроосиё континентида энг катта ҳисобланадиган, рудаси таркибида олтин кўп бўлган Мурунгов кони дунёдаги гигант конлари жумласига киради. Ушбу коннинг топилиши халқаро геология жамоатчилиги томонидан олтин қазиб чиқариш бўйича XX аср иккинчи ярмининг энг катта кашфиёти деб эътироф этилди.

Мурунговдаги аффинит корхонасида замонавий олтин тозалаш технологияси жорий этилган бўлиб, у бир қанча ноу-хауни ўз ичига олади. Бу эса, жуда яхши товар кўринишига эга бўлган юқори пробали олтин олиш имкониятини беради.

Мамлакат мустақиллигининг дастлабки йилларида инфратузилмаси юқори даражада ривожланган Самарканд ва Тошкент вилоятларида олтин рудали конлар аниқланди ва разведка қилинди. Дунёнинг энг йирик олтин рудали провинцияси бўлган Қизилқумдаги Мурунгов кони билан бир қаторда Ажибугут, Булуткон, Балпантов, Аритонтов, Турбай ва бошқа янги конлар аниқланди ва ўрганилди.

Ҳозирги Ўзбекистоннинг олтин захиралари дунёнинг энг машҳур ва ишончли банкларида сақланмоқда. Улар орасида немис «Дойче банк»и ва Швейкариянинг «ЮБС» банки бор. Республика ҳукумати катта даромад олиш учун бу олтинни маълум вақтга валютага айлантирмоқда. Олтин захираларини

гаровга олиб, Ўзбекистонга стратегик иқтисодий лойиҳаларни амалга ошириш учун кредитлар ажратилмоқда.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, олтин қазиб чиқариш бўйича жуда катта ишлар амалга оширилди. Натижада Ўзбекистон олтин қазиб чиқариш бўйича дунёда еттинчи ўринга, МДХ да эса иккинчи (Россиядан кейин) ўринга чиқиб олди. Аҳоли жон бошига олтин ишлаб чиқариш ҳажми бўйича Ўзбекистон МДХда биринчи ва дунёда бешинчи ўринда туради.

Мустақиллик йилларида олтин қазиб олиш бўйича эришилган даража ҳақида 8-жадвал оркали муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин.

7-жадвал

Олтин қазиб олиш динамикаси (тонна ҳисобида)

	1991 й.	1995 й.	2000 й.	2001 й.	2005 й.
Жаҳон бўйича олтин қазиб олиш, шу жумладан:	2159	2273	3745	3483	
Жанубий Африка Республикаси	601,1	522,4	428	399	295
Америка Қўшма Штатлари	293,5	317	355	335	256
Австралия	236,1	253,5	296	291	262
Канада	175,3	150,3	155	159	119
Россия	143,7	127,8	155	168	169
Хитой	104	133	162	185	225
Ўзбекистон	75	66,6	88	86	-
Индонезия	24,0	66,0	88	86	140
Перу	15	57	133	133	208
Бразилия	88,6	64,4	50	52	80

*Манба: Журнал «Экономическое обозрение», март, 2002, стр. 11 USES Gold Statistics and Information

7-жадвалда келтирилган ва бошқа манбалардан олинган маълумотларга караганда, 2000 йилда жаҳон миқёсида олтин қазиб олиш энг юқори даражага кўтарилган ва 1980 йилдагига нисбатан 3 баробар кўпайган.

Республика кумуш конларига ҳам эга. Булар Навоий вилоятидаги Високоволное, Ўқжетпес, Космонавтчи ва Наманган вилоятидаги Октепа конларидир. Катта микдордаги тасдиқланган захиралар олтин ва мис-порфир конларида мавжуд. Октепа кони кумуш қазиб чиқариш бўйича энг истикболли ва чет эллик инвесторлар учун жозибали кондир.

Ўзбекистонда қимматбаҳо металллар билан бир қаторда уран ҳам қазиб олинади. Уни олиш учун минерал хомашё базаси мавжуд. Уран энг самарали ва экология нуқтаи назаридан оптимал ҳисобланган усул - ер остида ишқорларни ювиш усули билан олинади.

Мис, кўрғошин-руҳ саноати асосан Оҳонгарон-Олмалик кон саноати районида Курғошинкон-Олтинтопган полиметалл конлари, Қалмоққир мис конлари негизда шакллана бошлаган. Ушбу саноат тармоғининг етакчи корхонаси тугал металлургия киклига эга бўлган Олмалик кон-металлургия комбината ҳисобланади. Комбинатнинг мис мажмуаси Қалмоққир мис кони, руда бойитиш фабрикаси, металлургия заводидан, кўрғошин - руҳ мажмуаси Кўрғошинкон, Олтинтопган, Чалага ва бошқа конлар, руда бойитиш фабрикаси, металлургия заводларини ўз ичига олади. Улар асосан тозаланган мисни экспорт қилмоқда. Ҳар йили бир неча ўн минг тонна мис ишлаб чиқараётган Ўзбекистон мис захиралари бўйича дунёда 10-ўринда туради. Руда конидаги рангли металллар қатламлари асосан Тошкент вилоятининг Олмалик рудали майдонида жойлашган. Бу ердаги учта конда бир неча мис захиралари бор деб тахмин қилинмоқда. Бундан ташқари, Далнее кони разведка қилинган. Захираларнинг катталиги, қазиб чиқариш таннархи, рудадаги миснинг таркиби жиҳатидан МДХ мамлакатларида ҳали унга тенг келадиган кон йук.

Вольфрам, молибден, литий саноатининг йирик корхонаси Ўзбекистон қаттиқ қотишмалар ва ўта чидамли Чирчиқ металллар комбината ҳисобланади. Комбинат ингичка вольфрам (Самарканд) ва Куйтош вольфрам, молибден (Жиззах) конлари рудалари ҳамда мис рудаларидан ажратиб олинadиган молибден негизда ишлайди. Комбинатда биринчи молибден куйилмаси 1956 йили олинган. 1957 йилдан эса, қаттиқ қотишмалар ишлаб чиқариш бошланган. Комбинат маҳсулотлари (100 турдан ортиқ) электротехника, пўлат эритиш, кон бурғилаш соҳаларида кенг қўлланилади.

Республикада яна бир қатор нодир ва сочма металллар — рений, селен, теллур, скандийлар ишлаб чиқарилади, рангли металлларнинг иккиламчи қуйилмаларини олиш йўлга қўйилган. Алюминий парчаларини қайтадан эритиб, йилига бир неча ун минг тонна иккиламчи алюминий халқ хўжалигига етказиб берилмоқда.

Кимё саноати. Ушбу саноатнинг шаклланиши 1932 йилда Шўрсув олтингугурт кони (Фаргона) ишга туширилиши билан бошланган. Бу корхона собиқ иттифокда ишлаб чиқариладиган олтингугуртнинг 57 фоизини берган. Кимё саноатининг энг йирик корхоналарига Чирчиқ электр кимё комбинати, Навоий кимё бирлашмаси ва Қўқон суперфосфат заводи киради.

Кимё саноатининг асосий тармоқларидан бири — бу минерал ўғитлар ишлаб чиқариш соҳасидир. Унда қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган аммафос, аммиак селитраси, аммоний сульфат, суперфосфат, карбонит, суюлтирилган аммиак, азотли ва фосфорли ўғитлар ишлаб чиқарилади. Чирчиқ кимё комбинати, Фаргона азотли ўғитлар, Навоий кимё бирлашмасида асосий турдаги азотли ўғитлар, Қўқон суперфосфат заводи, Самарканд кимё заводи, Олмалик «Аммафос» бирлашмасида аммофос, оддий ва аммонийлашган суперфосфат, кумоқ аммоний каби фосфорли, ўғитлар ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистон кимё саноати корхоналари бир йилда 717 минг тонна азотли, 117 минг тонна фосфорли ўғитлар ишлаб чиқариш имкониятига эга. 2000 йилда Ўзбекистонда 834 минг тонна минерал ўғитлар, 300 минг тонна олтингугурт, 823,3 минг тонна сульфат кислотаси, 986 минг тонна суюлтирилган аммиак ишлаб чиқарилди.

Кимё саноатида минерал ўғитлар ишлаб чиқариш ҳажми республика қишлоқ хўжалиги эҳтиёжларини тўла таъминлайди, уларнинг бир қисми четга чиқарилади. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида калий ўғитларга бўлган йиллик эҳтиёж асосланган меъёрлар брича (100% озиқ модда ҳисобида) 800 минг тоннадан иборат. Қашқадарё вилоятидаги калий тузлари конларини ўрганиш ва

унинг негизида калийли ўғитлар ишлаб чиқарадиган Тубагатон калий заводи қурилиши режалаштирилган.

Сульфат кислотаси кимё саноати тармоқлари учун муҳим хомашёдир. Республикамизда сульфат кислота ишлаб чиқарадиган йирик қувватларга эга Олмалик «Аммофос» бирлашмаси, Самарканд кимё заводи, Навоий кон-металлургия комбинати, Муборак газни қайта ишлаш мажмуасида барпо этилган.

Сода саноатининг Марказий Осиё мамлакатларида ягона бўлган корхонаси — Қўнғирот сода заводи қурилиши 1995 йилдан бошланди (йиллик лойиҳа қуввати 210 минг тонна).

Ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситалари (дефолиант, десикат, гербиций, инсектицид, фунгицидлар) «Фарғонаазот» бирлашмасида (1965 йилдан; магний хлорид дефолианти), Навоий кимё заводида (1960 йилдан; гербицидлар, инсектицидлар) ишлаб чиқарилади. Бу корхоналарнинг йиллик қуввати магний хлорид дефолианти бўйича 60 минг тонна, гербицид ва инсектицидлар бўйича 5 минг тоннадан ортиқ.

Республика қишлоқ хўжалигида ўсимликларни касаллик ва зараркунандалардан кимёвий ҳимоя қилишда қўлланиладиган олтингугурт кукуни Шўрсув кон-кимё корхонасида ҳамда Муборак газ мажмуасида ишлаб чиқарилади. Маҳаллий ресурслардан олтингугурт ишлаб чиқаришни йилига 50 минг тоннага етказиш режалаштирилган.

Кимёвий толалар ва иплар хилма-хил халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади. «Электрокимёсаноат» ишлаб чиқариш бирлашмасида капролактама (йиллик қуввати 80 минг тонна), Фарғона кимёвий толалар заводида акитат иплар, «Навоийазот» бирлашмасида нитрон акрил толалари (йилига 40 минг тоннадан кўпроқ), «Фарғонаазот» бирлашмасида келлюлаза асетати (йиллик қуввати 42 минг тонна) ишлаб чиқарилади. Фарғона фуран бирикмалари заводида келлюлаза мустақиллигини таъминлаш бўйича

пахта линтидан йилига 30 минг тонна келлюлоза ишлаб чиқаришга ихтисослашган қувватлар барпо этилмоқда.

Республика кимё саноатида ишлаб чиқарилган 32,6 минг тонна кимёвий тола ва ипларнинг 27,4 минг тоннасини нитрон тола ва иплари, 5,2 минг тоннасини асетат иплари ташкил этади. Капролактамининг юз фоизи (йилига 65-70 минг тонна), асетат ва нитрон толаларининг деярли учдан икки қисми республикадан ташқарига жўнатилади. Фаргона кимёвий толалар заводида 23 минг тонна капролактамини қайта ишлаб 20 минг тонна капрон ва иплар таёрлашга имкон берадиган қувватлар қурилмоқда.

Кимё саноатида гидролиз корхоналари иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллардан курила бошлади. Фаргона фуран бирикмалари, Янгийўл биокимё, Андижон гидролиз заводларида асосий хомашё — чигит шулхаси, шоли қобиғидан техник этил спирти, фурфурол, озуқа ачиткилари (хамиртуришлар), фурил спирта, ксилит, лапрол, катализаторлар ва бошқа маҳсулот ишлаб чиқарилган. Утган асрнинг 90-йиллари бошида ушбу заводларда ғалладан озиқ-овқат (этил) спирти ишлаб чиқариш ўзлаштирилди: Андижон биокимё заводида йилига 915 минг дал, Қўқон ишлаб чиқариш бирлашмасида 1800 минг дал этил спирти ишлаб чиқарадиган янги қувватлар ишга туширилди. Натижада озиқ-овқат, тиббиёт, атир-упа ва бошқа саноат тармоқларини республикамизнинг ўзида ишлаб чиқарилган спирт билан таъминлаш имконияти яратилди. Бу корхоналарда йилига 4 минг тоннага яқин карбон кислоталари ҳам ишлаб чиқарилади. Андижон биокимё заводида қуруқ хлорелла биомассасини тайёрлаш йўлга қўйилган.

Резина маҳсулотлари Ангрен «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси ва Тошкент резинатехника маҳсулотлари заводида ишлаб чиқарилади. Илгари асосан махсус резина моллари ишлаб чиқаришга ихтисослашган «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси 1987 йилдан бошлаб халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришга ўтди. 1992 йилдан бирлашмада енгил

автомобилларнинг шиналари тайёрлаш ўзлаштирилди. 1996 йилдан йилига енгил автомобиллар учун 1,5 млн. дона, юк автомобиллари учун 200 минг дона шина ишлаб чиқарадиган қувватлар ишга туширилди. Бундан ташқари, «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси ва кимё саноатининг бошқа корхоналарида (Самарканд кимё) калишлар ишлаб чиқариш йилига 10 млн. жуфтга етди. Шунингдек, бу тармоқ корхоналари республика автомобиль саноати учун резина-техника маҳсулотлари ишлаб чиқаради.

Республика пластмасса ва пропилен маҳсулотларини қайта ишловчи (Оҳангарон «Сантехлит», Жиззах пластмасса қувурлари заводи), турли маргадаги лак - бўёқ маҳсулотлари (Тошкент «Рангли лак» фирмаси-лак бўёқ заводи), мебель саноати учун синтетик смолалар (Фаргона фуран бирикмалари заводи), рўзғор кимёси маҳсулотлари («Ўзрўзғоркимё» бирлашмаси, Олмалик рўзғор кимёси заводи, Наманган кимё заводи), Тошкент ёғ-мой комбинати таркибида синтетик ювиш воситалари ишлаб чиқарадиган йирик корхоналар ишлаб турибди.

Йилига 125 минг тонна полиэтилен плёнкаси ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган Шўртан газ-кимё мажмуаси қурилмоқда.

Атир-упа маҳсулотлари «Лола» фирмаси (Тошкент), дори-дармонлар «Ўзкимёфарм» бирлашмаси (Тошкент кимё-фармацевтика заводи) ва «Ўзфармсаноат» давлат акциядорлик конкерни корхоналарида ишлаб чиқарилмоқда.

Тармоқдаги бир неча корхоналарда ғўзапоядан мебел ва қурилиши саноатида кенг қўлланиладиган ёғоч толали тахталар (оргалет) ишлаб чиқариш ўзлаштирилди.

Истиқболда кимё саноатини ривожлантириш фосфорит, келлюлоза, каустик ва калкий содаси, калий ўғитлари, ўсимликларни кимёвий химоялаш воситалари, толуол, полимерлар каби энг муҳим хомашё турлари бўйича республикамизнинг мустақилликка эришишини таъминлаш, маҳаллий

хомашёдан махсулотлар ишлаб чиқариш технологиясини яратиш, чет мамлакатлардан олинаётан кимё махсулотларининг кўп қисмини, яъни асосий турларини республикада ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлаш, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, хорижий технологиялардан фойдаланиш, экологик муаммоларни ҳал этиш, кимё саноатининг экспорт имкониятларини кенгайтириш йўналишларида иш олиб борилмоқда. Кимё саноати корхоналарида Хитой, АҚШ, Япония, Германия, Италия корхоналари билан фан-техника, савдо-сотик соҳаларида ўзаро ҳамкорлик йўлга қўйилган, хорижий шериклар иштирокида қўшма корхоналар ташкил этилмоқда. Кимё саноати корхоналарини давлат тасарруфидан чиқариш ва уларни асосан хиссадорлик жамиятларига айлантириш ишлари амалга оширилмоқда.

Республика мустақилликка эришгунга қадар кимё саноати корхоналари ҳам бевосита собик иттифоқ Кимё саноати вазирлиги томонидан бошқарилган. Ўзбекистондаги кимё корхоналари негизида 1991 йилда давлат кокерни ташкил этилди. 1994 йилдан конкерн «Ўзкимёсаноат» уюшмасига айлантирилди.

Уюшма таркибида 22 та ишлаб чиқариш корхонаси ва бирлашма, 8 қўшма, 3 илмий-тадқиқот, 1 лойиҳа институти, ташқи савдо фирмаси ва қатор ташкилотлар бор.

Навоий шаҳридаги «Навоийазот» ишлаб чиқариш бирлашмаси малакатимиз кимё саноатидаги йирик корхоналардан бири ҳисобланади. Бугунги кунда жамоада 260 хил махсулот ишлаб чиқарилмоқда. 2000 йилда корхона 6300 тонна нитрон толаси, 470 тонна метанол, 1000 тонна уксус кислотаси ва 900 минг тонна аммиак силитраси ишлаб чиқарган. Корхона махсуотлари 20 дан ортиқ мамлакатларга, жумладан, Венгрия, Покистон, Ироқ, Туркия, Хиндистон, Афғонистон, Россия, Беларус, Қозоғистон, Қирғизистон ва Туркманистонга жўнатилмоқда.

«Навоийэлектркимё» заводи ҳиссадорлик жамияти мамлакатимиздаги энг йирик корхоналардан бири ҳисобланади. Бу корхона ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситаларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Унда «Трилан», «Фозалон», «Которан» каторига «Гўзал», «Киперматин», «Устине», «Буғдордир», «Неорон», «Данибол», «Сумпалфс» сингари чет эл препаратларидан қолишмайдиган ўндан ортиқ маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Машинасозлик саноати — халқ хўжалиги учун машина ва механизмлар, жиҳозлар, агрегат ва аппаратлар, асбоб-ускуналар, маданий-маиший моллар, шунингдек, муҳофаа аҳамиятига эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи оғир саноат тармоқлари мажмуидир. Машинасозлик саноати бутун халқ хўжалигини техника билан таъминлашда моддий асос ҳисобланади. Фан-техника тараққиёти, халқнинг моддий-маданий фаровонлиги ва мамалакат қуввати машинасозлик саноати тараққиётига боғлиқ. Унинг аҳамияти, энг аввало, фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга ва инсонлар ҳаётининг барча соҳаларига жорий этиш асосида қўл меҳнатини машина меҳнатига айлантириш, енгиллаштириш, машинани машина билан яратиш, тежамкорликни таъминлаш ва меҳнатнинг мазмуни ва харектирини ўзгартиришдан иборат. Машинасозлик саноати маҳсулот сифатини яхшилаш, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини юқори даражага кўтаришга имконият яратади. Машинасозлик саноатининг асосий вазифаси миллий иқтисоднинг барча соҳаларини юқори унум билан ишлайдиган меҳнат қуроллари билан таъминлашдан иборат. Улар турли тармоқлар ва корхоналарда тайёрланади. Ҳозирги кунда машинасозлик саноатининг 15 тармоғи мавжуд бўлиб, улар тасарруфида 100 дан ортиқ йирик корхоналар фаолият кўрсатмоқда.

Мустақиллик йилларида машинасозлик саноати корхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг турлари кескин ўзгарди. Уни 8-жадвалда келтирилган ракамлардан ҳам кўриш мумкин (8 - жадвал).

8-жадвал

Ўзбекистон машинасозлик саноатида муҳим маҳсулот турларининг ўсиши

	Ўлчов Бирлиги	1990 й.	1991 й.	1995 й.	1998 й.	1999 й.	2000 й.	2006 й.	2007 й.
Автомобиллар	минг дона	-	-	-	54,5	58,8	31,3		
Автобуслар	дона	-	-	-	-	176	483		
Кучланиш трансформаторлари	минг ква	8606,0	6771,0	780,3	283,9	159,0	134,0		
Тракторлар	минг дона	23,3	21,1	4,0	2,6	1,5	1,0		
Трактор тиркамалари	минг дона	36,0	33,8	1,4	2,2	0,6	0,4		
Трактор культиваторлари	минг дона	14,8	12,7	0,4	2,3	1,6	1,2		
Пахта териш машиналари	дона	5287	5800	1121	450	331	356		
Махсус электрик куприк кранлари	дона	338	192	14	4	6	12		
Аккумуляторлар	минг дона	-	-	-	15,2	23,9	24,0		

Машинасозлик саноати таркибида металл ишлаш соҳаси ҳам мавжуд бўлиб, бу соҳа ўз навбатида, металл буюмлар тайёрлаш, металл кострукциялар ҳамда машина ва асбоб-ускуналар таъмири тармоқларидан иборат. Бундай фаолият билан 2,5 мингдан ортиқ корхона шуғулланмоқда.

Ўзбекистон машинасозлигига автомобилсозлик, самолётсозлик, тракторсозлик ва қишлоқ хўжалик машинасозлиги, электро техникасозлик ва моторсозлик, асбобсозлик ва кабелсозлик каби йирик тармоқлар киради.

Машинасозлик ишлаб чиқарадиган маҳсулотлари ҳажми, асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати ва ходимлари сони жиҳатидан Ўзбекистон саноат тармоқлари орасида юқори ўринларда туради. Бу ҳолатни 9-жадвалда келтирилган маълумотлардан ҳам кўриш мумкин.

9-жадвал

Ўзбекистонда саноат маҳсулоти, жумладан, машинасозлик маҳсулоти ҳажмининг ўсиши

	1995 й.	2000 й.	2001 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Жами саноат	0,1	6,4	6,8	7,2	10,8	12,1	
Шу жумладан: машинсозлик ва металл ишлаш	9	10	11	31,1	24,2	29,5	

Автомобиль саноати – машинасозликнинг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, унинг корхоналарида автомобиллар, тиркама (прикеп) ва ярим тиркама юк ташиш мосламалари, автомобилларга эҳтиёт қисмлар, агрегатлар ва бошқа эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқарилади. Ўзбекистон – Марказий Осиёда енгил ва юк автомобиллари ишлаб чиқаришни йўлга қўйган биринчи давлат ҳисобланади. Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларидан бири бўлган автомобиль саноати 2008 йилга келиб тараққиётнинг янги босқичига чиқди. 2008 йилда Асакадаги автомобиль заводида 180 мингдан зиёд енгил машина, Самарқанд автомобиль заводида эса мингдан ортиқ автобуслар ишлаб чиқарилди. Бу корхоналарда тайёрланаётган «Ласетти», «Нексия», «Матиз» ва «Исузу» сингари ўзбек автомобиллари ўзининг юқори сифати, қулайлиги ва бошқа кўпгина кўрсаткичлари билан ташқи автомобиль бозорида тобора харидоргир бўлиб бормоқда. Шу давргача ишлаб чиқарилган автомобиллар сони 1 миллиондан ошиб кетди.

Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги машинасозлик саноатининг энг етакчи тармоғи ҳисобланади. Бу тармоқ корхоналари қишлоқ хўжалиги учун машиналар тизимига тегишли барча машина-механизмларни етарли даражада ишлаб чиқармоқда. Тармоқ корхоналари маҳсулот ишлаб чиқаришни йилдан йилга жадал суръатлар билан кўпайтирмоқдалар. Буни 1995-2007 йиллардаги маҳсулот ҳажмини ўсиш суръатларидан кўриш мумкин. Агар 2001 йилда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 1995 йилга нисбатан 1,5 баравар ошган бўлса, 2004 йилда 2,1 баравар, 2007 йилда 2,5 баравар кўпайган.

Пахта тозалаш саноати машинасозлиги «Ўзбекпахтамаш» бирлашмасида жамланган. Унинг таркибида Тошкент машинасозлик заводи (бош корхона), Андижон «Тождметалл» заводи ва Каттақўрғон «Пахтамаш», Чустдаги «Олмоспахтамаш» заводлари, Тошкент давлат махсус пахта тозалаш ускуналари конструкторлик бюрolari бор. Бу соҳанинг асосий маҳсулотлари – пахта тайёрлаш пунктлари, пахта тозалаш заводлари учун технологик қурилмалар,

аррали ва жўвали (валикли) пахта толаси ажратиш (жун) машиналари, линтерлар, тола тозалагичлар, чигит саралаш ва тозалаш машиналари, транспортёрлар, ғарам бузгичлар, пахта узаткичлар, туннел очиш машиналари, пахта ғарамларини шамоллатиш ва чанг тутиш машиналари, шунингдек, каноппи қайта ишлаш машина ва қурилмалари – жами 50 хил дан ортиқ маҳсулот турларини ўз ичига олади.

Қурилиш материаллари саноати. Республика қурилиш материаллари ишлаб чиқарадиган кўп тармоқли саноатга эга. Цемент, асбест-цемент, деворбоп материаллар, юмшоқ ёпқич ва гидроизоляция материаллари, табиий тошлардан қоплама материал (плита)лар, норуда қурилиш материаллари, қурилиш керамикаси, иссиқлик изоляцияси материаллари, оҳақ, гипс, боғловчи материаллар ва улардан буюмлар, санитария-гигиена жиҳозлари, полимер хомашёдан қурилиш материаллари ва буюмлар, темир-бетон конструкциялари ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари мавжуд.

Ўзбекистонда табиий хомашёдан қурилиш материаллари сифатида фойдаланиш тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Айниқса, бинолар қурилишида хом ғишт, гувала, ёғоч синч, оддий тупроқ(лой)дан тикланадиган пахса асрлар давомида асосий қурилиш материали бўлиб келган. Хумдонларда пиширилган ғишт, сопол, чинни кошин, ганч, йўнилган гранит, мрамор тошлар сарой, мадраса, масжид, работлар қурилишида кенг қўлланилган.

Ҳозирги даврда ушбу тармоқ корхоналарида 150 дан ортиқ номдаги маҳсулот турлари тайёрланади. Жумладан, 2007 йилда 6,0 млн. тонна цемент, 300 млн. шартли тахта асбест-цемент шиферлари, 7,2 млн. м² дераза ойналари, 1,2 млн м² ленолиум ишлаб чиқарилмоқди.

Енгил саноат. Ҳозирги даврда Ўзбекистон енгил саноати кўп тармоқли индустриал комплекс бўлиб, унинг таркибида пахта тозалаш заводларидан ташқари, тўқимачилик, трикотаж, шойи тўқиш, тикувчилик, кўнпойабзал, гиламчилик, чинни-фаянс буюмлари ва атторлик моллари ишлаб чиқариш

соҳаларида 200 та йирик ва ўрта корхоналар бор. Республика саноат маҳсулотлари умумий ҳажмида енгил саноат ҳиссаси 9,3 % ни ташкил этади. Бу тармоқда 130 мингга яқин ходим иш билан банд. Енгил саноат тармоғи фаолиятининг асосий кўрсаткичлари ...жадвалда келтирилган.

...жадвал

Енгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш динамикаси

Маҳсулотлар номи	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
Пахта толаси, минг т.	1138,1	1160,0	946	1008,0	1188,2	1171,2	
Ипак пахта толаси калаваси, минг т.	144,3	167,8	159,8	159,1			
Ипак толаси, минг т.	1,3	0,9	0,6	0,7	0,8	0,9	0,9
Ип газлама, млн. м ²	401,8	429,4	421,3	346,2	258,3	176,0	158,6
Шойи газлама, млн.м ²	5,3	5,2	5,4	5,3	3,4	3,5	4,2
Гилям ва гилямчилик маҳсулотлари, минг м ²	1670	1809	7467	16524	17377	17604	21213
Пайпоқлар, млн. жуфт	15,8	12,2	18,4	19,0	19,3	8,8	4,9
Трикотаж маҳсулотлари, млн. дона	38,2	31,4	35,1	39,4	36,3	41,5	52,7
Пойабзал, млн. жуфт	6,8	7,2	6,8	5,1	2,3	2,6	2,7

Озиқ-овқат саноати. Республика мустақилликка эришганидан сўнг озиқ-овқат саноатида чуқур ташкилий ва иқтисодий ўзгаришлар амалга оширилди. Кўпгина корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб, очик турдаги акциядорлик жамиятларига айлантирилди, илгари тармоқ корхоналарига раҳбарлик қилган вазирликлар тугатилиб, «Ёғ-мой ва озиқ-овқат саноати» ва «Ўзгўштсаноат» уюшмалари, «Ўзмевасабзавот-холдинг» компанияси, «Ўздонмаҳсулот» давлат-акциядорлик компанияси ташкил этилди.

Саноатнинг бу тармоғи асосан хомашёни қайта ишлашга асосланган. Республика умумий саноати маҳсулоти ҳажмида озиқ-овқат саноати 9,3%ни ташкил этган. Озиқ-овқат саноати тармоғида гўшт ва гўшт маҳсулотлари, ёғ-мой, сут ва сут маҳсулотлари, шакар, нон ва нон маҳсулотлари, макарон, мева-сабзавот консервалари, қандолат, чой қадоқлаш, узум ва шампан виноси, спирт, ароқ, пиво, чанқоқбосар ичимликлар, тамаки, совун ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган кўплаб саноат корхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Озиқ-овқат саноатида 2001-2007 йилларда эришилган даража ҳақида куйидаги жадвалда келтирилган асосий кўрсаткичлар орқали муайян тасаввурга эга бўлиши мумкин.

...жадвал

Озиқ-овқат саноати маҳсулотларини ишлаб чиқариш динамикаси

	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
Гўшт ва гўшт маҳсулотлари, минг т.	122,3	147,4	169,6	177,6	152,7	157,8	155,5
Сут ва сут маҳсулотлари, минг л.	186,9	216,6	255,9	271,1	250,6	268,6	267,9
Мол ёғи, минг т.	2,0	1,9	1,6	1,7	1,7	3,0	2,0
Ўсимлик ёғи, минг т.	236,8	222,2	218,5	222,7	261,7	293,5	280,7
Пишлоқ ва ёғли бринза, минг т.			0,7	0,8	0,9	0,5	0,3
Қанд-шакар, минг т.	288,0	217,2	248,2	193,7	146,4	170,6	170,9
Ун, минг т.	1784,9	1769,3	1299,2	1737,2	1576,2	1674,9	1757,5
Крупа, минг т.	62,6	36,4	42,2	20,1	36,8	24,4	10,7
Нон ва нон маҳсулотлари, минг т.	846,7	842,8	745,2	729,2	685,7	606,2	716,2
Консервалар, муб,			547,0	357,8	370,3	437,3	361,9
Қандолат маҳсулотлари, минг т.	62,5	61,1	49,6	60,4	32,0	32,0	32,6
Макарон маҳсулотлари, минг т.	92,2	74,6	54,4	50,2	50,8	45,6	39,1
Маргарин маҳсулотлари, минг т.	19,3	19,3	17,7	20,0	21,3	22,0	17,9
Кир совун, минг т.	36,2	41,0	48,6	49,7	55,0	57,3	48,3
Атир совун, минг т.	1022	1501	1595	405	621	1574	1195
Узум виноси, минг дал.	7185	8381	6236	4231	4314	4411	5602
Ароқ ва ликероароқ маҳсулотлари, минг дал	6631	6134	6523	6945	6805	6918	9249
Алкоголсиз ичимликлар, минг дал	13,6	12,7	6,4	4,5	7,5	11,7	17,9
Минерал суви, млн ярим литр	102,6	144,8	166,8	159,9	147,5	143,3	190,1
Чой табиий, минг т.	6,5	5,3	8,0	6,1	8,4	13,5	16,4
Тамаки маҳсулотлари, млн дона.	6976	7044	6520	6167	5349	7986	8761

Қисқача хулосалар

Саноат миллий иқтисодиётининг етакчи тармоғи ҳисобланади. Ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришда, аҳолининг фаровонлигини оширишда унинг аҳамияти бекиёсдир.

Ўзбекистон саноати жуда катта тарихий йўлни босиб ўтган ва истиқлол йилларида, XX асрнинг охириги 10 йилида тубдан ўзгариб, бозор иқтисодиёти талабларига мос равишда ривожлана бошлади. 80-йилларнинг ўрталаридан бошланган саноат инқирози тугатилиб, 1995 йилдан бошлаб унинг ўсиши суръати кучая бошлади. 2008 йилдаги ўсиш 1995 йилдагига нисбатан тахминан 250 фоизни ташкил этади.

Саноатнинг энг муҳим соҳаси оғир саноат бўлиб, у бошқа тармоқларга нисбатан жуда тез ўсмоқда. Айниқса, унинг ёқилғи-энергетика, машинасозлик, металлургия ва қурилиш материаллари тармоқлари тез ривожланди.

Ўзбекистон саноати фан-техника тараққиёти, бошқаруви ва ташкил этилишининг такомиллашуви, кадрлар салоҳиятининг юқори даражага кўтарилиши ҳамда хорижий инвестицияларнинг кўплаб жалб этилиши туфайли изчил ривожлана бошлади. Мустақиллик йилларида унинг тармоқ структураси тубдан ўзгарди ва натижада янгидан-янги тармоқлар юзага келди.

Саноат соҳасида ажойиб ютуқлар билан бирга бир қатор камчиликлар ва ҳал этилмаган муаммолар ҳам бор. Ҳозирги кунда муаммоларнинг ечимини топиш учун Ўзбекистонда барча имкониятларга – жуда катта моддий, меҳнат, молиявий ва интеллектуал ресурсларга эга. Улардан оқилона фойдаланиш асосида республика саноатини қудратли саноатга айлантириш ва самарадорлик жиҳатидан янада юқори даражага кўтариш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат – миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоғи.

2. Саноатнинг асосий хусусиятлари ва саноат ишлаб чиқаришининг халқ хўжалигининг бошқа соҳалар билан ўзаро боғлиқлиги нималарда намоён бўлади?
3. Ўзбекистон саноатининг ривожланиш босқичлари ва саноат тармоқларининг тараққиёти.
4. Саноат ва бозор хўжалиги ҳамда унинг хорижий бозорга чиқиш имкониятлари ва йўллари нималардан иборат?
5. Саноат ишлаб чиқаришнинг халқаро ҳамкорлик соҳасидаги вазифалари нималарни тақозо этади?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15 март.
2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.
3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош максадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008йил. 9 февраль.
4. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий максадимиздир. Президент Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.
5. «Йирик саноат корхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш

асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида коперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.

6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.

7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

III боб

САНОАТ ТАРМОҚ ТУЗИЛМАСИ ВА ТАРКИБИЙ СИЛЖИШЛАР

3.1. Структура сиёсати, унинг моҳияти ва аҳамияти

Структура сиёсати ҳақида мулоҳаза юритишдан олдин, структуранинг ўзи нима эканлигини билиб олишимиз зарур.

Структура латинча, «structura» сўздан олинган бўлиб, нарсалар таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқ равишда жойлашишини, тузилишини билдиради.

Структура сиёсатининг моҳияти соҳаларнинг тузилмавий жиҳатларини белгилаб бериш, йўлга солиб туришдан иборатдир.

Мустақилликнинг ўтган даври учун ва 2010-2020 йилларга мўлжалланган иқтисодий сиёсатнинг йўналиши ва хусусиятлари доирасида белгиланган миллий иқтисод структурасида прогрессив ўзгаришларни амалга ошириш, тармоқлараро ва тармоқ ички мутаносибликларини (пропорцияларини) такомиллаштириш, фан-техника тараққиётини белгиловчи тармоқларни устувор ривожлантиришни давом эттириш вазифаси муҳим аҳамиятга моликдир.

Давлат стратегиясига мувофиқ ижтимоий ишлаб чиқариш ва жумладан, саноат структурасини режали тарзда такомиллаштириш кўз илғайдиган истиқболда:

- халқ хўжалиги ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноатни баланслаштирилган тарзда ва изчил ривожлантириш;
- иқтисодиётни, хусусан, саноатни асосан интенсив ривожлантириш йўлига ўтказиш, унинг самарадорлигини ошириш, моддий меҳнат ва молиявий ресурслар истеъмолини рационаллаштириш, уларни ҳар томонлама тежаш;
- иқтисодиётнинг, жумладан, саноатнинг ижтимоий йўналишини янада кучайтириш, миллий иқтисоднинг аҳоли фаравонлигини ошириш билан боғлиқ бўлган хилма-хил вазифалар томон янада чуқурроқ бурилишини таъминлаш лозим.

Бир бутун қисмларнинг муайян ўзаро алоқаси, бир-бирига нисбатан жойлашуви булган структуранинг аҳволини пропорциялар (мутаносибликлар) жуда ҳам аниқ ва конкрет тарзда ифодалайди. Иқтисодий жараёнларнинг моҳиятини чуқур билиб олиш ва уларни режалар, башоратлар ва лойиҳаларда татбиқ этиш, ижтимоий ва шахсий истеъмолни, фан-техника тараққиётининг, миллий иқтисоднинг тегишли ишлаб чиқаришлари ва тармоқлари ривожини истикболларини синчковлик билан ҳисобга олиш, режаларни зарур резервлар билан мустаҳкамлаш - ана шуларнинг ҳаммаси прогнозлаш ва лойиҳалаштириш технологиясининг энг муҳим таркибий, тузилмавий қисмлари бўлиб, уларга қатъи риоя қилиш вазифаларининг мутаносиблиги, баланслаштирилганлиги, реаллиги, қўйилган мақсадларга эришишдаги ишончлилиги, таъсирчанлигининг шартидир.

Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегиясида халқ хўжалиги структурасини такомиллаштириш, унинг тармоқларини ривожлантириш юзасидан муҳим топшириқлар ҳамда бу тармоқларнинг марралари батафсил белгилаб берилган.

Такрор ишлаб чиқаришнинг ҳозирги шароитларида иқтисодий ўсиш иқтисодиёт кўламининг ўсиши билангина эмас, балки истеъмолда ҳам, ишлаб чиқаришда ҳам структуравий силжишлар, уларнинг тезлиги ва самарадорлиги билан аниқланади.

Структурани аниқловчи сиёсатни шакллантириш иқтисодиётдаги структуравий ўзгаришларни сифат жаҳатдан баҳолаиши аниқлаишнинг принципиал хусусияти иқтисодиётнинг ўсиш суръати кўрсаткичларининг деграгракия юз бериши муаммосини хал этиши зарурлигидир, чунки айти бир суръатнинг ўзи бир неча тармоқларнинг турли ўсиш суръатларида ифодаланиши мумкин. Бу бир хил бўлмаган иқтисодий ва ижтимоий оқибатларга олиб келади. Бу муаммо оқибатда у ёки бу соҳага устуворлик (афзаллик) бериш тизимини яратилишини тақозо этади. Масалан, фан-техника

тараққиётида тўлиқ акс этадиган соҳалар ажралиб туради: ёқилғи-энергетика, электроника, машинасозлик, кимё. Шунинг учун бу тармоқлар ўсиш суръатлари бўйича саноат ўсишидан юқори туриши керак. Машинасозликнинг тармок структурасида ҳам жиддий ўзгаришлар юз бериши зарур. Кимёда биотехнология ва нанотехнология қўллаб, нозик органик синтез маҳсулотларини ишлаб чиқариш жадал суръатларда ривожланиши зарур.

Структуравий ўзгаришларнинг йўналиши, уларнинг жадаллиги ва кўламини аниқлаш муҳим иш. Айни вақтда иқтисодий даражаси бир хил ёки иқтисодиётдаги структура йўналишлари ўзгариши ўхшаш бўлган мамлакатлар гуруҳи бўйича тармоқлараро комплекслар ва айрим тармоқлар ишлаб чиқариши ва истеъмолнинг ривожланишидаги умумий қонуниятларни аниқлаш - бу, барча аналитик материаллар истиқболни прогнозлаштириш – белгилаишнинг муҳим замини ҳисобланади.

Шу билан бирга, структура йўналишлари ўзаро мувофиқлаштирилиши керак, чунки ривожланиш стратегиясига мувофиқ тармоқлараро комплекслар ва тармоқларни ривожлантириш уйғунлаштирилиши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг биринчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясида қилган маърузаси ва кейинги чиқишларида мамлакатимизнинг янги — XXI аср бошларидаги асосий вазифалари аниқ белгилаб берилган. Уларда табиийки, янги асрга қадам қўйган мамлакатимизнинг «иқтисодиётни ислоҳ этиш ва жамиятни ўзгартириш борасидаги ишлар натижасини холис баҳолаш» билан биргаликда «устувор йўналишлар ва бундан кейинги ривожланиш стратегиясини шакллантириш» масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Янги асрнинг дастлабки йилларидаги тараққиёт стратегияси, жамиятни янгилаш, барча соҳадаги ислохотларни янада чуқурлаштириш борасидаги фаолият 6 та устувор йўналишдан иборат. Биринчи устувор йўналиш — аҳолини янада кучли ижтимоий ҳимоя қилиш, иккинчи устувор йўналиш —

мамлакат сиёсий ва иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада жадаллаштириш, учинчи устувор йўналиш — жамият маънавиятини янада юксалтириш, тўртинчи устувор йўналиш — кадрлар тайёрлаш, бешинчи устувор йўналиш — иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш, олтинчи устувор йўналиш — жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз дахлсизлигини, мамлакатимиз ҳудудий яхлитлигини таъминлашдан иборат.

Ана шу устувор йўналишлардан бири иқтисодиётда, шу жумладан, саноатда ҳам таркибий ўзгаришларни амалга ошириш бўлиб, саноат бошқаруви тузилмасини яхшилашдан тортиб корхоналарни янгилаш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга, мамлакатнинг бой табиий ва минерал хомашё салоҳиятидан тўла, самарали фойдаланишга, экспортга мосланган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқарадиган қувватларни барпо этишга қаратилмоғи даркор.

Иқтисодиётни таркибий ўзгартириш жараёнида, айниқса, инвестиция дастурини амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада мамлакатда мўъжизавий ишлар қилинмоқда. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан буён мамлакатга киритилган сармояларнинг ҳажми 10 млрд. АҚШ долларидан ошиб кетди. Хорижий сармояларнинг аксарият қисми (90-95%) халқ хўжалигининг реал ишлаб чиқариш соҳаларига, жумладан, 75-80 фоизи саноатга киритилмоқда. Ана шу инвестициялар асосида янгидан - янги корхоналарнинг барча вилоятларда қурилаётганлиги нафақат ҳудудларнинг саноат тизимини, балки уларнинг кийёфасини ҳам тубдан ўзгартириб юбормоқда.

Республика иқтисодиётида, шу жумладан, саноатда таркибий ўзгаришларни таъминлаш натижасида давлатнинг қудратини янада орттириш, мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш, юртни обод этиш ва халқнинг фаровонлигини юқори даражага кўтариш мумкин.

3.2. Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва саноат тармоғининг шаклланиши

Ижтимоий меҳнат тақсимои маълум буюм ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш хажмининг ўсиши ва фан-техника тараққиёти натижасидир. Ишлаб чиқариш кўламининг кенгайиши эса ихтисослашган ишлаб чиқаришнинг Концентрациялашуви ва кичиклашуви, янги саноат тармоқларининг ташкил топиши ва илгари бунёд этилганларни такомиллаштиришни тақозо этади.

Ижтимоий меҳнат тақсимотининг моҳияти ва аҳамияти тўғрисида сўз борганда, шуни айтиш керакки, у туфайли хўжалик ривожланиши натижасида саноатнинг айрим ва мустақил тармоқлари кўпаяди, бу ривожланиш тенденцияси ҳар бир айрим маҳсулотни чиқаришнигина эмас, ҳатто маҳсулотнинг ҳар бир айрим қисмини ишлаб чиқаришни ҳам ва фақат маҳсулот ишлаб чиқаришгина эмас, ҳатто маҳсулотни истеъмол қилишга тайёрлашдаги айрим ишларни ҳам саноатнинг алоҳида тармоғига айлантиришдан иборат.

Ижтимоий меҳнат тақсимои уч шаклда: умумий, хусусий ва айрим, бирламчи шаклда рўй беради. Халқ хўжалигининг йирик соҳалари, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқанинг вужудга келиши умумий меҳнат тақсимотининг маҳсулидир. Бу тармоқларнинг ҳар бирида соҳаларнинг мустақил равишда ажралиб чиқиши хусусий меҳнат тақсимои натижасидир. Бирламчи меҳнат тақсимои эса, ишлаб чиқаришни корхона ичида — кехлар, участкалар ва янги иш жойлари ташкил этиш билан боғлиқдир. Бундай туркумларга ажратиш ва унинг маҳсулини 2-чизмадан кўриш мумкин.

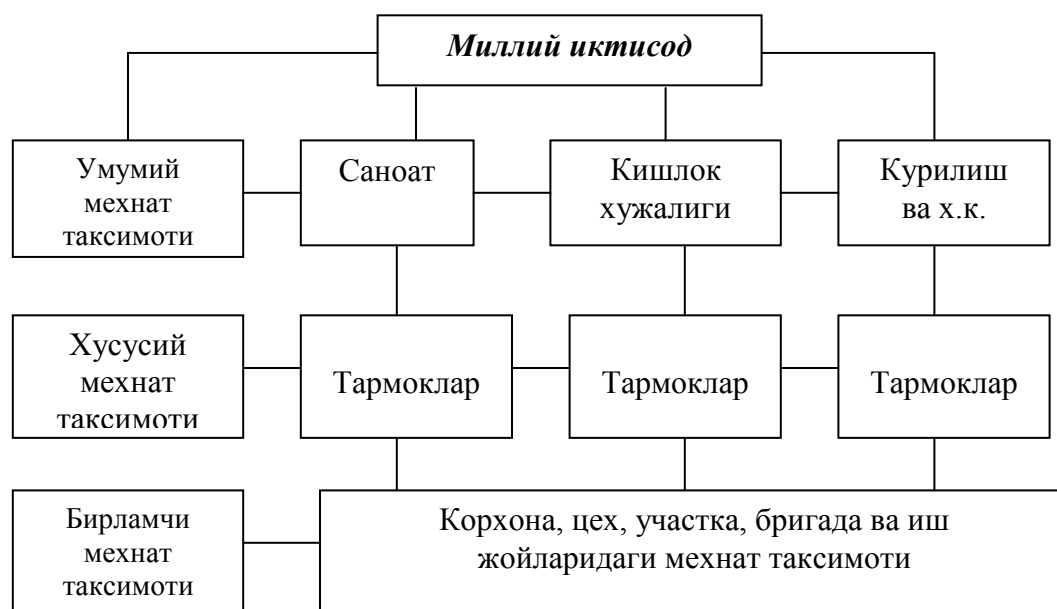
Хусусий ва айрим ҳолларда бирламчи меҳнат тақсимотининг таъсири билан Ўзбекистон саноатида ҳам тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар сони узлуксиз кўпайиб бормокда. 2008 йилнинг охирига келиб республикада саноатнинг 175 та тармоғи ва ишлаб чиқариш соҳалари фаолият кўрсатмокда.

У ёки бу ишлаб чиқариш фақат маълум техник - иктисодий асос (замин) яратилгандагина алоҳида саноат тармоғига айланиши мумкин. Бунинг учун, энг аввало, бир неча турдош корхоналар бўлиши лозим. Улар аниқ мустақил саноат

тармоғига бирлаштириш имкониятини берадиган маълум белгига эга бўлиши керак.

Саноат тармоғи - ишлаб чиқариш уюшмалари, комбинатлари ва корхона (фирма)лари йиғиндисидир. Тармоқ ҳосил этиш учун корхоналар бир неча умумий хусусиятларга эга бўлишлари керак:

- ишлаб чиқариладиган маҳсулот иқтисодий мазмунининг бир хиллиги;
- ишлатиладиган хомашё ва асосий материалларнинг ўхшашлиги;
- ишлаб чиқариш техник базаси ва технологик жараёнларининг умумийлиги;
- маълум касбдаги кадрлар таркибининг умумийлиги;
- ижтимоий меҳнатни ташкил этиш даражаси ва шаклларининг бир бирига ўхшашлига ва ҳакозолар.

Саноат ишлаб чиқаришни илмий жиҳатдан асосланган равишда таҳлил этиш ва режалаштириш, унинг самарадорлигини аниқлаш ва бошқариш учун тармоқларни таснифлаш, яъни маълум гуруҳларга ажратиш лозим.

Саноат тармоқларини гуруҳлашда асосий эътибор тайёрланадиган маҳсулотнинг иқтисодий мазмунига қаратилади. Маҳсулотнинг иқтисодий жиҳатдан бир мақсадга жавоб бериши белгисига қараб, саноат икки йирик

гуруҳга бўлинади: ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчи («А» гуруҳ), истеъмол буюмлари ишлаб чиқарувчи («Б» гуруҳ).

Маълумки, деярли барча саноат тармоқларида ҳам ишлаб чиқариш воситалари, ҳам истеъмол буюмлари сифатида фойдаланиш мумкин бўлган маҳсулотлар тайёрланади. Шу сабабли режалаштириш ва ҳисоб-китоб юритишда баъзи саноат тармоқлари «А» ёки «Б» гуруҳга киритилиши мумкин.

Меҳнат воситаларнинг меҳнат буюмларига таъсир кўрсатишига қараб саноат қазиб олувчи ва ишлов берувчи тармоқларга бўлинади. Саноатнинг бундай икки қисмга бўлиниши ишлаб чиқариш алоқаларини кўрсатишга, материал ва ёқилғи-энергетика ресурсларини, ишлаб чиқарувчи ва истеъмол қилувчи тармоқлар ўртасидаги нисбатларни асослаб беришга имкон яратади.

Ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг функционал вазифасига биноан ҳам тармоқларни гуруҳлаш мумкин. Бунда алоҳида гуруҳлар, бир қатор тармоқлар, масалан, ёқилғи ишлаб чиқарувчи — ёқилғи саноати, озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрловчи — озиқ-овқат саноатига бирлашиши мумкин.

Ҳозирги пайтда барча саноат тармоқлари 18 комплекс тармоққа бирлаштирилган (...-жадвал).

...—жадвал

Ўзбекистон саноатининг комплекс тармоқлари

№	Комплекс тармоқлари	Комплекс тармоққа кирувчи тармоқлар сони
1.	Электроэнергетика саноати	3
2.	Қўмир саноати	2
3.	Газ саноати	2
4.	Нефть ва нефтни қайта ишлаш	2
5.	Қора металлургия	2
6.	Рангли металлургия	4
7.	Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	40
8.	Кимё ва нефть-кимё саноати	12
9.	Ўрмонсозлик, ёғочни қайта ишлаш ва қоғоз саноати	3
10.	Қурилиш материаллари саноати	14
11.	Ойна ва чинни-фаянс саноати	2
12.	Микробиология саноати	12
13.	Медицина (фармакевтика) саноати	3
14.	Полиграфия	1
15.	Енгил саноат	18
16.	Озиқ-овқат саноати	22

17.	Ун, ёрма ва ем саноати	3
18.	Қолган тармоқлар	21

3.3. Саноатнинг тармоқ тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар

Тармоқ тузилмаси дейилганда, унинг таркиби, тармоқлар ўртасидаги нисбатлар ва ўзаро боғлиқлик тушунилади. Тармоқ тузилмаси саноат тараққиёти даражасини белгилайди ҳамда унда юз берган ва юз берадиган ўзгаришларни акс эттиради.

Тармоқ тузилмасига биноан қуйидаги жиҳатларни аниқлаш мумкин:

- ижтимоий меҳнат тақсимоти ва кооперациянинг даражасини;
- мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан мустақил эканлигини;
- XXI саноат ва бутун халқ хўжалигининг илмий-техника салоҳиятини;
- XXII мамлакат ва унинг вилоятлари саноатининг ривожланиш даражасини;
- XXIII саноат тармоғининг «А» гуруҳи билан «Б» гуруҳи ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқадорлигини;

XXIV ижтимоий меҳнат унумдорлиги ёки ижтимоий-иқтисодий самарадорлигининг даражасини;

XXV меҳнаткашларнинг моддий фаровонлиги ва маданий даражаси ўсганлигини.

Саноат тармоқлари тузилмасини тавсифлаш учун айрим тармоқлар ўртасидаги маълум ишлаб чиқариш алоқадорлигини ифодаловчи миқдорий нисбатларни аниқлаб олиш керак. Бу муаммони ҳал этиш учун бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улардан бири тармоқлар ўртасидаги нисбатларни ифодаласа, иккинчиси маълум давр ичидаги тузилмавий ўзгаришларни, учинчиси эса, ишлаб чиқариш алоқаларини ифодалайди.

Тармоқ тузилмасини ифодаловчи кўрсаткичлар жумласига қуйидагилар киради:

- мустақил саноат тармоқларининг сони;
- тармоқларнинг саноат ишлаб чиқариши умумий ҳажмидаги салмоғи;
- 7. тармоқ ривожининг суръати;

8. тармоқнинг илгарилаб кетиш коэффициенти.

Мустақил саноат тармоқларининг сони мамлакат индустриал тараққиёти, унинг иқтисодий ва илмий-техник салоҳияти, иқтисодий жихатдан мустақиллигини ифодалайди.

Тармоқ структураси унинг ялпи маҳсулотининг саноат ишлаб чиқариши умумий ҳажмидаги улуши, ишчилар сони ва асосий фондлар қийматидаги салмоғи кўрсаткичлари билан ўлчанади.

Тармоқнинг ривожланиш суръатини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$C = \frac{100 * P}{X}$$

Бу ерда: C — тармоқнинг ривожланиш суръати;

P — тармоқ ривожланишининг режали даражаси;

X — тармоқ ривожининг ҳисобот давридаги даражаси.

Тармоқнинг ривожланиш коэффициенти тармоқлар таркибидаги миқдор ўзгаришларни ифодалайди ва маълум даврда саноат тармоғи тузилмасидаги силжишларни кўрсатиб беради. Бу коэффициент қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K \frac{Tr * c}{Cr * c}$$

Бу ерда: $Tr * c$ — тармоқнинг ривожланиш суръати;

$Cr * c$ — саноатнинг ривожланиш суръати.

Саноат тармоқлари орасидаги юзага келган мутаносибликлар ва уларнинг ўзгаришига ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси ҳамда бошқа бир қатор омиллар таъсир этади.

Саноат ишлаб чиқариши тармоқ тузилмасини белгиловчи асосий омилларга қуйидагилар киради:

- фан-техника тараққиёти ва унинг ютуқларини ишлаб чиқаришта жорий этиш;

- материал ва ёқилғи, энергетика ресурсларини иқтисодий тежаиши кучайтириш;

- ижтимоий меҳнат тақсимоти, ихтисослаштириш ва кооперативлаштиришнинг даражаси;

9. саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатлари;

10. аҳолининг моддий ва маданий даражаси ўсиши;

11. ижтимоий-тарихий шароитлар;

- мамлакатнинг табиий ресурслари ва уларни ўзлаштириш даражаси;

- мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотида тутган ўрни ва бошқа мамлакатлар билан иқтисодий ҳамкорлиги.

Саноат тармоқ тузилмаси ўзгаришига энг кучли таъсир кўрсатувчи омиллардан бири фан-техника тараққиётидир. Фан-техника тараққиёти энг аввало, янги меҳнат воситалари ва маҳсулотнинг янги турларини яратиш, мавжуд асбоб-ускуналар ва технология жараёнларини такомиллаштириш, янгиларини жорий этиш билан боғлиқ. Бу эса, мавжуд саноат тармоқларидан янгидан-янги соҳаларнинг ажралиб чиқишига ва шаклланишига туртки беради. Натижада прогрессив ҳисобланган автомобилсозлик, асбобсозлик, радиотехника ва электроника, лазер технологияси тез суръатлар билан ривожланади.

Бундан ташқари, фан-техника тараққиёти туфайли янги прогрессив хомашё, материаллар, ёқилғи, энергия турларидан фойдаланиш саноатда ишлаб чиқариш характериини ўзгартиради. Юқори тежамкорликка эга бўлган хомашё, материал ярим-фабрикатлар ва ёқилғи ишлаб чиқарадиган тармоқлар истеъмолчи тармоқларга маҳсулот етказиб бериш қўламини кенгайтиришлари натижасида халқ хўжалигининг бошқа тармоқлар маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи нисбатан камаяди. Масалан, сунъий ва синтетик толани ишлаб чиқаришнинг тараққий этиши тўқимачилик саноатида бир сўмлик маҳсулот учун сарфланадиган табиий тола сарфини қисқартиради. Натижада

маҳсулотнинг материалталаблиги камаяди ва саноат билан қишлоқ хўжалиги, саноатнинг қазиб олувчи тармоғи билан ишлов берувчи тармоғи ўртасидаги нисбат ўзгаради.

Саноат тузилмасининг ўзгаришига ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ижтимоий шакллари — Концентрациялаш, ихтисослаштириш ва маҳаллийлаштириш жуда катта таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқаришда кичик корхоналарниш кўпайиши тармоқ тараққиётини тезлаштиргани ҳолда унинг умумсаноат маҳсулотидаги миқёси ошишига олиб келади. Ихтисослаштириш ижтимоий меҳнат тақсимооти жараёнини ифодалагани ҳолда айрим маҳсулотлар ёки маҳсулот қисмларини мустақил ишлаб чиқаришга тайёрлашга, янга саноат тармоқлари ташкил қилинишига сабаб бўлади. Масалан, ихтисослаштиришнинг тараққий этиши натижасида машинасозликда бутловчи буюмлар саноати, асбоб-ускуна саноати, асбобсозлик, электроника ва бошқа соҳалар ташкил топади.

Кооперативлаштириш ва маҳаллийлаштириш тармоқлар ўртасидаги алоқадорликни кенгайтиради ва тармоқ структурасини мураккаблаштиради.

Кишилар моддий ва маънавий фаровонлигиниш ўсиши ҳам саноат тармоқлари тузилмасининг ўзгаришига муҳим таъсир кўрсатади. Бу омил таъсири остида енгил ва озиқ-овқат саноатларида чиқариладиган маҳсулотлар номенклатураси ва ассортименти ўзгаради, иғунингдек, маданий-маиший буюмлар — телевизор, соат, фотоаппарат, кир ювиш машинаси, мотоцикл, мотороллер ва бошқаларни ишлаб чиқарадиган махсус тармоқлар ташкил топади.

Саноат тармоқлари тузилмасига таъсир кўрсатувчи энг муҳим омиллардан яна бири — мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимоотидаги ўрни ҳисобланади.

Ҳозирги даврда иқтисодий интеграцияга кирувчи ҳар бир мамлакатда айрим тармоқлар тараққисти учун қулай иқтисодий, ижтимоий ва табиий шароитлар борлиги туфайли иқтисодий интеграция дастурлари тузилган.

Улардаги саноат ўз мамлакатининг эҳтиёжтаринигина эмас, балки бошқа давлатлар эҳтиёжларини ҳам ҳисобга олган ҳолда ривожланмоқда.

XXI аср бошларида XX асрга карама-карши уларок, айникса мустиқилликнинг охириги ун йиллида саноат тармоқлари тузилмасида ғоят муҳим ўзгаришлар рўй бермоқда. Буни ...-жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкин.

Ўзбекистон саноатининг 2000 – 2007 йиллардаги тармоқ тузилмаси иқтисодий таҳлили ҳозирги шароитда республика саноат ишлаб чиқаришида фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни таъминлайдиган тармоқлар ривожининг юқори суръатлар ва кенг кўлами тақозо қилган прогрессив ўзгаришлар рўй бераётганидан далолат бермоқда.

...-жадвал

**Ўзбекистон саноатида 1900–2007 йиллар мобайнида ялпи маҳсулот ишлаб
чиқаришнинг тармоқлар тузилмаси динамикаси
(яқунига нисбатан фоиз ҳисобида)**

Тармоқ	1900	1940	1980	1991	2000	2001	2006	2007
Бутун саноат	100	100	100	100	100	100	100	100
Шу жумладан: Электрэнергетика	-	-	-	2,8	9,1	8,0	10,0	9,4
Ёқилғи саноати	-	-	-	3,7	15,0	12,5	17,0	17,7
Қора металлургия	-	-	0,6	0,7	1,2	1,4	2,3	2,4
Ранги металлургия	-	-	5,2	9,7	10,1	10,7	18,5	15,7
Кимё ва нефть кимё	-	0,5	5,1	4,3	5,5	5,3	4,8	4,7
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	0,5	8,8	16,3	11,6	9,2	10,5	13,8	15,4
Қурилиш материаллари саноати	0,5	1,8	5,8	5,2	5,3	5,3	4,2	5,2
Ўрмон, ёғоч ва қоғоз саноати	-	1,4	1,8	1,2	1,4	1,4	0,8	0,9
Енгил саноат	85	58,8	38,8	39,9	19,0	20,5	14,6	13,7
Озиқ-овқат саноати	12	25,1	15,4	14,7	14,1	13,9	8,9	9,8
Бошқа тармоқлар	2,0	2,1	1,1	6,2	9,6	10,1	5,1	5,6

Манба: Статистик тупламлар. 1990-2008 йиллар.

Ўзбекистон саноатининг 2001-2007 йиллардаги тармоқ тузилмасининг иқтисодий таҳлили ҳозирги шароитда Ўзбекистон саноат ишлаб чиқаришида фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни таъминлайдиган тармоқлар

ривожининг юқори суръатлар ва кенг кўлами тақазо қилган прогрессив ўзгаришлар рўй бераётганидан далолат беради.

3.4. Тармоқ тузилмаси ўзгаришининг асосий тенденцияси

Ўзбекистон саноатининг ҳозирги тараққиёти катта динамиклиги билан ажралиб туради, чунки у мустақиллик йилларида ва ХХІ аср бошларида юқори суръатлар билан ривожлана борди. Айни вақтда саноат ишлаб чиқариши юқори даражада ўсиши билан бир қаторда, унинг тузилмасида ҳам узлуксиз таркибий ўзгаришлар рўй берди. Охирги 17 йил мобайнида саноат тузилмаси ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш талаблари ва халқ хўжалигини модернизациялаш ва ислоҳ қилиш заруриятига мос равишда ўзгариб борди. Саноат ишлаб чиқаришининг прогрессивлик, яъни тараққийпарварлик даражаси анчагина ўсди. Бундай ривож фан-техника тараққиётини белгиловчи тармоқлар – ёқилғи, рангли металлургия, машинасозлик, электрэнергетика саноатининг устувор ўсишида намоён бўлди. Буни ...-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриш мумкин.

Юқорида келтирилган тармоқ корхоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар 1991 йилда умумсаноат маҳсулотининг 27,8 фоизини ташкил этган бўлса, 2007 йилда бу кўрсаткич 58,2 фоизга етди.

Саноат тузилмасининг илғорлик даражаси ҳар қайси комплекс тармоқ ичидаги ўзгариш билан белгиланади. Саноатнинг у ёки бу тармоғи улуши ўзгармаслиги, ҳатто камайиши ҳам мумкин, Лекин бу тармоқ ичидаги қолоқликдан дарак бермайди. Буни Ўзбекистон кимё ва нефтькимё саноати мисолида кўриш мумкин. Масалан, бу тармоқда 2000 йилда ялпи саноат маҳсулотининг 55 фоизи ишлаб чиқарилган бўлса, 2007 йилга келиб бу кўрсаткич 42 фоизни ташкил этди, яъни қарийб 13 фоизга камайган.

Тармоқларнинг фан-техника тараққиёти билан боғлиқ бўлган устувор ривожланиш тенденцияси 2005-2010 йилларда ҳам кўзга ташланади. Бу давр ривожланиш дастурида саноат ишлаб чиқаришининг тузилмасини

такомиллаштириш, ундирувчи ва қайта ишловчи тармоқларнинг ривожда балансликни таъминлаш миллий иқтисодиёт ва фан-техника тараққиётини белгилайдиган рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлаиши кучайтириш кўзда тутилган.

Саноатнинг узоқ истикболга мўлжалланган ривожини аниқлаш турли иқтисодий мутаносибликларни белгилаш ва уларга эътибор беришини талаб қилади. Бундай мутаносибликлар тармоқ тузилмасини башоратлашда инобатга олинади.

Саноат ишлаб чиқариш тузилмасини режалаштириш ва башоратлаш қуйидагн асосий масалаларни хал қилишга қаратилиши керак:

- бозор иқтисодиёти талаблари, халқ хўжалиги ва аҳолининг айрим маҳсулот турларига бўлган талабини қондиришни ҳисобга олган ҳолда умуман саноат ва унинг ҳар қайси тармоғининг ривожланиш суръатини белгилаиши;

- илғор ишлаб чиқариш тармоқларини аниқлаш, улар тараққиётини тезлаштириш учун зарур бўлган капитал қўйилмалари ва материалларни биринчи навбатда ажратишни;

- саноат тузилмасида устувор ўзгаришларни кўзда тутиш лозимки, ҳар қайси бундай ўзгаришлардан ҳам бири ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарадорлигини таъминласин;

- халқ хўжалигининг умумий мутаносиблиги ҳар қайси саноат тармоғи тараққиётининг тенглиги билан боғлаиши талаб этади.

Тармоқ таркибининг мамлакат миқёсида қулайлашуви юқори суръатда иқтисодий ривожланишни, аҳолининг турмуш даражасини оширишни ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш хара-жатларини камайитиришни таъминлайди. Чунки бу, ишлаб чиқаришнинг даражаси ва якуний — провард маҳсулотнинг купайишига, умуман ижобий структуравий силжишларга сабаб бўлади. Демак, таркибий ўзгаришнинг ўзи ишлаб чиқариш самарадорлиги ва меҳнат унумдорлиги ўсишининг қўшимча омили сифатида майдонга чиқади.

Саноат тармоқлари тузилмасини тшюмиллаштиришнинг асосий йўллари қуйидагилардир:

- ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол товарлари ишлаб чиқарадиган тармоқлар орасида мутаносибликни ўрнатиш;

- ишлаб чиқариш тузилмасининг башорат ва йўналишларини ишлаб чиқиш;

- тармоқларнинг ташқи иқтисодий фаолиятини барқорорлаштириш;

- илмий-техник тараққиётни жадаллаштириш, илғор технологияларни жорий этиш;

- шахсий ва ижтимоий истеъмолни ўрганиш ҳамда аҳолини юқори сифатли саноат маҳсулотлари билан тўла таъминлаш;

- тармоқларда хомашё ва ресурслардан оқилона фойдаланиш самарадорлигини ошириб бориш;

- иқтисодий районлар саноатини зарурий (меҳнат, моддий ва молиявий) ресурслар билан таъминлаш ва улардан оқилона фойдаланишни тўғри йўлга қўйиш.

Айни вақтда тармоқларнинг ички тузилмасини қайта қуриш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва аҳолининг турмуш даражасини ошириш, чет эл корхоналари билан иқтисодий ҳамкорлик қилишни кучайтириш, чет эл инвестициялари ҳамда илғор технологияларини сифатли саноат моллари тайёрлашга йўналтириш вазифаларини ҳал этиш керак бўлади.

Республика иқтисодиётида ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноат соҳасида амалга оширилаётган таркибий силжишлар яқин калажакда қуйидагиларни амалга ошириш учун имкониятлар яратади:

- мамлакат аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотлари, оммабоп талабга эга бўлган товарлар ва бошқа ҳаётий зарур воситаларга бўлган эҳтиёжларини қондиришни туларок таъминлаш;

- фан-техника тараққиёти ва саноатнинг илгарилиб борадиган ривожини таъминлайдиган технологияларни жорий этиш;

- республиканинг ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни кўпайтириш ва шу асосда товарлар импортини қисқартириш;

- агросаноат мажмуи самарадорлигини ошириш ва уни қишлоқ хўжалиги хомашёсини янада чуқурроқ қайта ишлашга ўтказиш ҳамда тайёр маҳсулотнинг сифати ва товар кўринишини ошириш;

- кичик бизнес корхоналари (фирмалар ва тадбиркорлик, деҳқон, фермер хўжаликлари, касаначилик типдаги ишлаб чиқариш тузилмалари)ни ривожлантириш асосида янги ишчи ўринларини ҳамда янги соҳаларни яратиш;

- ва ниҳоят, республикада у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун тегишли шароит ва минерал-хомашё ресурслари мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда саноатнинг экспорт салоҳиятини ошириш ва экспорт устунлигига эришиш учун шароитлар яратади.

Қисқача хулосалар

Саноат жуда кўп тармоқлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири корхоналар йиғиндисидан ташкил топади. Тармоқ ҳосил бўлиши учун корхоналар бир неча умумий хусусиятларга эга бўладилар.

Саноат тармоқлари ўртасидаги ишлаб чиқаришнинг ўзаро алоқадорлиги ва уларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган миқдорий нисбатлари тармоқ структурасини ташкил этади. У саноат тараққиётида рўй берадиган техника ва технология ривожининг даражаси, ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар билан боғлиқ равишда ўзгаради.

Турли саноат тармоқлари ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқалари ўзаро маҳсулот алмашиш, тажрибаларни ўрганиш билан тавсифланади.

Ишлаб чиқариш тарққиётининг истиқболини аниқлаш, ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш, унинг аҳволини таҳлил этиш мақсадида саноат тармоқлари гуруҳларга ажратилади. Гуруҳларга ажратишнинг энг муҳим тамойили тайёрланадиган маҳсулот иқтисодий мазмунининг бир хиллигидир.

Саноат тармоқ тузилмасининг ўзгаришига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади: фан-техника тарққиёти; ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари — Концентрациялаш, ихтисослаштириш, комбинатлаштириш ҳамда худудий жойлаштириш.

Республика иқтисодиётида ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноат соҳасида амалга оширилаётган таркибий силжишлар яқин келажакда миллий иқтисодиёт салоҳиятини янада юқори даражага кўтариш ва саноатнинг экспорт устунлигини таъминлаш учун жуда катта имкониятлар яратади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ижтимоий меҳнат тақсимооти ва саноат соҳалари қандай шаклланади?
2. Давлатнинг иқтисодиёт, жумладан, саноат соҳасидаги таркибий ўзгаришларга тегишли сиёсати моҳияти нимада?

3. Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш деганда нималар тушунилади?

4. Тармоқ ва тармоқ тузилмаси тушунчаси нимани англатади?

5. Тармоқларнинг иқтисодий гуруҳланиши.

6. Тармоқнинг ривожланиш суръатларини аниқлаишнинг қандай усуллари мавжуд?

7. Тармоқ структураси ва уни белгиловчи омиллар.

8. Ўзбекистон Республикаси саноати тармоқ тузилмаси ўзгаришининг асосий йўналишлари (тенденцияси) нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15 март.

2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.

3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош максадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008йил. 9 февраль.

4. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий максадимиздир. Президент Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.

5. «Йирик саноат корхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш

асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.

6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.

7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

IV боб

САНОАТДА ЗАМОНАВИЙ БОШКАРУВ ТИЗИМИ

4.1. Бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида

Ҳар қандай ишлаб чиқариш бошқарувнинг муайян тизимсиз оқилона ҳаракат қила олмайди ва ривожланмайди. Шу туфайли ижтимоий меҳнат тақсимоти асосида жамият ўзига хос ва мос бошқарув тизимини яратади.

«Бошқарув» тушунчаси узоқ ва чуқур тарихий тараққиётга эга. Унинг юзага келиши эса инсоният тараққиётининг энг муҳим жараёнларидан бири ҳисобланади. Бошқарув фаолиятининг дастлабки даврида инсонлар ўз билим ва тажрибасига асосланган ҳолда ишлаб чиқаришни бошқарган бўлсалар, аста-секинлик билан техника-технологиянинг ривожланиши, ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши ва ҳар хил ташкилий шароитлар юзага келиши натижасида фаолиятнинг мазкур тури анча мураккаблашиб борди. Бундай ҳолатни англаш, чуқурроқ ўрганиш ва билиш «Бошқарув фанининг вужудга келишига олиб келди.

Бошқарувнинг бир қатор назарий ва амалий вазифалари Ф.У. Тейлор томонидан асослаб берилган. У бошқаришга «Нима қилиш кераклигини, уни энг яхши ва қулай усулда амалга оширишни аниқ билиш санъати», - деб таъриф берган.

Бошқарувнинг маъноси ва моҳияти, аҳамияти ва мазмуни, тамойиллари ва усуллари тўғрисида буюк олимлар, мутафаккирлар, мутахассислар жуда кўп фикр айтишган ва ёзиб қолдиришган.

Бошқарув — алоҳида функция бўлиб, турли-туман соҳалар (мамлакат ва унинг ҳудудлари, миллий иқтисод ва унинг тармоқлари, корхона ва унинг бўлимлари) да инсонлар устидан раҳбарлик қилиш фаолиятидир.

Бошқарув — ташкилотнинг мақсадини ифодалаш ва унга эришиш учун зарур бўлган режалаштириш, ташкил этиш, иштиёқни уйғотиш (мотивация) ва назорат қилиш бўйича фаолият тури жараёнидир.

Бошқарув — шундай фаолиятки, унинг ёрдамида уюшмаган жамоа (халойиқ ёки туд) самарали ва аниқ мақсадга йўналтирилган унумли (баракали) гуруҳга айлантирилади.

Бошқарув — маълум жараёнга, организм ва жамоага мақсадли таъсир кўрсатишни ўзида ифода этувчи ижтимоий фаолиятнинг бир туридир.

Бошқарув — муайян ахборотга асосланган ва мавжуд дастурга мувофиқ объектнинг ишлашини, яъни фаолият кўрсатишини таъминлашга йўналтирилган тадбирлар мажмуасидир.

Шунингдек, машҳур франкуз олими Анри Файоль ҳам бошқарувга қуйидагича таъриф беради: «Бошқарув — бу, корхона ихтиёридаги барча ресурслардан максимал (энг кўп — А.О.) фойда олган ҳолда уни мақсад сари етаклаш фаолиятидир». Демак, бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён ҳисобланади.

Макроиқтисодий соҳанинг етакчи тармоғи бўлган саноатни бошқариш зарурияти тўғрисида сўз юритилганда юқоридаги таърифларни янада кенгайтириш ва мазмунан бойитиш зарурати юзага келади.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни, жумладан, унинг энг йирик ва етакчи соҳаси бўлган саноатни бошқаришнинг объектив заруриятини изоҳлаб шуни айтиш керакки, йирик миқёсда амалга ошириладиган, ҳар қандай тўғридан-тўғри қилинаётган меҳнат, ишлаб чиқариш кўпроқ ёки камроқ даражада бошқарилишга муҳтождир.

Бошқарув индивид ёки жамоа фаолиятининг алоҳида тури сифатида ҳар қандай ижтимоий жамиятга хос жараёндир. Ленин унинг тавсифи, мақсади, вазифалари, жамият тараққиётининг турли босқичларида турлича бўлиши

мумкин. Шу сабабли ҳар бир босқичда бу категориянинг асосий муаммолари чуқур, ҳар томонлама тадқиқ қилинади ва уларнинг ечими топилади.

Иқтисодиётда бошқаришнинг энг муҳим муаммолари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

6. бошқарувнинг назарий асослари ва фундаментал қоидаларини илмий ва амалий томондан ишлаб чиқиш. Бунда жамият тараққиётининг янги шароитларида бошқарувнинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни, мақсади ва вазифаларини аниқлаш;

7. бошқарувни бозор иқтисодиёти ва хўжалик фаолиятини демократлаштириш тамойиллари ҳамда усуллари билан уйғунлаштириш;

8. иқтисодиётни бошқаришнинг энг юқори самара келтирадиган усуллари аниқлаш;

9. бошқарув идораларининг ташкилий тузилмасини, уларнинг функциялари, ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш;

10. бошқарув идораларини ҳозирги замон техника ва технологияси билан таъминлаш, улар фаолиятида статистик ва иқтисодий-математик усулларни кенг миқёсда жорий этиш, ахборот таъминоти ва бошқарув жараёнида ишлатиладиган ҳужжатлаштириш тизимини такомиллаштириш;

1. жамоани бошқаришнинг энг яхши шакл ва усуллари излаб топиш ҳамда уларни ишлаб чиқариш бошқарувида жорий этиш;

2. саноат ва унинг барча тармоқларини бошқаришда хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибаларидан кенг миқёсда фойдаланиш.

Бошқарув илми (менежмент)да бошқарувнинг икки хил тушунчаси мавжуд бўлиб, уларнинг бирини бошқарувнинг субъекти ва иккинчисини бошқарувнинг объекти ташкил этади.

Бошқарув субъекти — жисмоний ёки юридик шахслар бўлиб, ундан амалдаги қонунлар асосида ҳокимият идоралари томонидан берилган ваколатларга мувофиқ ҳуқуқий таъсир юзага келади.

Бошқарув объекти — бошқарув субъектининг ҳуқуқий таъсири қаратилган нарсадир. Бунга ишлаб чиқариш ва хўжалик тизимлари, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, жисмоний ва юридик шахслар кириши мумкин.

Кўриниб турибдики, у ҳолатда ҳам, бу ҳолатда ҳам инсонларни бошқариш уларнинг ўзи томонидан амалга оширилади. Фақат кишилар, уларнинг фаолияти, жумладан, маҳсулот ишлаб чиқариш, хўжалик ва бошқа жараёнлар билан боғлиқ бўлган фаолиятлари бошқарувнинг предмети, яъни ҳозирги замон менежментининг асоси ҳисобланади. Бошқарувнинг субъекта ва объектисиз менежмент фан ва хўжалик тажрибаси сифатида ўз мазмун ва моҳиятини йўқотади.

Албатта, минглаб кишилар ишлайдиган саноат ҳам бу тушунча ва мулоҳазалардан холи эмас. Айниқса саноат ишлаб чиқаришида «субъект» ва «объект» тушунчалари бошқа тармоқларга нисбатан хийла равшанроқ кўринади. Бунда вазирлик, компания ва акциядорлик жамиятларидаги бошқарувчилар корхонадаги бошқарувчиларга, корхонадаги бошқарувчилар эса кех, участка бошқарувчиларига раҳбарлик қиладилар. Кўриниб турибдики, саноатни бошқариш ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришда амал қиладиган қонун ва қоидаларга бўйсунди. Шу туфайли саноатни бошқариш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг таркибий ва ажралмас қисми ҳисобланади.

Бошқарув жараёни қаерда амалга оширилишидан катъи назар, киклли (даврий) ва айни вақтда узлуксиз ҳисобланади. Бошқарув даври мақсаднинг аниқланишидан унга эришилгунгача бўлган вақтни ўз ичига олади. Демак, унинг асосий боскичлари қуйидагилардан иборат:

- мақсадни шакллантириш (белгилаш);
- мақсадни режалаштириш ва башорат қилиш;
- қабул қилинган қарорлар ёки мақсадли вазифаларни мувофиқлаштириш;
- эришилган натижаларни таҳлил этиш ва баҳолаш;

- янги бошқарувли тизимни танлаб олиш ва аниқлаш. Бу барча кикллар учун энг муҳим бошқармавий тизим ҳисобланади.

Фақат бундай тизим бошқарувнинг негизини ташкил этади. Таъсир этиш самарали бўлиши учун қуйидаги асосий шартларга риоя қилиш зарур:

3. бошқаришнинг субъекти ва объекти бошқарувчи ва бошқарилувчи қуйи тизимлар сифатида бир-бири билан сабабли-натижавий боғлиқ бўлиши;

4. бошқарувчи қуйи тизимнинг аниқ бошқариш бўйича мақсади бўлиши;

5. бошқарувчи қуйи тизим бошқарув объектининг аҳволи, унинг фаолияти натижалари, атроф-муҳитнинг имкониятлари тўғрисидаги ахборотни қабул қилиш қобилиятига эга бўлиши;

6. бошқарув объекти бошқармавий таъсирларни қабул эта оладиган бўлиши ва уларнинг мазмунига мос келадиган ишларни бажара олиши керак.

Бу шартларга риоя қилиш бошқарувчанликни, яъни бошқарув тизимининг ишчанлигини таъминлайди. Бошқарувнинг объекти қанчалик мураккаб бўлса, бошқарув идорасининг ишчанлик қобилияти ҳам шунчалик юқори бўлиши даркор.

Ҳар қандай бошқарув ўз мақсади ва вазифаларига эга.

Мақсад — бу, инсон фаолиятининг аввалдан фикран ўйланган натижасидир. Шунга биноан, бошқарувнинг мақсади деганда, бошқарув субъектининг олдиндан ўйланган, мўлжалланган, эришиш зарур бўлган натижаси тушунилади. Саноатда эса, мақсад — кўп ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни ўз вақтида сотишга ҳамда мўлжалланган фойдани олишдир.

Ҳар қандай мақсадга маълум талаблар қўйилади. Даставвал, мақсад илмий ва амалий жиҳатдан асосланган бўлиши керак. Иккинчидан, у аниқ, яхши ифодаланган ва адресли бўлиши зарур. Учинчидан, қўйилган мақсад эришимли

бўлиши, яъни унга етишишнинг имкониятлари, шарт ва шароитлари ҳисобга олинган бўлиши керак.

Қўйилган мақсадга эришиш учун маълум вазифаларни бажариш зарур. Маълумки, вазифа — бу, аввалдан белгиланган, аниқланган, кўрсатилган, бажарилиши ва ҳал этилиши лозим бўлган иш, нарсадир.

Саноат ишлаб чиқаришида бошқарувнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

келажакни аниқ кўрмоқ (истикболни тўғри башорат қилиш ва унга монанд бўлган фаолият дастурини тузиш);

ташкиллаштирмоқ (саноатнинг ички, моддий ва ижтимоий тузилмасини барпо этиш);

персонални идора қилмоқ (саноат ишлаб чиқариш ходимларини ҳаракатга келтириш);

келишиш (ҳаракат ва тиришқоқликни бир-бири билан уйғунлаштириш);

назорат қилиш ва кузатиш (жорий этилган ва берилган буйруқ асосида ҳаракатнинг, яъни фаолиятнинг қандай тарзда бўлаётганини мушоҳада қилиш).

Бошқариш жараёнида олдиндан кўра билиш ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Барча жараёнларни кузатиб, уларнинг ўзгаришига қараб ишлаб чиқариш, иш бажариш ёки хизмат кўрсатиш бошқарилиб турилади. Масалан, маҳсулотта бўлган эҳтиёж, нарх-наво, техника ва технологиялар ўзгариши, иш ҳақи ва ижтимоий муҳофазанинг ҳолати ишлаб чиқаришга катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун вазиятга қараб керакли ўзгаришларни зудлик билан амалга ошириш керак бўлади.

Бошқариш жараёнида режалаштириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, маҳсулот ҳажмини белгилаганда уни барча ресурслар билан таъминлаш ва уларни етказиб бериш масаласига катта эътибор бериш керак. Маълумки, режалар бир кунлик, ўн кунлик, бир ойлик, бир кварталлик, бир

йиллик, беш йиллик ва ўн-ўн беш йиллик бўлиши мумкин. Охиргиси «конкепкия», «башорат» тушунчалари билан боғлиқдир.

Ишлаб чиқариш жараёни узлуксиз бўлади, чунки у, энг аввал, юзага келади, шаклланади, ривожланади ва такомиллашади. Ана шу ўзгаришларни татикилтчилик таъминлайди. Ташкилотчилик — моддий-техника таъминоти, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш ва тайёр маҳсулотни сотиш жараёнларидан иборат. Ташкилотчиликка кунда юз берадиган муаммоларни тез ҳал этиш билан боғлиқ бўлган фаолият ҳам киради.

Мувофиқлаштириш ва назорат ҳам муҳим вазифалардан ҳисобланади. Тармоқлар, корхоналар, кехлар ва участкалар, бўлимлар ҳамда унда ишлайдиган ходимлар фаолиятини мувофиқлаштириб турилгандагина юқори натижаларга эришиш мумкин. Барча топшириқларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлаш учун назорат керак.

Бошқарув жараёни, одатда, қуйидагича амалга оширилади:

- бошқариладиган объектнинг ҳолати ва ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатадиган омиллар тўғрисидаги маълумотларни йиғиш;

объектнинг ҳар хил ҳолатини тахмин қилиш ва муайян вазиятдаги энг яхши ҳолатини белгилаш;

бошқаришга оид қарор ва қоидаларни ишлаб чиқиш ва уларни бошқарувчига етказиш;

берилган топшириқларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлаш.

Ушбу тартиб доимо, узлуксиз қайтарилиб туради.

Бошқарув жараёни амалга ошиши учун бошқарув идораси ташкил этилади. Бу идора энг камида ўзининг раҳбарига, бухгалтери ва таъминотчисига эга бўлиши керак. Иш кулами ортиб бориши билан бошқарув аппаратида бошқарувчилар ва ходимлар сони ҳам ортиб бориши мумкин. Лекин, оддий ва жуда содда бошқарув идоралари билан мураккаб объектларни бошқариш

мумкин эмас. Шу сабабли ишлаб чиқаришни бошқаришнинг мақбул звено ва пиллапоялари ташкил этилади.

4.2. Бошқаришнинг асосий тамойиллари ва усуллари

Бошқарув тамойиллари деганда, раҳбарлик қилишнинг фундаментал қоидалари тушунилади. Улар иқтисодий қонунлар ҳаракати ва бошқариш усуллари билан боғлиқ бўлган воқеликларнинг моҳиятини акс эттиради.

Бошқариш механизмини қуйидагича таърифлаш мумкин: қонунлар — тамойиллар — усуллар — услублар Ушбу механизмнинг энг муҳим элементи қонун ҳисобланади. Шу сабабли у тўғрисида икки оғиз сўз айтиш керак бўлади. Қонун — бу, объектив борлиқда турли ҳодисалар ўртасида киши онгидан ва ихтиёридан ташқари, ҳамма мавжуд бўлган зарурий боғланиш, муносабатдир. Масалан, ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт қонунлари: талаб ва таклиф қонуни, қиймат қонуни ва бошқалар.

Қонун — бу давлат ҳокимияти томонидан қабул қилинган, ҳамма учун, шу жумладан, саноат ишлаб чиқаришида меҳнат қилаётганлар учун ҳам мажбурий бўлган ижтимоий-ҳуқуқий меъёр ва муносабатларни белгиловчи расмий ҳужжат. Масалан, Конституция — Ўзбекистон давлатининг асосий қонунидир.

Тамойилларни бошқарув фани назарияси ва амалиётнинг пойдевори дейиш мумкин. Маълумки, пойдевор қанча мукамал ва мустаҳкам бўлса, бошқарув аппарати шунчалик қудратли бўлади.

Бошқарув тамойилларининг шаклланиши чуқур тарихий илдизга эга. Хусусан, Ўзбекистонда бу тамойиллар Амир Темур ҳукмронлиги даврида шакллана ва ривожлана бошлаган. Ўзининг ихчам, тезкор бошқариш девонига эга бўлган Марказий Осиёдаги Ўзбекистондек буюк давлат: илмий, яккаҳонлик, иерархия (бўйсиниш тартиби), билимдонлик, жавобгарлик, демократия каби тамойиллар асосида бошқарилган.

Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболга эришишининг асосий тамойиллари Республика

Президента И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессиясидаги маърузасида ўз аксини топган (...-жадвал):

...-жадвал

Бозор иқтисодиётида Ўзбекистонда давлатни бошқариш тамойиллари

№	Тамойиллар	Изоҳ
1.	Демократия тамойили	1. инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириш ҳамда уни амалга ошириш; 2. барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги; 3. давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги; 4. давлат ва нодавлат иқтисодиётдан сайловчилар олдидаги жавобгарлиги ва бошқалар
2.	Иқтисодий муносабатларни демократиялаш тамойили	1. монополлашган иқтисодиётдан эркин иқтисодиётга; 2. сокиалистик мусобокадан эркин, соф рақобатга; 3. катъи белпианган нархлардан эркин нархларга; давлатлашган мулкдан хилма-хил мулкчиликка асосланган иқтисодиётга ўтиш
3.	Юксак маънавий тамойил	• мустақиллик тафаккурини кенгроқ тушуниш, яъни: Ўзбекистон давлатининг истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғуриш; ўзининг ва ўз халқининг, ватанининг кадру қиммати, ор-номусини англаб, уни ҳимоя қилиш; юксак ғоялар, янги кашфиётлар, ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди ва иқтидори, бор имкониятини, керак бўлса, жонини юрт истиқболи, элига бахшида этиш
4.	Миллий ҳафсизликни таъминлаш тамойили	Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамиятига кириш суръатларини тезлаштириш; турли халқаро, давлат ва нодавлат ташкилотлари ишларида фаол иштирок этишни таъминлаш

Ўзбекистоннинг истиқлол йўли Ислом Каримовнинг бозор муносабатларига ўтиш юзасидан олға сурган беш тамойилига асосланади. Уларнинг моҳияти қуйидагича (...-жадвал):

...-жадвал

Беш асосий тамойил

№	Асосий тамойиллар	Асосий тамойилларнинг моҳияти
1.	Иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги	Иқтисодий ислохотлар ҳеч қачон сиёсат ортида қолмаслиги керак, улар бирорта мафкурага бўйсундирилиши керак эмас. Буинг маъноси шуки, иқтисодиёт сиёсатдан устун туриши керак. Ҳам ички, ҳам ташқи иқтисодий муносабатларни мафкурадан ҳоли қилиш зарур.
2.	Давлат бош ислохотчи	Давлат бош ислохотчи бўлиши лозим. У ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши, ўзгартиришлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва уни изчиллик билан ўтказиши, жаҳолатпарастлар ва консерваторлар қаршилигини бартараф этиши шарт
3.	Қонунлар ва уларга риоя қилиш устуворлиги	Қонунларга риоя этиш устувор бўлиши лозим. Бунинг Демократик йўл билан қабул қилинган Конституция ва қонунларни ҳеч истиносиз ҳамма ҳурмат қилиши ва уларга оғишмай риоя этиши лозим
4.	Кучли ижтимоий сиёсат юритиш	Аҳолининг демократик таркибини ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш.

		Бозор муносабатларини жорий этиш билан бир вақтда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш юзасидан олдиндан таъсирчан чоралар кўрилиши лозим. Бу бозор иқтисодиёти йўлидаги энг долзарб вазифа бўлиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади
5.	Бозор иқтисодиётига секин-аста, босқичма-босқич ўтиб бориш	Бозор иқтисодиётига ўтиш объектив иқтисодий қонунларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда, ўтмишдаги «инкилобий сакрашлар»сиз, яъни эволюцион йўл билан, пухта ўйлаб, босқичма-босқич амалга оширилиши керак

Ушбу тамойиллар Ўзбекистоннинг ўзига хос шароитларини ҳисобга олган ҳолда изчиллик шароитларини шакллантириб ва ривожлантириб боришни, унга аста-секин, босқичма-босқич, аҳолининг заиф қатламларини ҳимоя қила бориб, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий барқарорликни таъминлаш орқали бозор муносабатларига ўтишни билдиради. Айни вақтда улар кенгаш, ҳамжиҳатлик, маслаҳат билан иш юритишни, шижоат ва тавақаллчилик билан ҳаракат қилишни талаб этади. Бу орада соҳибқирон Амир Темурнинг қуйидаги сўзларини келтириш ўринлидир. «Тажрибамдан кўрилганки, ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъи тадбиркор ва ҳушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир. Чунки тажрибали бир киши минг кишига иш буюради».

Саноат ишлаб чиқаришининг тармоқлари, корхоналари ва бошқа соҳаларини бошқаришда бир қатор бошқа тамойиллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин, улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- яккабошчилик ва бошқарувда ҳамжиҳатлик;
- бошқариш жараёнида режалиликни бозор талаблари билан боғлаб олиб бориш;
- барқарорлик тамойили;
- меҳнатни моддий ва маънавий рағбатлантириш тамойили;
- илмийлик тамойили;
- тежамкорлик тамойили;
- кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш тамойили.

Раҳбарлик қилишнинг фундаментал қоидаларини амалга ошириш учун бир қанча усуллардан фойдаланиш керак. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- ташкилий-маъмурий усуллар;
- иқтисодий усуллар;
- ижтимоий-рухий усуллар;
- тарбиявий усуллар;
- ҳуқуқий усуллар ва ҳ.к.лар.

Ташкилий-маъмурий усуллар тўғрисида сўз юритилганда, аввало, бу усулнинг моҳияти, аҳамияти, шакллари очиқ бериш керак. Сўнгра, бошқаришнинг ҳуқуқий воситалари, ҳуқуқий меъёрларини баён этиш зарур.

Ташкилий-маъмурий усуллар бошқарув усуллари тизимида алоҳида ўрин тутди ва қуйи идораларнинг юқори идораларга бўйсунишига асосланади. Бу усулнинг моҳияти шундаки, бошқариш тизимидаги муносабатларни тартибга солиб туради, жамоалар ичида ва орасида рационал алоқалар таркиб топишига ёрдам беради.

Ташкилий-маъмурий усуллар ёрдамида бошқарув аппаратининг муайян тизимини тузиш; бошқарув бўғинларининг функцияларини белгилаш; кадрларни тўғри танлаш ва жой-жойига қўйиш; буйруқлар, фармойишлар ва қўлланмалар чиқариш ҳамда уларнинг бажарилишини назорат қилиш; топшириқлар ва директив кўрсатмаларни бажармаётган бўлинма ва шахсларга нисбатан маъмурий чоралар қўллаш амалга оширилади.

Бошқарувнинг иқтисодий усуллари иқтисодий манфаатлардан фойдаланишга асосланади. Зеро, ҳар бир муайян жамиятнинг иқтисодий муносабатлари, энг аввало, манфаатлар тарзида намоён бўлади. Манфаатлар уч хилда бўлиши мумкин:

- умумжамият манфаатлари;
- жамоа манфаатлари;
- шахсий манфаатлар.

Бу манфаатларни уйғунлаштириш муаммоси бир қатор вазифаларни ҳал этишни, ҳар бир давр шароитларига мувофиқ келадиган муносабатлар ўрнатишни талаб этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида қуйидаги иқтисодий усуллардан кенг фойдаланишга эътибор берилади:

- тармоқлар ва уларнинг бўлинмаларига фаолият юритишларида эркинлик ва мустақиллик беришга;
- барча соҳаларни пировард натижаларга биноан моддий рағбатлантириш, солиқ имтиёзларини беришга;
- корхона ва хўжаликлар ўртасидаги ўзаро шартномаларнинг бажарилиш интизомини мустаҳкамлаш ва уларнинг ролини оширишга;
- молия-кредит муносабатларини такомиллаштиришга;
- бозор муносабатлари механизмлари: баҳо ва фойда, солиқ ва бож тўловлари, кредит ва рентабеллик, рақобат ва ҳоказоларга.

Бу усулда ходимларнинг шахсий ва гуруҳий манфаатларини юзага чиқариш орқали уларнинг самарали ишлаши таъминланади. Шу мақсадда кўпинча иш ҳақи тўлаш, мукофотлар бериш, бир йўла катта маблағ билан тақдирлаш кабилар муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодий усуллар бошқаришнинг барча усуллари орасида етакчи ўрин эгаллайди. Бу усулдан оқилона фойдаланиш жиддий режалар қабул қилишга, барча ресурслардан янада унумлироқ фойдаланишга, янги технологияларни жорий этишга, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ва фойдани максималлаштиришга, натижада ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга кенг имкониятлар яратади.

Бошқарув тизимининг муҳим усули ҳисобланган ижтимоий-руҳий усулларнинг асосий мақсади жамоаларда соғлом ижтимоий-руҳий муҳитни яратишдан иборат.

Саноат ишлаб чиқаришини бошқаришда ҳам бир қатор умумфалсафий усулларни қўллаш мумкин. Саноатни бошқаришнинг сир-асрорларини илмий асосда ўрганиш, таҳлил қилиш мақсадида қуйидаги усуллардан ҳам кенг фойдаланилади:

1. Тизимли ёндашув;
2. Комплекс ёндашув;
3. Таркибий ёндашув;
4. Вазиятли ёндашув;
5. Интеграцион ёндашув;
6. Моделлаштириш ёндашув;
7. Иқтисодий математик ёндашув;
8. Кузатиш усули;
9. Тажриба усули.

Биринчи усулда саноат ишлаб чиқариши яхлит тизим тарзида олиб қаралади. Иккинчи усулда эса саноат бошка соҳалар, тармоқлар билан ўзаро боғланишда ва алоқадорликда қаралади. Учинчи усулда саноат ишлаб чиқариши таркибий қисмларга, яъни тармоқлар, корхоналар, саноат инфратузилмаси ва ҳоказоларга бўлиб ўрганилади. Тўртинчи усулда саноатнинг муайян шароитдаги ички ва ташқи вазиятига қараб бошқаришнинг маъқул услуби қўлланилади. Бешинчи усулда саноат юқоридаги усулларни биргаликда қўллаш ёрдамида бошқарилади.

Моделлаштириш ва иқтисодий-математик усуллардан фойдаланиш жараёнида турли чизмалар, хомаки материаллар тайёрланади, ҳисоблаш техникаси ва компьютер технологияларнинг барча имкониятлари ишга солинади.

Кузатиш усулида саноат ишлаб чиқариши тўғрисидаги маълумотларни режали, башоратли, илмий жиҳатдан намунали уюштирилган асосда тўплаш йўлга қўйилади.

Ва ниҳоят, сокиологик кузатув усулида саноат ишлаб чиқаришини илмий жиҳатдан асосланган бошқариш мақсадида турли анкетали сўровлар, суҳбатлар, тестлар ва инфоратузилмавий таҳлилларни ўтказиш керак бўлади.

4.3. Бошқарувнинг замонавий тузилиши

Хўжаликка раҳбарликнинг тамойиллари ва усуллари ишлаб чиқариш жараёнида инсонларга бошқарувнинг тегишли шакллари ва бошқарув идоралари ҳамда уларнинг ташкилий тузилмалари орқали таъсир этади.

Мамлакат иқтисодиёти ва унинг тармоқларини ривожлантиришнинг муҳим масалалари давлат иқтисодий сиёсатини белгилайдиган ва ҳаётга татбиқ этадиган олий идоралар (Президент девони, Олий Мажлис Сенати, Вазирлар Маҳкамаси) томонидан қараб чиқилади.

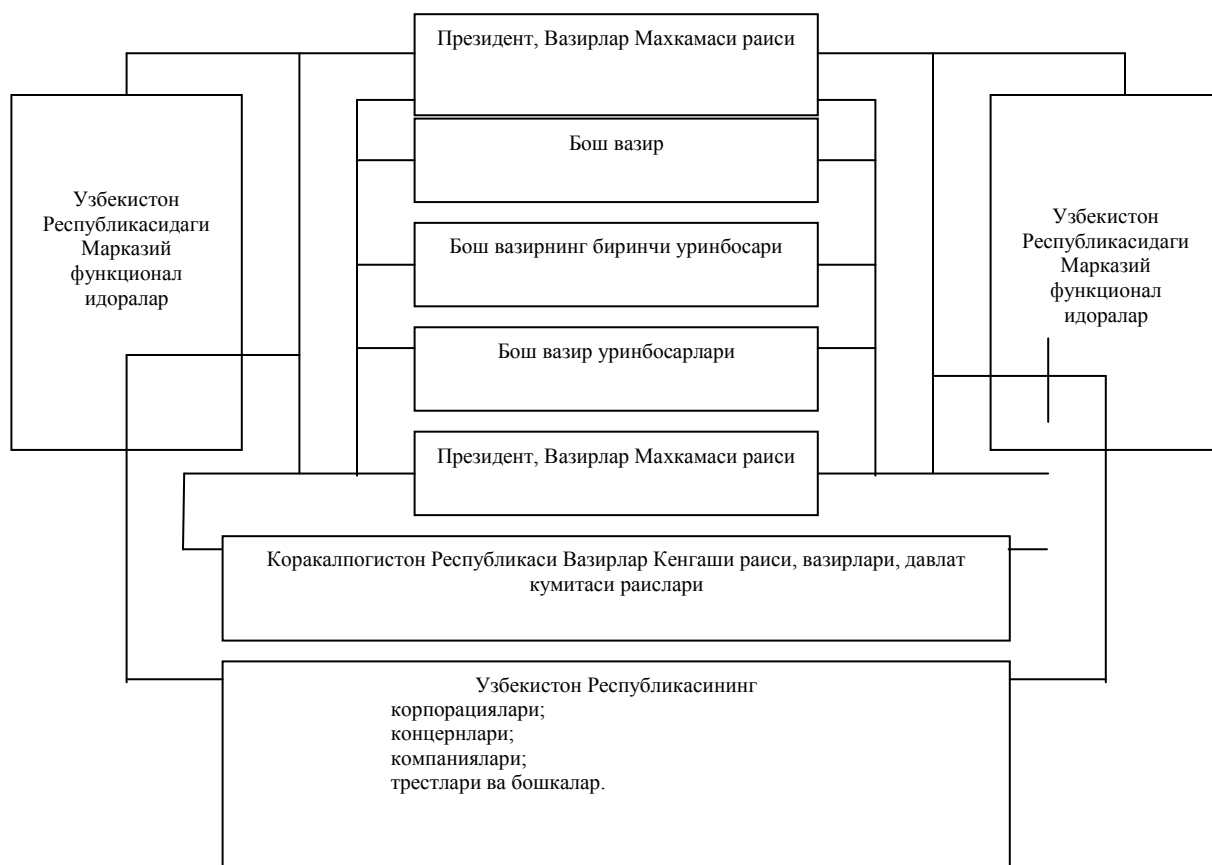
Саноатни ривожлантиришнинг қонун билан ҳал этиладиган масалалари (масалан, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг истиқболи ва йиллик режалари, саноат бошқарувининг янги идораларини ташкил этиш) мамлакат давлат ҳокимияти олий идораси — Олий Мажлис Сенати томонидан муҳокама қилинади ва ҳал этилади.

Халқ хўжалигига, шу жумладан, саноатга кундалик раҳбарликни давлат ҳокимиятининг ижро этувчи ва бошқарувчи олий идораси — Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади. Вазирлар Маҳкамасининг таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади ва у Олий Мажлис Сенати томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти айна пайтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади.

Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, шу жумладан, саноатнинг самарали фаолиятига раҳбарликни, саноат ишлаб чиқаришга тегишли булган барча қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлар ва фармойишлар ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Бу маҳкаманинг таркибий тузилиши қуйидаги ...-чизмада берилган (...-чизма):

3-чизма. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таркибий тузилиши

Ўзбекистон саноати тасарруфида ўнлаб мустақил тармоқлар, минг-минглаб корхоналар фаолият кўрсатмоқдалар. Уларнинг ҳар бирини ривожлантириш, бир-бирлари билан ўзаро мувофиқлаштириш, республика ҳудудларида жойлаштириш, маҳсулот (иш бажариш ва хизмат кўрсатиш)га бўлган талабни аниқлаш ва бошқа жуда мураккаб, кенг қамровли масалаларни ўз вақтида, оқилона ҳал этиш тармоқ бошқарувини амалга оширишни тақозо этади. Шу

сабабли бир катор тармоқ идоралари ташкил этилади. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- вазирликлар ва давлат қўмиталари;
- концернлар ва корпорациялар, уюшма ва ассоциациялар;
- холдинг ва миллий компаниялар;
- корхоналар ва бошқалар.

Вазирликлар Вазирлар Маҳкамасининг ажралмас қисми ҳисобланиб, улар Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида ўзларига бўйсунувчи барча корхоналар ва ташкилотларга раҳбарлик қиладилар. Шу сабабли вазирлик — бу ўзига тегишли тармоқнинг ҳўжалик тизимида бошқаришнинг энг олий бўғинидир. У қуйидаги фаолиятлар учун жавобгар ҳисобланади:

- тармоқнинг ахволи, уни янада тараққий эттириш;
- кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, тарбиялаш ва ҳимоялаш;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг ҳажми, сифати ва унинг рақобатбардошлиги;
- тайёрланаётган маҳсулотга бўлган ички ва ташқи талабни қондириш;
- ва ниҳоят, ўзига қарашли корхоналарнинг хорижий мамлакатлар билан алоқасини ташкил этиш ва кучайтириш.

Вазирликлар томонидан амалга оширилаётган бошқарув механизмнинг шаклини «Ўзқишлоқҳўжаликмаш-холдинг» холдинг компанияси мисолида кўриш мумкин (...-чизма).

Саноатга раҳбарлик тизимида Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки у иқтисодиётни бошқаришнинг энг йирик илмий режали-иқтисодий идораси ҳисобланади. Бу ташкилотнинг тузилиши тўғрисида 2002 йилнинг 24 декабрида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони қабул қилинган. Бу фармонга мувоффиқ Иқтисодиёт вазирлиги зиммасига мамлакатни ривожлантиришнинг узоқ муддатли стратегияси ҳамда комплекс дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш,

қуйидаги ҳолат муҳим вазифаларни ҳал этишга қаратилган чуқур ўйланган ва муносиб ижтимоий-иқтисодий сиёсатни ўтказиш юқлатилган:

- макроиқтисодий барқарорликни, иқтисодиётнинг барқарор, муносиб ва жадал суръат билан ривожланишни таъминлаш;

- қўп укладли ва самарали фаолият қўрсатувчи иқтисодиётни шакллантириш, хусусий мулкчиликнинг етакчилик ролини таъминлаш, бозор инфратузилмасини ривожлантириш;

4-қизма. Тармок бошқарувининг ташкилий тузилиши.

- бой табиий ва минерал-хомашё захираларидан, бунёд этилган ишлаб чиқариш ва фан-техника салоҳиятидан самарали ва оқилона фойдаланишга қаратилган аниқ мақсад йўлидаги структуравий сиёсатни амалга ошириш, экспорт салоҳиятини ривожлантириш ҳамда мамлакат иқтисодиётининг жаҳон иқтисодий тизимида кенг миқёсида интеграциялашувини таъминлаш;

- янги иш жойларини яратиш, меҳнат ресурсларини оқилона банд этиш муаммосини ҳал қилиш, аҳолининг аниқ йўналтирилган ижтимоий муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг турмиш даражаси барқарор, жадал ўсишини, ижтимоий инфратузулмани ривожлантиришни таъминлаш;

- мамлакат минтақалари иқтисодиётининг комплекс ривожланишини, ишлаб чиқарувчи кучларни мамлакат ҳудуди бўйича мақбул ҳамда самарали ривожлантириш ва жойлаштиришни таъминлаш.

Миллий иқтисодиётни, шу жумладан, саноатни бошқаришда собиқ Фан-техника Давлат кумитасининг роли алоҳида ўрин эгаллаган. Бу қўмита саноат ишлаб чиқариши соҳасида фан-техника сиёсатини амалга ошириб келган. Эндиликда бу қўмита ўрнига 2002 йил 20 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Илмий-техника тараққиётини Мувофиқлаштириш кенгаши тузилган. Бу кенгаш зиммасига қуйидаги асосий вазифаларни ҳал этиш юклатилган:

- фундаментал ва амалий-илмий тадқиқотлар, технологик ишланмаларнинг устувор йўналишларини иқтисодиёт ва ижтимоий соҳалар ривожланишининг стратегияси, шунингдек, мамлакат иқтисодиётидаги киска муддатли, ўрта муддатли ва узок муддатли истиқболли таркибий ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда белгилаш;

- мамлакат манфаатлари ва давлатимизнинг иқтисодий ҳамда ижтимоий тараққиёт соҳасидаги устувор йўналишларидан келиб чиққан ҳолда йирик

илмий-тадқиқот дастурлари ва технологик лойиҳалар бўйича экспертизалар ташкил этиш ва экспертиза хулосаларини тасдиқлаш;

- мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг давлат устувор йўналишларига мос келувчи йирик илмий дастурлар ва технологик лойиҳаларни тасдиқлаш;

- илмий тадқиқотлар ва технологик ишланмалар бўйича йиллик Давлат дастурини тасдиқлаш;

- янги инновациявий илгор гояларни илгари сурувчи, жаҳон илм-фанидаги янги, истиқболли йўналишларни мунтазам кузатиб боровчи ҳамда мамлакат манфаатлари йўлида куллай олишга қодир иқтидорли ёш олимларни куллаб-қувватлаш тизимини яратиш.

Саноат ишлаб чиқаришининг молиявий масалаларини ҳал этишда Молия вазирлигининг тутган ўрни ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Саноат ва унинг тармоқларига қарашли соҳаларда меҳнатни ташкил этиш, ишчи кучини тақсимлаш ва уларни ижтимоий ҳимоя қилиш борасида Меҳнат аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш вазирлиги ҳал қилувчи ўрин эгаллайди.

4.4. Бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари

Саноат ишлаб чиқаришига оқилона раҳбарлик қилиш мамлакат халқ хўжалигининг янада тараққий этишига ва мустақамланишига ҳар доим қатъи таъсир кўрсатиб келди ва келгусида ҳам етарли таъсир кўрсатади.

Шунинг учун ҳам саноатни бошқариш масалалари доимо Республика Президенти, Олий Мажлис ва Вазирлар Маҳкамасининг диққат зътиборида бўлади. Натижада, саноатни бошқариш тизими миллий иқтисодиёт ва саноат олдида турган вазифаларга боғлиқ равишда муттасил ўзгариб туради.

Мустақилликка эришилгандан сўнг бошқарув тизимида жуда катта ўзгаришлар содир бўлди. Иқтисодиётга раҳбарликнинг илмий асослари, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг тамойиллари ва усуллари ишлаб чиқилди, бошқарувнинг яъли тузилмалари, функциялари, ҳуқуқлари ва бурчлари

аникланди. Лекин, ҳали хўжаликка раҳбарлик қилиш, ишлаб чиқаришни бошқаришни яхшилаш борасида ўз ечимини кутаётган муаммолар кам эмас. Шунинг учун келгусида саноат ишлаб чиқаришига раҳбарлик қилишни такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Буларнинг энг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

1. Бозор иқтисодиёти қоидалари ва демократик тамойилларга асосланган бошқарув тизимини барпо этиш;

2. Бошқарувни амалга ошириш жараёнида иқтисодиётни мафкурадан тўла холи қилиш, иқтисоднинг сиёсатдан устуворлигини таъминлаш;

3. Хўжаликка раҳбарлик қилишда давлатнинг бош ислоҳотчи бўлишига эришиш. Бозор муносабатларига ўтиш чуқурлаша борган сари давлатнинг бошқарув тизимидаги мавқеъини нодавлат ташкилотлари ва ўз-ўзини бошқариш тизимларига ўтказа бориш;

4. Бошқарув жараёнларининг мустаҳкам ҳуқуқий асосларга қурилишини таъминлаш. Қонунларнинг барча бошқарув субъектлари ва объектлари томонидан оғишмай бажарилишига эришиш;

5. Бозор ислоҳотлари босқичма-босқич ва изчил равишда амалга оширилишини инобатга олган ҳолда бошқарув тизимини ҳам босқичма-босқич такомиллаштириб боришни таъминлаш.

Марказдан туриб раҳбарлик қилишда асосий зътибор қуйидагиларга қаратилиши керак:

- инсон омилини максимал даражада фаоллаштириш, жамиятнинг интеллектуал салоҳиятини юкори даражага кўтариш, самарали ва сифатли меҳнат қилиш учун шароит ва унга ундовчи мотивларни яратиш; аҳолининг иш билан самарали ва оқилона банд бўлишини таъминлаш ва ижтимоий адолат тамойилини изчил амалга ошириш асосида мамлакат аҳолисининг турмуш даражасини юксалтириш;

- энг янги, аввало илм-фан асосида тараккий этадиган тармоқлар ва ишлаб чиқаришларни жадаллик билан ривожлантириш;

- мамлакат ишлаб чиқариш аппаратини техника ва технология жиҳатидан доимо янгилаб туриш, ундан оқилона фойдаланишни тўла таъминлайдиган структура ва инвестиция сиёсатини юритиш;

- республиканинг илмий салоҳиятини мустаҳкамлаш ва уни ишлаб чиқариш билан бирлаштириш, фан-техника таракқиётининг устувор йўналишларини ва ахборот технологияларини жадалроқ ривожлантиришга, хавфсиз ва экологик жиҳатдан тоза ишлаб чиқаришларни яратишга, иқтисодиётни интенсивлаиши таъминлайдиган миқёсларда ресурсларни тежашга эришишга қаратилган илмий-техника сиёсатини амалга ошириш;

- бозор иқтисодиётининг барча воситаларидан бекаму-кўст фойдаланиш асосида ишлаб чиқаришининг, жумладан, саноат ишлаб чиқаришнинг барча сифат кўрсаткичларини янада яхшилашга зътиборни кучайтириш;

- барча вилоятлар ва туманлар манфаатларини акс эттирадиган ва улардан ҳар бирининг миллий иқтисод комплексига қўшадиган ҳиссасини кўпайтиришга ёрдам берадиган регионал сиёсатни амалга ошириш;

- ҳалқаро меҳнат тақсимотининг, интеграциянинг афзалликларидан янада самаралироқ фойдаланишга қаратилган ташки иқтисодий сиёсатни амалга ошириш.

Марказлашган раҳбарликнинг янгича киёфаси, узбек моделига хос хусусияти шу билан тавсифланадики, бунда вазифалар маъмурий усуллар билан эмас, балки иқтисодий ва ижтимоий усуллар билан ҳал этилади, ишлаб чиқариш катнашчиларининг манфаатларини бирга қўшиб олиб бориш асосида демократик йул билан амалга оширилади.

Бошқарувнинг сифат жиҳатлари, самарадорлиги жуда куп омилларга боғлиқ:

- давлат ва нодавлат идораларининг раҳбарларини тўғри белгилашга;

- тегишли қонунлар ва қарорлар қабул қилинишига;
- кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялашга;
- назоратни ташкил этишга;
- идора ходимлари меҳнатининг техник жиҳатдан қуролланишига.

Буларнинг барчасини шартли бошқарувнинг технологияси деса бўлади.

Айни вақтда, масаланинг бир муҳим жиҳати, яъни ходимларни бошқарув жараёнига тортиш ва уларнинг бу жараёнда манфаатдор сифатида қатнашиши алоҳида аҳамият касб этади.

Қисқача хулосалар

Йирик миқёсда амалга ошириладиган, ҳар қандай тўғридан-тўғри меҳнат, амалдаги ишлаб чиқариш у ёки бу даражада бошқарувга муҳтождир. Шу сабабли бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида намоён бўлади.

Бошқарувнинг асосий тамойиллари ва усуллари мавжуд бўлиб, улар жамият тараққиётининг турли объектларида турлича бўлиши мумкин.

Республика саноатига раҳбарлик қилиш Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегиясига асосланади ва унга мувофиқ амалга оширилади.

Саноатни бошқариш идораларининг вазифалари фан-техника ютуқларини жорий этиш, ишлаб чиқариш ва молиявий ресурслардан тўла-тўқис, самарали фойдаланиш асосида жамият аъзоларининг тўхтовсиз ўсиб бораётган эҳтиёжларини тўлароқ қондиришдан иборат.

Бошқарувнинг барча тамойиллари ва усуллари босқичма-босқич амалга ошириш саноат ишлаб чиқариши тараққиётини жадаллаштиришга олиб келади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бошқарувнинг: моҳияти, аҳамияти, зарурияти, мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
2. Бошқарувнинг бозор иқтисодиёти шароитига мос ва хос тамойиллари ва усуллари-чи?
3. Саноат бошқаруви ҳозир аҳволи қандай?
4. Бошқарувнинг истиқболи ҳамда уни иқтисодий ўсиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтириш нималарни таказо этади?
5. Бошқарувда хорижий мамлакатлар тажрибаси ва ундан кенг фойдаланиш нима учун зарур?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15 март.
2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қушма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.
3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва узғаришларимизнинг бош мақсадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008йил. 9 февраль.
4. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиздир. Президент Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.
5. «Йирик саноат қорхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида коперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.
6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.
7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари

тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТЛАШ (ПРОГНОЗЛАШ)

5.1. Режалаштириш ва башоратлаишинг моҳияти, аҳамияти ва вазифалари

Техникавий, маданий ва иқтисодий жиҳатдан ривожланган жамиятда режалаштириш сингари восита бошқарув жараёнининг кенгайиши, фан-техника тараққиёти ҳамда эҳтиёжларнинг даражаси ва ҳажми жиҳатидан ортиши бошқарув инстанциялари, яъни бир-бирига итоат қиладиган ташкилотлар олдига сиёсат, иқтисодиёт ва алохида шахслар, оилалар, маҳаллалар, корхоналар, ҳудудий жамоалар, мамлакатлар, шунингдек, бутун инсоният учун муҳим бўлган муаммоларни қуймоқда. Тажриба шуни кўрсатадики, келажакнинг мураккаб масалаларини ҳал этиш учун одамлар жиддий фикр юритишлари ва фаол ҳаракат қилишлари даркор. Бунда исталган мақсадларни ўз вақтида англаш ва уларга эришиш чораларини белгилаишинг маъқул кўринишида кўмаклашадиган лойиҳа, концепциялар, асосий йўналишлар, айниқса, зарур. Эҳтиёжларни қондириш учун маблағ қанча кам бўлса, тегишли техникавий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий жараёнларни оқилона бошқаришда кўмаклашадиган воситалар шунчалик таъсирчан бўлиши лозим. Маълум орзу умидлар билан боглик бўлган бошқарув воситаларидан бири режалаштиришдир.

Режалаштириш — *лойиҳа ишлаб чиқили бўйича ахборотни ишлашга асосланган, келажакда мақсадга эришилиш учун параметрларни аниқловчи тартибга солинган жараёндир.*

Миллий иқтисод ва унинг соҳалари ҳамда бўлимлари иқтисодиётида режалаишинг қатор таърифлари мавжуд бўлиб, улар юқорида келтирилган таърифлардан турли даражада фарқ қилади, Лекин моҳиятан унга ўхшаб кетади. Шундай таърифлардан бир нечтасини келтириш мумкин.

Режалаштириш — «келажакнинг онгли тафаккури».

Режалаштириш (кенг маънода) — «мазмунан бўлажак воқеаларни аниқлаш бўйича қарорлар қабул қилишни тизимли тайёрлаш асосида бошқарув қарорларини шакллантиришдир».

Режалаштириш — «олдиндан сезиб қабул қилинган қарор», яъни режалаштириш деганда, шундай ечим тушуниладики, у (қарор қабул қилишга мувофиқ келувчи ахборот жараёни билан бир қаторда) вақт жиҳатдан конъюктурали воқеалар юзага келишидан олдин ишлаб чиқилади.

Режалаштиришни «аслида тафаккурнинг ақлий башорати ва таъкидлар келажак фаолоиятини кўзда тутадиган тафаккур жараёни сифатида», деб таърифлаш мумкин.

Режалаштириш — бу, вазифани сифатли ва сонли тасвирлаш, натижавий имкониятларни белгилаш ва уларга эришиш йўллари аниқлашдир.

Режалаштириш — келажак муаммоларини билиш ва ҳал этишнинг тизимли, усулий (методик) жараёни.

Ниҳоят, режалаштириш — халқ хўжалигига раҳбарлик қилишнинг ўзагидир. Режалар эса, давлат иктисодий ва ижтимоий сиёсатини амалга оширишнинг асосий қуролидир.

Режалаштиришнинг аҳамияти шундай иборатки, у иктисодиётни ривожлантиришнинг принципиал масалаларига оид давлат ва ҳукумат кўрсатмаларини иктисодий ва ижтимоий тараққиёт режалари ёрдамида аниқ топшириқларга ва амалий ишларга айлантиради. Узок, муддатли, яъни уч йиллик, беш йиллик ва ўн йиллик режаларда давлатнинг иктисодий стратегияси жамланган ҳолда ифодаланади. Йиллик режада, одатда, хўжалик вазифаларини ҳал этишнинг энг самарали тактикаси назарда тутилади.

Режалаштириш фаолиятларда, яъни амалда муайян уйғунлик ва мувофиқликни таъминлайди, ишлаб чиқариш тараққиётининг устувор йўналишларини аниқлайди, рақобат, беллашув шароитида умуман, иктисоднинг, хусусан, саноатнинг омон (соғ) қолишига имконият, қулайлик

яратади. Айнан режалаштириш туфайли тармоқ идоралари маҳсулотнинг у ёки бу турини ишлаб чиқариш, ўз вақтида ресурслар билан таъминлаш вазифасини ҳал этадилар. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни сотиш йўллари ва усуллари аниқлайдилар. Бундан ташқари, режалаштириш ишлаб чиқариш захираларидан (резервларидан), рақобатнинг афзалликларидан, иқтисодиётдаги янги тенденциялар, яъни майл ва гоёларни кузатиш имкониятини яратади, фаолиятнинг нозик ва заиф томонлари таъсирини сусайтириш, бўлиши мумкин хатоларнинг олдини олиш ва хавф-хатарни камайтириш имконини беради.

Режалаштириш объектив иқтисодий қонунлардан онгли равишда фойдаланишни такозо этади. Режали хўжалик юритиш имконияти ва заруриятининг ўзи ҳар бир жамиятда халқ хўжалигини режали ва мутаносиб ривожлантириш қонунининг амал қилишини такозо этади. Лекин бозор иқтисодиёти шароитида нафақат режали ривожланиш қонуни, балки бир қатор бошқа қонунлар, жумладан, қиймат қонуни, талаб ва тақлиф қонуни, вақтни тежаш, меҳнатга қараб тақсимлаш қонунлари ҳаракатда бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида умумдавлат стратегиясининг, жумладан, умумдавлат режасининг «фалсафаси» масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Бу «фалсафа» Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг муҳим соҳалари ва мақсадларини, структура ва инвестиция сиёсати, фан-техника тараққиётининг йўналишларини, илмий, маънавий ва маърифий салоҳиятини кўтариш, мамлакат мудофаа қобилиятини сақлаб туриш вазифаларини белгилаб беради.

Бозор иқтисодиётининг барча имкониятлари эркин режа асосида амалга оширилади. Демак, режалаштириш қанчалик эркин ва мукамал бўлса, мустақилликнинг афзалликлари, истиқлолнинг самараси шунчалик тўлиқроқ кўзга ташланади, шундагина жамият уз ижтимоий-иқтисодий вазифаларини муваффақиятли ҳал этади. Ана шундагина режалаштириш халқ хўжалигининг

барча соҳалари, жумладан, саноат ташкилий равишда ва тартибли ривожланишига имкон яратади.

Режалаштириш мутлақо илмий асосда тузилади ва у жамият тараққиётини, жумладан, саноат тараққиётининг амалиётини доимо умумлаштириб боришни, фан ва техниканинг барча ютуқларидан фойдаланишни талаб қилади. Саноатга режали раҳбарлик қилиш воқеаларни олдиндан кўриш, демакдир. Воқеаларни, ҳодисаларни, бўлажак фаолиятни олдиндан кўриш жамият иқтисодий қонунларини билиб олишга асосланади ва жамият моддий ва маънавий ҳаёти ривожининг етилган талабларига суянади.

Иқтисодий қонунларнинг моҳияти, мазмуни ва бошқа томонларини билиб олиш иқтисодий жараёнлар моҳиятини ўқиб ва ўқиб олишга, тараққиётнинг илғор тенденцияларини ҳали улар қуртак ҳолида бўлганидаёқ аниқлаб олишга, иқтисодий тараққиёт яшраётганини илмий асосда олдиндан кўра олишга, уни мустақил, буюк давлат қуриш манфаатлари учун режа асосида йўлга солишга ёрдам беради.

Режалаштириш назариясида режалаштиришнинг турлари, босқичлари, мақсадлари, вазифалари, тизимлари деган тушунчалар мавжуд.

Режалаштиришнинг асосий турларига қуйидагилар киради:

- муносабатдор катталиклар бўйича режалаштириш;
- мувофиқлаштириш шакллари бўйича режалаштириш;
- мослашув (адаптация) шаклига кўра режалаштириш.

Режалаштириш турларини бир қатор аломатлар бўйича таснифлаш мумкин. Масалан, режалаштиришнинг биринчи энг муҳим тури бўлган муносабатдор катталиклар бўйича режалаштириш турининг аламотларига қуйидагилар киради:

- замон (вақт) кўлами (қисқа муддатли, ўртача муддатли, узок муддатли режалаштириш);

- функционал бўлим (ишлаб чиқаришни, сотишни, сақлаиши, таъминотни, молияни, инвестицияни режалаштириш);

- бошқарув иерарахияси (рахбарият иерархияси);

- режалаш иерарахияси (стратегик, яъни олий; тактик, яъни ўрта; оператив, яъни паст даражадаги режалаштириш).

Агар режалаштириш жараёнини бошдан-оёқ кўриб чиқилса, унда айрим босқичларни ажратиш мумкин. Уларга қуйидагилар киради:

- мақсадларни ифодалаш, яъни ишлаб чиқиш;

- муаммоларни қўйиш;

- муқобил вариантларни излаш ва танлаш;

- тахмин қилиш;

- баҳолаш ва қарорлар қабул қилиш.

Саноатни режалаштиришдан кўзланган олий мақсад саноат ишлаб чиқаришининг фаолияти асосида аввалдан фикран ўйланган бўлғуси натижани аниқлаш ва бу натижага эришиш учун тегишли чора-тадбирларни белгилашдан иборат. Шу сабабли режалаштириш жараёнининг биринчи босқичи мақсадларни ифодалашдан иборат.

Мақсадларни ифодалаишининг алоҳида вазифалари қуйидагилардир: мақсадларни излаш, мақсадларни аниқлаш, мақсадларни таркиблаш; мақсадларни амалга ошириш, мақсадларни танлаш.

Ушбу назариядан келиб чиқиб, саноат ишлаб чиқаришини режалаштиришнинг асосий вазифаларини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

- энг аввало, мақсадни қўйиш;

- саноат ишлаб чиқаришининг хилма-хил фаолиятини, айниқса халқ хўжалиги ва аҳоли учун зарур бўлган юқори сифатли, рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлаишининг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини асослаб бериш;

- зарурий моддий-техник базани шакллантириш;

- молиялаш манбаларини аниқлаш ва ижобий пировард натижага эришиш.

Мустақиллик йилларида режалаштириш соҳасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Лекин шуни айтиш керакки, халқ хўжалигининг режали, мутаносиб ривожланиш қонунияти талабларига тўла жавоб берадиган даражага эришилгани йўқ. Яқин ўтмишда режалаштиришда бирталай хатоларга йўл қўйилганини, мураккаб хўжалик муаммоларини хал этишга ўйламай-нетмай таваккалчилик билан қаралганлигини ҳамма яхши билади.

Миллий иқтисод ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноат ишлаб чиқаришининг узок даврга мўлжалланган ривожини белгилаш учун бошқарувнинг энг муҳим функцияларидан бири бўлган башоратлаш (прогнозлаш) алоҳида эътибор беришни талаб қилади. Шу муносабат билан бу категориянинг моҳияти ва аҳамияти, мазмуни ва турлари, усуллари ва вазифаларини яхши билиш керак.

Энг аввало, шуни қайд қилиш керакки, ижтимоий ҳаёт келажакни олдиндан кўришсиз ва унинг истиқболини башорат қилмасдан ривожланиши мумкин эмас. Шу сабабли кейинги вақтда башорат қилиш халқ хўжалиги оптимал фаолият кўрсатишининг энг зарурий шартига айланмоқда. Истиқболни бошқарувнинг жуда мураккаб жараёнида башорат қилиш ишлаб чиқаришнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлларини олдиндан кўриш вазифасини бажаради.

Бозор иқтисодиёти шароитида башорат қилиш жамият ривожини, шу жумладан, моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим соҳаси бўлган саноат ривожининг келажакда амалга ошиши мумкин булган мақсадларини ва уларга эришишни таъминловчи иқтисодий ресурсларни аниқлаш, иқтисодий ва техникавий сиёсатнинг узок ва ўрта муддатли йўналишлари энг эҳтимолга яқин иқтисодий самарали вариантларини қидириб топиш учун зарур.

Башорат, яъни башорат деганда реал объектнинг келажакда бўлиши мумкин бўлган аҳволи, уни амалга оширишнинг альтернатив, яъни муқобил

(мумкин бўлган қарама-қарши икки ҳолдан бирини танлаб олиш зарурияти) йўллари ва муддати тўғрисидаги илмий жиҳатдан асосланган мулоҳаза тушунилади. Қисқача қилиб айтганда, у олдиндан қилинган хулосадир.

Башорат қилиш деганда, келажакни кўриш, мўлжал қилиш ва олдиндан айтиб бериш жараёни тушунилади. Фақат мавжуд далиллар, маълумотлар ва аниқ рақамлар асосида воқеа ёки ҳодисанинг қандай бўлиши, ривожланиши ва оқибатини олдиндан айтиб бериш, яъни башорат қилиш мумкин.

Башорат қилишнинг бир қанча йўллари мавжуд бўлиб, улардан энг асосийларига иқтисодий ва ижтимоий башорат қилиш киради. Уларни бир-биридан шартли ажратиш мумкин, чунки башорат қилишнинг мақсади ва вазифаси бир ҳодиса ёки воқеанинг ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий жиҳатлари билан боғлиқ, бир медалнинг икки томонидир.

Башорат қилишнинг мақсади реал объектнинг келажакда фикран ўйланган натижасини таъминлашдан, ҳодиса ва воқеалар фикрий моделининг натижасига эришишдан иборат.

Башорат қилишнинг вазифаси эса, бу жараённинг олдида турган мақсадга эришиш учун бир қатор ишларни бажаришдан иборат.

5.2. Режалаштириш тамойиллари ва усуллари

Режалаштириш назариясида хўжаликка раҳбарлик қилишнинг маълум фундаментал қоидалари, яъни тамойиллари масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Бозор муносабатлари шароитида бундай тамойиллар жумласига қуйидагилар киради:

1. Илмийлик тамойили;
2. Режаларни маълум мақсадга йўналтириш тамойили;
3. Мутаносиблик ва баланслилик тамойили;
4. Комплекслик тамойили;
5. Узлуксизлик тамойили;
6. Баркарорлик тамойили;

7. Тармоқ ва ҳудудий ривожланишнинг уйғунлиги;

8. Халқ хўжалиги ва унинг тармоқлари ҳамда корхона (фирма)лар ривожланишининг узвий бирлигини ҳисобга олиш тамойили.

Саноат ва унинг тармоқлари, корхоналари, ташкилотлари фаолиятларини режалаштирганда юқоридаги тамойилларга тўла амал қилинса топшириқларни муваффақиятли бажариш мумкин, иқтисодий ўсиш кучаяди ва ишлаб чиқариш самарадорлиги албатта, кўтарилади. Юқорида келтирилган тамойилларни амалга ошириш учун бир қатор усуллардан — баланс, мақсадли, норматив, статистик-иқтисодий, кўп вариантли, иқтисодий-математик матрица усулларида фойдаланилади.

Баланс усули режалаштиришнинг бош усули ҳисобланади. Факат баланс усулигина асосий пропорцияларни белгилаш, ресурсларнинг жамият эҳтиёжларига мувофиқлигини аниқлаш, режаларни реал ва натижали қилиш имконини яратади. Баланслардан истиқбол ва жорий режаларнинг барча бўлимларини ишлаб чиқишда фойдаланилади.

Саноат ишлаб чиқаришини режалаштиришда баланс усулидан кенг фойдаланилади, чунки у халқ хўжалигининг етакчи тармоғи бўлган соҳаларини муайян шароитда аниқ вақт ва маълум фазода яхлит ҳолда, бир-бирига боғлиқ техник-иқтисодий кўрсаткичлар ёрдамида акс эттира олади. Баланслар ишлаб чиқаришнинг кўлами ва динамикаси, унинг таркиби ва тузилмаси ҳамда самарадорлиги тўғрисидаги маълумотларни мужассамлаштиради. Уларда саноат тармоғи ва миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари ўзаро муносабатларини кўриш мумкин.

Режалаштиришда балансларнинг қиймат, натура-қиймат, моддий, меҳнат ва молиявий турларидан кенг фойдаланилади.

Анъанавий қиймат баланслари каторига: ялпи ижтимоий маҳсулот баланси, миллий даромад баланси, асосий фондлар баланси, товар обороти ва ресурслар баланси, ташки савдо ва тўлов баланслари киритилади.

Балансларнинг энг муҳимларидан бири моддий баланс бўлиб, у маҳсулотларнинг энг муҳим тўпламини қамраб олади. Балансларни ишлаб чиқиш катта билим ва илм, тажриба, ижобий ёндашувлар талаб қилувчи мураккаб ишдир.

Режалаштириш амалиётида натура ёки моддий балансларнинг қуйидаги уч туридан:

- меҳнат қуролларининг баланслари;
- меҳнат буюмларининг баланслари;
- халқ истеъмоли буюмларининг балансларидан фойдаланиш мумкин.

Моддий баланслар маълум чизмалар бўйича ишлаб чиқилиб, унда, бир томондан, маҳсулот ресурслари, иккинчи томондан, унинг айрим қисмлари бўйича тақсимланиши курсатилади (5-чизмага қаранг).

Моддий баланснинг тахминий чизмаси

Ресурслар	Ресурсларнинг тақсимоги
1. Режалаштириш даври бошига қолдиқ.	Ишлаб чиқариш — эксплуатация истеъмоли
2. Ишлаб чиқариш ҳажми	2. Капитал қурилиш эҳтиёжлари
3. Импорт	3. Бозор фондлари
4. Давлат захираларидан келиб тушуши	4. Экспорт
5. Бошқа келиб тушишлар	5. Давлат ресурсларини тулдириш
	6. Режалаштирилаётган давр охирига маҳсулот қолдиғи
ЖАМИ	ЖАМИ

5-чизма. Моддий баланснинг тахминий чизмаси

Балансларнинг яна бир энг муҳим тури — бу меҳнат балансларидир. Бундай балансларда мавжуд меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланиш йўналишлари акс эттирилади. Меҳнат балансларига меҳнат ресурсларининг йиғма баланси, тармоқлар ва ҳудудлар бўйича ишчи кучи баланси ва ҳ.к.лар киритилади.

Корхона (фирма)ларда ишлаб чиқариш қуввати баланси тузилиб, унда корхонанинг ишлаб чиқариш имконияти, унинг таркибидаги номутаносибликлар мавжудлиги, ишлаб чиқариш қувватини кенгайтириш учун зарур бўлган капитал қўйилмалар аниқланади.

Режани техник-иқтисодий жихатдан асослаишинг энг мухим асосларидан бири — бу, норматив усулдир. Режалаштириш жараёнида иқтисодий нормативларнинг роли бекиёс. Улар ёрдамида режалаштирилаётган давр шароитларини (маҳсулот бериш топшириқлари, нарх, фойдадан бюджетга ажратма, иш хаки фондларини ташкил этиш нормативларини) олдиндан билган холда корхоналар жамоалари ишлаб чиқаришни ўстиришнинг юксакрок суръатларини, унинг самарадорлигини анча оширишни таъминлайдиган режаларни ижодий тарзда, барча имкониятларни ошкора қилишдан чўчимасдан туза оладилар.

Норматив усулнинг мохияти шундан иборатки, унда режа кўрсаткичлари режали норма асосида аникланади. Бу усул ёрдами билан ишлаб чиқаришдаги илгор тажрибаларни умумлаштиришнинг барча бўғинларидаги баланслари (маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш, ишчи кучи, моддий ва молиявий баланслари)дан кенг фойдаланишни назарда тутати.

Режалаштиришда норма ва нормативларнинг уч гурухи: иқтисодий, ижтимоий ва технологик гурухларидан фойдаланилади.

Иқтисодий нормативлар ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини энг паст мумкин бўлган микдорини ифодалайди. Масалан, режалаштириш ва башоратлашда капитал маблағлардан фойдаланишнинг норматив коэффициенти (E_n) кўрсаткичидан кенг фойдаланилади. Фараз қилайлик, режалаштиришда унинг микдори $E_n = 0,15$ кесимида белгиланади. Бу миллий иқтисод ривожига сарфланган маблағларнинг ҳар бир сўми 15 тийин билан қайтиши керак. Шундай бўлса, сарфланган капитал маблағ тахминан 7 йилда ўзини тўла қоплайди. Агарда у ҳар йили 15 тийиндан кам тежам келтирса, капитал қўйилмалар (инвестициялар)дан самарасиз фойдаланилганлиги англашилади.

Ижтимоий нормативлар жамият ва унинг аъзолари эҳтиёжлари муайян даврга кондирилишининг мумкин бўлган даражасини, инсоннинг теварак-атрофдаги мухит билан ўзаро алоқаси характерини белгилайди. Айрим

махсулот турларининг бир киши томонидан истеъмол килиниши нормаси ижтимоий нормативлар намунасидир. Масалан, бир кишининг бир йилда оёк кийимига бўлган истеъмол нормаси 3,3 жуфт ҳажмида белгиланган.

Технологик нормативлар чиқарилаётган маҳсулот бирлигига ресурсларининг солиштира сарфи миқдорини ифодалайди. Масалан, 1кВт соат электроэнергия ишлаб чиқаришга сарфланаётган ёнилғи нормаси, хом пахтадан пахта толасини чиқариш нормаси.

5.3. Бозор иқтисодиёти шароитида режалар тизими

Маълумки, миллий иқтисодиёт, жумладан, саноат иқтисодиётини ривожлантириш учун аниқ топшириқлар, яъни хўжалик вазифалари ва амалий чора-тадбирлар белгиланади. Улар режа шаклида намоён бўлади.

Режа — бу, давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсатини, жамоа ва шахс уз ишларини амалга оширишининг асосий воситаси ҳисобланади. Шу сабабли режа ва режалаштириш масаласига алоҳида эътибор берилади ва уларнинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни ва вазифаларини чуқур билиш зарурияти юзага келади.

Режа — бу, бирор иш, дастур, тадбир ва шу кабиларни амалга оширишнинг олдиндан белгиланган тартиби, лойихаси. Купинча уни топшириқ деб ҳам атайдилар.

Ишлаб чиқариш режаси ҳар хил булиши мумкин. Масалан, ижтимоий ишлаб чиқариш режаси ёки ягона халқ хўжалиги комплексининг, яъни мамлакат халқ хўжалиги режаси, миллий иқтисодиёт ва унинг реал тармоғи режаси (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва ҳ.к.лар режаси).

Режанинг бир канча шакллари мавжуд:

- вақти ва муддатига қараб ҳар қандай режа соатлик, кунлик, ҳафталик, ўн кунлик, бир ойлик, бир чорақлик (кварталлик), бир йиллик ва бир неча йиллик бўлиши мумкин.

- режалаштиришнинг мақсади ва вазифасига кура, режа икки турга: оператив режа ва техник-иктисодий режага бўлинади. Бу режанинг иккинчи тури, ўз навбатида, икки шаклда, яъни жорий (тактик) режа ва истикболли (стратегик) режа шаклларида булади.

Режа тузиш ва уни рўёбга чиқариш, яъни режа бажарилишини ташкил этиш ва назорат қилиш жараёни «Режалаштириш» деб аталади.

«Режалаштириш» атамаси ҳақида суз борганда шуни таъкидлаш керакки, турли илмий асарлар, дарслик ва ўқув қулланмалари, энциклопедия ва луғатларда турлича таърифлар берилган ва улар узбек тилига таржима қилинган. Лекин Ўзбекистон ССР энциклопедиясида «Режа» ва «Режалаштириш» атамалари умуман келтирилмаган, унинг ўрнига «План» ва «Планлаштириш» атамалари ишлатилган.

Мустақиллик, истиклол ва улар туфайли юзага келган кескин ўзгаришлар бу категориянинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни, мақсади ва вазифаларини тубдан тадқиқ қилишни талаб этади. Айниқса, марказлашган режалаштиришнинг тубдан ўзгарганлиги ва тармоқлар, корхоналар катта эркинлик олганликлари муаммолари уз ечимини топиши керак.

Бозор ва режалаштириш бир-бирини тақозо этади ва уларни бир биридан ажратиб бўлмайди. Бу ерда: шуни айтиш керакки, мустақилликнинг биринчи йилларида «Режа» ва «Режалаштириш» сўзларидан кўрқа бошлаган эдик. Бунинг англаган Республика Президенти Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил якунлари ва 1996 йил вазифаларига бағишланган мажлисида таажубланиб шундай деган эди: «Хорижий мамлакатларда, агар фермер фойда олишга ишонмаса, унда умуман ишга қўл урмайди. Бизда-чи? Ҳеч ким иктисодий таҳлил билан шуғуullanмайди, ҳеч ким йил бошида ҳисоб қилмайди». Бундан кўриниб турибдики, йил бошида режалар аниқланмайди.

Режа ва режалаштириш маълум кўрсаткичлар тизими, яъни топшириқлар мажмуи тариқасида акс эттирилади. Улар режанинг асосий ғояси, мақсади ва

вазифаларини ифодалайди ҳамда натижаларини тавсифлайди. Кўрсаткичлар ёрдамида бир катор функцияларни баҳолаш, ҳисоб-китоб қилиш ва топшириқларнинг мутаносиблигини таъминлаш мумкин.

Режа тузиш жараёнида қўлланиладиган барча кўрсаткичларнинг белгиланиш тартиби, ишлаб чиқариш ходимларининг ҳўжалик фаолиятида кулланиш миқёси ва вазифасига қараб гуруҳларга ажратилиши мумкин.

Белгиланиш тартабига кура, улар тасдиқланадиган ва ҳисобланадиган кўрсаткичларга бўлинади.

Тасдиқланадиган кўрсаткичлар юқори ташкилот томонидан белгиланади ва тасдиқланади. Ҳисобланадиган кўрсаткичлар эса бошқаришнинг маълум бўғини томонидан мустақил равишда белгиланади.

Қўлланиш миқёсига биноан кўрсаткичлар умумий ва дифференциялашган турларга бўлинади. Умумий кўрсаткичлар саноат тармоғининг барча бўғинлари учун тааллуқли бўлиб, улар халқ ҳўжалиги ва унинг тармоқлари бўйича кўрсаткичларни ўзаро таққослаиши таъминлаш мақсадида белгиланади. Дифференциялашган кўрсаткичлар ҳам саноатда амалга ошириладиган кўпгина жараёнларни аниқ ифодалашга ёрдам бериб, уларни такомиллаштиришга олиб келади.

Ишлаб чиқаришнинг ҳўжалик фаолиятидаги вазифасига қараб, режа кўрсаткичларини миқдор ва сифат кўрсаткичларига ажратиш мумкин. Миқдор курсаткичлари ишлаб чиқариш ҳажми, иш хаки фонди, хомашёга бўлган эҳтиёжлардан иборат. Сифат кўрсаткичлари моддий ресурслар ва ишчи кучидан фойдаланиш даражасини ифодалайди.

Сифат курсаткичлари уз навбатида синтетик ва техник-иқтисодий кўрсаткичларга бўлинади. Синтетик кўрсаткичлар (масалан, меҳнат унумдорлиги, маҳсулот сифати, маҳсулот бирлигининг таннарни, фойда ёки даромад) корхона фаолиятини ҳар томонлама акс эттиради.

Техник-иқтисодий кўрсаткичлар эса, айрим ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш даражасини ифодалайди. Масалан, ускуналардан фойдаланиш, маҳсулот бирлигига сарфланадиган хомашё, ёқилғи ва электр энергия, куп меҳнат талаб этадиган жараёнларни механизациялаш, энг мукаммаллашган технологик жараёнларни кўллаш шулар жумласидандир.

Кўрсаткичлар режалаштириш тажрибасида энг куп ишлатиладиган, белгиланадиган ва ҳисобланадиган, умумий ва хусусий, миқдорий ва сифат кўрсаткичларидан иборат бўлиши мумкин.

Натура кўрсаткичлари ишлаб чиқаришнинг моддий буюм нисбатларини, маҳсулотни тайёрловчи ва истеъмол этувчилар орасидаги алоқаларни белгилаб, маҳсулотнинг турлари ёки иш ҳажмининг ўлчов birlikлари (дона, метр, кубометр, тонна, киловатт-соат ва ҳоказолар)да ифодаланади.

Товар-пул муносабатлари шароитида қиймат кўрсаткичлари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу кўрсаткичлар ишлаб чиқаришнинг ҳажмини, сарфларини ва молиявий натижаларини аниқлаш учун кенг қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлаш йўлларида бири — саноатни юқори суръатлар билан ривожлантиришдир. Бунга эришиш учун, даставвал, унинг аҳволини ва имкониятларини билиш лозим. Бунинг учун ҳар хил кўрсаткичлардан фойдаланиш керак бўлади. Бир томондан, қўлланиладиган кўрсаткичлар саноатнинг умумий тараққиётини ифода этса, иккинчидан, саноатнинг ўзидаги шарт-шароитларни ифодаловчи кўрсаткичлар ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Бундай кўрсаткичларга асосланиб, саноатнинг техникавий, иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитлари аниқланади.

Саноат тараққиётини ифодаладиган кўрсаткичлар саноат тармоқлари корхоналар томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмини натурал ўлчов бирлигида, қиймат бирлигида ифода этадиган кўрсаткичларидир.

Саноат маҳсулотларининг ҳажмини аниқлашда қўлланиладиган натурал бирликлар бўлиб киловат-соат, тонна, кубометр, квадратметр, дико-литр, дона ва бошқалар ҳисобланади.

Бу ўлчовларга таянган ҳолда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотларининг миқдорини аниқлаш мумкин. Масалан, Ўзбекистонда 2001 йилда 47,9 млрд. киловат-соат электр энергия, 7,3 млн. тонна нефть, 57,4 млрд. кубметр газ, 428,3 млн. квадрат метр газлама ва 38,2 млн. дона трикотаж кийимлари ишлаб чиқариш мўлжалланган эди.

Саноат маҳсулотларининг натурал ўлчов бирликлари орқали барча саноат тармоклари ривожланишини солиштириб бўлмайди, чунки бир тармоқнинг маҳсулоти киловат-соатда ўлчанса, иккинчисиники тоннада, учинчисиники кубметрда ўлчанади ва ҳ.к. Шунинг учун барча саноат тамоқларининг ишлаб чиқарадиган маҳсулотларини ва бажарадиган ишларини ҳисоблашда ягона ўлчов бирлиги бўлиши лозим. Бу ўлчов бирлиги ҳар томонлама бўлиши керак. Бундай вазифаларни қиймат кўрсаткичлари бажаради. Қиймат кўрсаткичлари баҳолар ёрдамида саноатнинг умумий ривожланишини, ўсиш суръатлари ва унинг структурасини аниқлашга имконият яратади.

Қиймат кўрсаткичларини ишлатишнинг яна бир афзал томони борки, бу ҳар хил тармоқлар иш фаолиятини бир-бирига солиштириш имкониятини беради.

Ҳозирги даврда саноат режасини тузишда қўлланиладиган қиймат кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат: ялпи ички маҳсулот, товар маҳсулоти, реализация қилинган маҳсулот, норматив соф маҳсулот, соф маҳсулот.

Саноат тармоқларида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар учта катта гуруҳга бўлинади: меҳнат буюмлари, меҳнат куруллари ва халқ истеъмол моллари.

Меҳнат буюмларига хомашё, материаллар, ёқилғи, электроэнергия ва ишлаб чиқаришда қўлланиладиган бошқа буюмлар киради. Бу буюмлар

саноатни юқори суръатлар билан ва самарали ривожлантириш учун кўп миқдорда талаб қилинади.

Режалаштириш қанчалик мукаммал бўлса, тараққиёт шунчалик муваффақиятли бўлади.

5.4. Ишлаб чиқариш режасини тузиб чиқиш ва тасдиқлашни ташкил этиш

Намунали методикага кўра, саноат тармоғининг жорий ва истикболли режаси қуйидаги қисмлардан иборат:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш. Бу белгиланган турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш ҳамда истеъмолчилар билан узок давом этадиган ҳўжалик алоқалари асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг экспортга мўлжалланган ҳажмини ифодалайди.

2. Фан-техника тараққиётини, ишлаб чиқариш ва бошқаришни такомиллаштириш. Бу бўлимда техника ва технология ҳамда бошқаришни такомиллаштириш тадбирлари белгиланади.

3. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги. Бунда ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи, жумладан, иш вақти, асосий ва айланма маблағлар, моддий ресурслар ва капитал маблағлардан фойдаланишга доир кўрсаткичлар режалаштирилади.

4. Норма ва нормативлар. Улар режани асослаш ва ишлаб чиқариш захираларини ҳаракатга келтириш учун зарур бўлган норма ва нормативларни яратиш ҳамда системага солиш масалаларини ўз ичига олади.

5. Капитал қурилиш бўлимида ишлаб чиқариш қувватлари ва бошқа асосий фондларни такомиллаштириш ҳамда турар-жой ва бошқа қурилиш объектларини яратиш бўйича кўрсаткичлар назарда тутилади.

6. Асосий моддий ресурсларга бўлган эҳтиёж. Бунда бирлашма (корхона)нинг асосий материалларга бўлган эҳтиёжи аниқланади, уларни сотиб олиш тартиби белгиланади, ички захираларни сафарбар этиш йўллари мўлжалланади.

7. Меҳнат ва иш ҳақи бўлимида меҳнат унумдорлигини ошириш мўлжалланади, ишловчиларнинг сони, иш ҳақи фондининг миқдори белгиланади, ишчиларга бўлган эҳтиёж ва кадрларни тайёрлаш ҳамда қайта тайёрлаш кўрсаткичлари аниқланади.

8. Таннарх, фойда ва ишлаб чиқариш рентабеллиги. Бу бўлимда реализация қилинадиган маҳсулотларнинг таннархи, фойда ва рентабеллик режалаштирилади.

9. Иқтисодий рағбатлантириш фондлари. Бу ерда: барча рағбатлантириш манбалари ва улардан кенг фойдаланишнинг аниқ йўналишлари белгиланади.

10. Молия режаси. Бу бўлимда молиявий маблағлар, даромадлар, харажатлар ва ажратмалар, бюджетта тўловлар, бюджетдан олинadиган маблағлар аниқланади.

11. Ижтимоий ривожланиш режаси. Бу ўз таркибига ходимларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, уларнинг билим ва илмий даражасини, ишлаб чиқариш малакасини кўтариш, жамоа аъзоларининг тураржойи, маиший ҳамда маданий шароитларини яхшилаш каби тадбирларни олади.

12. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш. Бу бўлимда табиатни муҳофаза қилишнинг ижтимоий ва иқтисодий қирралари, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бошқа экологик тадбирлар белгиланади.

Ҳозирги пайтда гап маъмурий буйруқбозлик тизими давридаги режалаштириш тўғрисида эмас, балки бозор иқтисодиётига мос келадиган режа ва режалаштириш тўғрисида бориши керак. Гап асосан у ёки бу соҳа (тармоқ), корхона (фирма)нинг ўз фикри, гоёсини амалга ошириш ва шу асосда фойда даромад) олишга йуналтирилган режали ташкил этилган тадбирлар, ҳаракатлар тизимидан иборат бўлган Бизнес-режа ҳақида бўлиши лозим.

Бизнес-режа замонавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг муҳим воситасидир. Шу сабабли унинг моҳиятини, аҳамиятини, мазмунини

чукур англаш зарур. Бу масала ҳақида сўз борганда энг аввало, «бизнес-режа» нима учун керак? — деган савол туғилади. Бундай режа энг аввало, банкир ҳамда инвесторларга зарур. Чунки корхона (фирма) ўз лойиҳасини амалга ошириш учун улардан пул маблағлари сўрайди.

Иккинчидан, бизнес-режа корхона (фирма) ходимлари учун керак. Улар ўзларининг мақсад, вазифаларини, истиқболни билишлари зарур.

Учинчидан, энг асосийси ишбилармон, тадбиркор, корхона (фирма) раҳбари ўз ғояларини, уларнинг тўғри ва реаллигини билиши керак.

Бизнес-режани тузишда раҳбарнинг шахсий иштироки жуда зарур. Шунинг учун ҳам кўпгина хорижий мамлакатлар банклари, инвесторлар ва бошқа муассасалар агар бизнес-режани бошдан оёқ четдан, консультант орқали ишлаб чиқилиб, раҳбар унга фақат имзо чеккани маълум бўлиб қолган тақдирда лойиҳага маблағ беришдан бош тортадилар. Бундай режа, одатда, талабгорсиз қолади.

Бизнес-режада қуйидаги нарсалар ёритиладиган бўлимлар бўлади:

- бизнеснинг мақсади ва асосий ғояси;
- корхона (фирма) ишлаб чиқарадиган маҳсулот (хизмат)нинг ўзига хос хусусияти ва улар билан бозор эҳтиёжини қондириш;
- айрим бозор сегментларида фирманинг ҳулқ-атвори, стратегиясини белгилаш;
- ташкилий қоида ҳамда ишлаб чиқариш таркибий тузилишини белгилаш (аниклаш);
- ишнинг молиявий лойиҳасини шакллантириш (шу жумладан, молиялаштириш стратегияси ва инвестициялаш бўйича таклифлар);
- фирманинг ривожланиш истиқболлари бўлимлари.

Бизнес-режани тузиб чиқиш жараёнида:

Биринчидан, ўзимиз бошлаётган ишни пухта бил ишга; **иккинчидан**, харажатларни биламиз, корхонани яхши бошқаришга; **учинчидан**, ўз ғоямизни

бошқарилувчига тез етказамиз ва молиявий фаолиятимизни режа асосида олиб боришга эришамиз.

Бизнес-режа жуда кўп бўлимлардан иборат:

1. Резюме (хулоса),
2. Корхона (фирма) ҳақидаги маълумотлар.
3. Товар (маҳсулот ёки хизмат) турлари.
4. Сотув бозори.
5. Маркетинг стратегияси.
6. Ишлаб чиқариш дастури.
7. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш.
8. Корхонанинг ташкилий-режа шакли.
9. Молиявий режа.
10. Лойиҳанинг рентабеллиги (фойдалилиги, самарадорлиги, натижалилиги).

5.5. Режалаштиришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари

Давлатнинг иқтисодий стратегиясида бошқарув ва унинг энг муҳим функцияси бўлган режалаштиришни такомиллаштириш алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки у режалаштиришнинг барча даражалари ва соҳаларида қонуний жараён ҳисобланади. Бу эса жамиятда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган вазифалар билан белгиланади.

Саноат ишлаб чиқаришини режалаштиришни такомиллаштириш соҳасида энг аввало, қуйидаги вазифаларни ҳал этиш лозим:

- режалаштиришнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тезлатишга, саноатнинг илгор структурасини шакллантиришга, уни балансли ва мутаносиб ривожлантиришга, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳамда илмий ва техникавий салоҳиятдан самарали фойдаланишга таъсирини кучайтириш;

- фан-техника таркқиётини жадал ва узлуксиз амалга оширишни оқилона башорат қилишга эришиш;

- башорат қилиш билан истикболли ва жорий режалаштириш ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш. Бу вазифаларни амалга ошириш технологияларидан кенг фойдаланиш;

- режа кўрсаткичлари тизимини такомиллаштириш, уларни пировард натижалар сари йўналтиришни кучайтириш ҳамда меҳнат, моддий, молия ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини, маҳсулотнинг сифати ва уни янгилаш миқёсларини акс эттирадиган кўрсаткичлардан кенг фойдаланиш.

Галдаги энг муҳим вазифалардан бири-режалаштиришнинг илмий савиясини, даражасини оширишдир. Режалар илмий тарзда тузиб чиқилиши, иктисодий ва ижтимоий жихатдан асослаб берилган ва тўла-текис баланслаштирилган бўлиши керак. Аниқрок қилиб айтганда, миллий иктисод, жумладан, саноат режаларида кўзда тутилган ишлаб чиқаришни ўстириш, ялпи ички маҳсулотни кўпайтириш суръатлари ва асосий мутаносибликлар оптимал бўлиши, яъни мавжуд имкониятлардан янги жамиятнинг объектив иктисодий қонунларига мувофиқ равишда энг яхши, энг самарали фойдаланишни таъмин этиш керак. Ҳозирги жадаллашган фан-техника таракқиёти шароитида режалаштиришнинг энг муҳим вазифаларидан бири илм ва техниканинг сўнгги ютуқларини саноат оркали тез суръатларда ўзлаштириб олишни режаларда, айниқса, истикболли режаларда кўзда тутишдан иборат. Истикболли режаларнинг ролини ошириш режалаштириш учун илмий ва амалий жихатдан асосланган нормативлар тизимини вужудга келтиришни талаб этади. Шундагина режалаштиришда таваккалчилик юз беришининг олдини олиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг натижалилигини юкори даражага кўтариш бўйича имкониятларни ишга солиш мумкин бўлади.

Ишлаб чиқаришни ривожлантиришни шундай режалаштириш керакки, натижада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми кўпаяди, меҳнат унумдорлиги борган

сари кўтарилсин, маҳсулотнинг таннархи пасайсин, корхона фойдаси ошиб борсин.

Хўш, бунинг учун нималар килиш керак?

Бунинг учун энг аввало, инвестициялардан, моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланмоқ керак.

Режалаштиришни янада такомиллаштириш учун бу жараён билан шуғулланадиган идораларни истеъдодли ва иқтидорли, билимдон, обрули, ўз ишининг кўзини биладиган кадрлар билан мустаҳкамлаш керак. Фақат шундай мутахассисларгина бу соҳада руй бериши мумкин булган ўзбошимчаликлар ва субъективизмга барҳам берадилар.

Режалар тузиш ишнинг бир қисмигина холос. Унинг бажарилиши ва ошириб бажарилиши ҳар бир раҳбар ва ходимнинг ақл заковати, ташаббускорлиги ва фидокорона меҳнатига боғлиқдир. Агарда жамоа ва унинг ҳар бир ходими ўз вазифаларини мунтазам, бекаму-кўст бажариб борса белгиланган режалар албатта, муваффақиятли бажарилади.

Қискача хулосалар

Саноат ишлаб чиқаришини режалаштириш бошқарув тизимининг ажралмас қисмидир. Режалаштириш ёрдамида миллий иқтисодиётнинг энг муҳим тармори — саноатнинг ривожланишига тааллуқли бўлган курсаткичлар муайян вақтга белгиланади.

Режалаштириш узининг тегишли тамойил ва усулларига эга ва улар иқтисодиёт назариясида алоҳида урин эгаллади.

Саноат ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун аниқ, топшириқлар берилиши керак ва улар режа шаклиди ақс этади. Саноат режаси 12 бўлимдан иборат.

Саноат режасини тузиш энг мураккаб ишлардан бири ҳисобланади. Чунки бунда тараккиётнинг барча томонларини олдиндан қуриш, яъни башорат қилиш ҳамда бу тараккиётни таъминловчи иқтисодий ва техник салоҳиятнинг самарали вариантларини қидириб топиш керак бўлади.

Мустақиллик йилларида режалаштиришни такомиллаштириш борасида анчагина ишлар амалга оширилди. Лекин халқ ҳужалигини, жумладан, саноатни режали, мутаносиб ривожланишининг бир қатор муаммолари ҳали ўз ечимини топгани йўқ. Шу сабабли бу соҳада илмий-тадқиқот ишларини қучайтириш ва демократик давлат, бозор иқтисодиётининг талабларига жавоб берадиган режалаштиришни яратиш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Режа ва режалаштиришнинг тавсифи, мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
2. Режалаштиришнинг бозор иқтисодиётига мос тамойиллари ва усуллари қи?
3. Режалар тизими нима? Унинг бозор муносабатларига мослиги нималарда намоён бўлади?
4. Саноат ишлаб чиқариши режасининг бўлимлари ва курсаткичлари.

5. Бизнес-режа нима? У кай тартибда тузилади?

6. Режалаштиришни такомиллаштиришнинг кандай йуллари бор?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15 март.

2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустиқил тараккиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустиқиллигининг 16 йиллигига бағишланган қушма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.

3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва узғаришларимизнинг бош мақсадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008йил. 9 февраль.

4. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.

5. «Йирик саноат қорхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида коперацияни қенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.

6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.

7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

VI бoб

САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ САМАРАДОРЛИГИ

6.1. Самарадорлик саноат ишлаб чиқаришининг «кўзгуси» сифатида.

Бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг ўрни ва аҳамияти

Ривожланаётган бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодий стратегияси узок вақтга мўлжалланган фундаментал мақсадларни ўртага қўйиш билан бир қаторда, бу мақсадларга эришиш воситалари, йўллари билан белгилаиши ҳам ўз ичига олади. Булар орасида ишлаб чиқариш самарадорлигини тўхтовсиз ошириб бориш асосий ўринда туради.

Ўзбекистон давлатининг қудратини мустаҳкамлаш, аҳолининг моддий ва маънавий неъматларга бўлган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, келажакда эса, уларни мўл-кўл яратиш, иқтисодий ва илмий-техника соҳасида энг ривожланган давлатлар қаторидан жой олиш ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга бевосита боғлиқдир.

Мустақилликка эришилганлиги, қудратли иқтисодий ва илмий-техник салоҳият яратилаётганлиги, иқтисодий-ижтимоий муносабатларнинг такомиллашаётганлиги ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш масалаларини биринчи ўринга қўйди. Бинобарин, Республика Президентининг маъруза ва нутқларида, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида ишлаб чиқаришнинг, жумладан, саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг моҳияти ва аҳамияти, долзарб муаммолари, иқтисодиётни экстенсив ва интенсив тараққиёт йўлига ўтказиш муносабати билан келиб чиқадиган устувор вазифалар чуқур ва ҳар томонлама таҳлил этиб берилмокда.

Маълумки, ишлаб чиқаришни ривожлантиришда икки хил омил: микдор ва сифат, экстенсив ва интенсив, яъни кенгайтирувчи (узайтирувчи) ва зўр берувчи, кучайтирувчи омиллар ҳаракатда бўлади. Бошқача қилиб айтганда, агар ишлаб чиқариш соҳаси кенгайтирилса, экстенсив суратда кенгайган такрор

ишлаб чиқариш бўлади; агар яна ҳам кўпроқ самара берадиган ишлаб чиқариш воситалари қўлланиладиган бўлса, интенсив суратда кенгайган такрор ишлаб чиқариш юзага келади.

Ўзбекистон саноатида ана шу икки йўлдан оқилона фойланиш натижасида ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги босқичма-босқич ўсиб бормоқда.

Самарадорлик энг кўп учрайдиган умумий тушунчалардан бири бўлиб, иқтисодий-ижтимоий тараққиётнинг хилма-хил соҳаларида жуда кенг ишлатилади. Масалан, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги, меҳнат самарадорлиги, ўқиш ва ўқитиш самарадорлиги, даволаш ва даволаниш самарадорлиги, қабул қилинган қонун ва қоидалар ҳамда ечимларнинг самарадорлиги ва хоказолар.

Самарадорлик саноат ишлаб чиқариш фаолиятининг «кўзгуси» ҳисобланади. Бу «кўзгуда» ишлаб чиқаришнинг барча натижаларини кўриш мумкин. Маълумки, ҳар бир тармоқ, корхона, қолаверса, ҳар бир шахс ўз ишлаб чиқариш фаолиятида максимум фойда олишга интилади. Бу учун маълум харажатлар килади. Ана шу фойда билан харажатлар ҳафтасидаги фарқ тармоқ ва корхона фаолиятининг «кўзгуси» бўлган самарадорликда кўзга ташланади. Ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарадорлиги ишлаб чиқариш харажатларини минимум даражага келтиришдан иборат.

Бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг алоҳида ўрни мавжуд. Бозор иқтисодиёти натижалиликни, фойдалиликни тақазо этади. Тартибли бозорга асосланган иқтисодиётда энг кам ресурс сарфлаб, кўп натижага эришиш зарур. Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида 5 турдаги ресурслар тизими ҳаракатда бўлади: а) моддий ресурслар; б) меҳнат ресурслари; в) молиявий ресурслар; г) энергетик ресурслар; д) ахборот ресурслари; яъни информатион ресурслар. Мана шу ресурслардан оқилона фойдаланиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мумкин. Бундай фаолият ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўналишида муҳим аҳамият касб этади. Саноат ишлаб

чиқариши самарадорлигини оширишнинг аниқ-равшан йўналишлари Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар, Президент фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида кўрсатиб берилган. Улар тўғрисида шу бобнинг 3-параграфида батафсил сўз юритилган.

6.2. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти, мезони ва кўрсаткичлари. Харажатларнинг умумий ва қиёсий самарадорлиги

Самарадорлик - бу, фойдалилик, натижалиликдир. Маълумки, қандайдир натижа олиш учун меҳнат қилиш, ишлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш ва маълум миқдорда харажат қилиш керак.

Самарадорликни аниқлаш учун натижани шу натижага эришишга сарфланган харажатлар ёки ресурслар билан таққослаш керак. Демак, самарадорлик ишлаб чиқариш фаолияти натижалари билан уларга эришиш учун сарфланган меҳнат, моддий ва молиявий ресурсларнинг ўзаро нисбатидир.

$$C = \frac{\text{натижа}}{\text{харажатлар}} = \frac{\text{натижа}}{\text{меҳнат, моддий ва молиявий ресурслар}}$$

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини фарқлайдилар. Самарадорликни иқтисодий ва ижтимоий турларга бўлиш шартли бўлиниш ҳисобланади. Моддий ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган ва меҳнат харажатлари билан боғлиқ бўлган натижаларнинг ҳаммасини иқтисодий ва маълум маънода, ижтимоий самара деб айтиш мумкин.

Бу ерда: шуни эслатиб ўтиш керакки, иқтисодий ва ижтимоий тушунчаларнинг сунъий бўлиниши ҳақида баҳслашиш мумкин. Лекин, иқтисод ижтимоий ҳаётдан ташқарида бўлмагани каби, ижтимоий ҳаёт ҳам иқтисодсиз бўлмайди. Демак, уларни бир-биридан ажратиш бўлмайди. Чунки амалга

оширилган ҳар бир иш айна вақтда ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий самара келтиради.

Иқтисодий самарадорлик ишлаб чиқаришнинг иқтисодий натижасини кўрсатади. Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш — бошқарув, янги техника ва технологияни жорий этиш, меҳнат сифатини ошириш ва ҳоказоларнинг натижаси. Иқтисодий самара — материал, меҳнат, пул ва бошқа ресурсларни тежаш туфайли эришилган миқдор. У вақтни тежаш, қурилиш муддатларини қисқартириш, меҳнат сарфини тежаш иш вақтининг зое кетишини камайтириш, маблағлар оборотини тезлаштириш, маҳсулот етиштириш ҳажмини ўстириш, ишлар сифатини яхшилаш ва бошқа натижалар билан тавсифланади.

Ижтимоий самарадорлик шахснинг ҳар томонлама камол топишига ёрдам берадиган тадбирларни амалга ошириш самарадорлигини ифодалайди. У меҳнат ва турмуш шароитлари яхшиланишида, ходимлар малакасини оширишда акс этади ва асосий озиқ-овқат, саноат товарларининг аҳоли жон бошига истеъмол қилиниши, ижтимоий истеъмол фондларидан бериладиган нафақа ва имтиёзлар, кадрлар тайёрлаш бўйича харажатларнинг ўсиши билан тавсифланади.

Ушбу самаралар ишлаб чиқаришнинг ўзида вужудга келаётганини ва бирлашиб бажарилган меҳнат туфайли ишловчилар ўртасидаги муносабатлар таърифланишини назарда тутсак, уларни ижтимоий-иқтисодий самара деб атасак бўлади.

Иқтисодий самарадорликнинг моҳияти унинг мезони ва кўрсаткичлар тизимида акс этади.

Мезон масаласи иқтисодий самарадорлик назариясининг энг муҳим соҳаси ҳисобланади. Фалсафий маънода мезон - бу, асосий ўлчов, муҳим фарқли белги, асосий нуқтаи назардир. Шулар асосидагина у ёки бу соҳадаги бизнинг билимларимизнинг объектив ҳақиқатлигини, тўғрилигини ва ишончлилигини аниқлаш, ҳақиқатни англашмовчиликлардан фарқ қилиш мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг асосий мақсадига эришиш учун барча ресурслардан оқилона фойдаланиш, тайёрланадиган маҳсулотнинг ҳар бир бирлигига сарфланадиган харажатларни камайтириш керак. Демак, самарани ўлчаганда мезон сифатида жами ижтимоий меҳнатни тежаш, унинг унумдорлигини ошириш қабул этилади.

Ишлаб чиқаришнинг умумий (мутлақ) самарадорлиги деганда, харажатлар ва ресурсларнинг айрим турлари билан солиштирилган ёки таққосланган иқтисодий самаранинг умумий миқдори тушунилади.

Ишлаб чиқаришнинг умумий самарадорлиги харажатлар ва ресурсларнинг айрим турларидан фойдаланиш даражасини аниқлаш ва баҳолаш учун қўлланилади ва умуман, халқ хўжалиги бўйича, тармоқлар, корхоналар, капитал қурилиш объектлари бўйича ҳисоблаб чиқилади. Бундай самарадорликни аниқлаш харажатлар ва ресурслар самарадорлиги даражасини, самарадорликнинг асосий йиғимларини акс эттирувчи дифференцияланган кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқишга асосланади. Бундай кўрсаткичларга ишлаб чиқаришнинг ёки унда тайёрланадиган маҳсулотнинг меҳнат сиғими, материал сиғими, фонд сиғими, капитал сиғими киради.

Меҳнат сиғими миллий даромад, соф, ялпи, товар маҳсулотнинг ёки натурал шаклда ифодаланган маҳсулот бирлигига сарфланган харажат миқдорини тавсифлайди.

Маҳсулотнинг сермеҳнатлилиги - муайян турдаги маҳсулотни (масалан, битта тракторни, костюмни ёки кўйлакни) ишлаб чиқаришга сарф бўлган иш вақти миқдорини ифодаловчи кўрсаткичдир.

Меҳнат сиғимининг уч тури бўлади: технологик, тўла ва халқ хўжалиги меҳнат сиғими. Меҳнат сарфини ҳисобга олиш жиҳатига қараб, у яна уч турга: режали меҳнат, норматив меҳнат ва ҳақиқий (амалдаги) меҳнат сиғимларига бўлинади.

Меҳнат сиғими бевосита сарф (асосий ходимлар сарф қилган меҳнат) бўйича, тўла сарф (ёрдамчи ходимлар сарф қилган меҳнат) бўйича ҳамда умумий ижтимоий маҳсулот ёки миллий даромад қийматига нисбати билан белгиланади. Айрим комплекслар ва уларнинг тармоқларида, корхоналарда эса, моддий сарфлар микдорининг қийматига нисбатан белгиланади:

$$M_c = \frac{M_x}{T_{mx}}$$

Кўпинча амалиётда меҳнат сиғимининг бошқача маъносини билдирувчи меҳнат унумдорлиги (M_y) кўрсаткичидан фойдаланилади:

$$M_y = \frac{T_{mx}}{M_x}$$

Меҳнат унумдорлиги - инсон меҳнатининг муайян вақт ичида озми - кўпми маҳсулот ишлаб чиқариш қобилиятидир.

Ишлаб чиқаришнинг материал сиғими — маҳсулот (иш бажариш ёки хизмат кўрсатиш) бирлигига кетадиган ва унда ифодаланадиган моддий ресурслар (хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, сотиб олинadиган бутловчи буюмлар ва яримфабрикатлар, ёқилғи ва энергия) ялпи сарфини тавсифловчи кўрсаткичдир. У қуйидаги формула ёрдамида ифодаланади:

$$M_c = \frac{M_p}{T_{mx}}$$

Ишлаб чиқаришнинг фондталаблиги маҳсулот бирлигига (натурал ёки қиймат доирасида) тўғри келадиган асосий ишлаб чиқариш фондларини тавсифловчи кўрсаткичдир. Фонд сиғими (Φ_c) асосий ва айланма фондлардан фойдаланишнинг самарадорлигини кўрсатади ва бу фондлар ўртача йиллик қийматининг (Φ) маҳсулот хажмига (M_x) нисбатини ифодалайди:

$$\Phi_c = \frac{\Phi}{M_x}$$

Бу мидқорнинг тескараси фонд самараси (натижаси) ёки фонд қайтими (Φ_k) деб юритилади ва қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Phi_K = \frac{Mx}{\Phi}$$

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини баҳолашда капитал қўйилмалардан фойдаланиш кўрсаткичлари ишлаб чиқариш фондларини қайта такрор ишлаб чиқаришнинг янги асосий ва оборот фондларини яратиш учун зарур бўлган жамғарма фондлари самарадорлигини тавсифлайди. Бундай кўрсаткичлардан энг муҳими капиталталаблик ёки капитал сиғими ҳисобланади. Бу кўрсаткич (K_c) капитал маблағлар (K) ёрдами билан тайёрланган маҳсулотнинг кўпайган қисмига нисбати билан ифодаланади:

$$K_c = \frac{K}{\Delta Mx}$$

Юқорида келтирилган ва бошқа бир қатор табақалаштирилган (дифференцияланган) кўрсаткичлар ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолаш ва ташкил этишда муҳим ўрин эгаллайди, харажатлар ва ресурслар асосий турларининг қайтариб берилишини тавсифлайди. Лекин, фақат бу кўрсаткичлар асосида ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги ўзгаришига баҳо бериш қийин, чунки улар ўзгаришнинг характери ва динамикасини таққослай олмайди. Ундан ташқари, баъзи даврларда улар ҳар хил йўналишда ўзгарадилар. Масалан, саноатда меҳнат унумдорлиги жуда секинлик билан ошмоқда.

Иқтисодий самарадорликни режалаштириш ва таҳлил этиш нафақат харажат ва ресурслар асосий турларидан фойдаланиш даражасини таҳлил этишни, балки унинг бутунлай ўзгаришини, йиғинди (интеграл) самарадорлигини баҳолаиши ҳам ўз ичига олади. Мана шу мақсадда иқтисодий самарадорликнинг умумлаштирувчи, комплекс кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади ва ишлаб чиқаришнинг оқибат-натижалари шу кўрсаткичлар ёрдамида таҳлил этилади. Бундай кўрсаткичлар турли харажатлар ва ресурсларнинг даражасини йиғилган турда, ҳар хил омилларнинг таъсирини ҳисобга олади.

Ишлаб чиқариш - техник вазифани ҳал этишнинг бирор вариантынинг ижтимоий-иқтисодий афзаллигини асослаб бериш, тақдим этилган вариантлардан энг самаралисини танлаб олиш мақсадида аниқланадиган самарадорлик қиёсий самарадорлик деб аталади. Қиёсий самарадорлик икки ва ундан ортиқ вариантни таққослаш ва шу асосда бир вариантнинг бошқа вариантлардан устунлиги ва оптималлигини аниқлаб беради.

Оптимал вариантни танлаш ҳамда уни асослаш учун қўшимча капитал маблағларнинг қопланиш муддати ёки қиёсий самарадорлик коэффициентини ҳисоблаб чиқиш ва улар миқдорини норматив қиймати билан таққослаш керак.

Қўшимча капитал маблағларнинг ўзини қоплаш муддати (B) қўшимча капитал маблағларнинг ($K_2 - K_1$) маҳсулот таннархини пасайтиришдан олинган тежам ($T_1 - T_2$) га нисбати билан аниқланади:

$$B = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2}$$

Бу ерда: B - қопланиш муддати (йил ҳисобида);

K_1 ва K_2 - вариантларни жорий этиш учун керак бўлган маблағлар миқдори;

$T_1 - T_2$ - таққосланадиган вариантларнинг эксплуатация харажатлари.

Қўшимча капитал маблағларнинг сиёсий самарадорлик коэффициенти (E) қопланиш муддатининг тескари ифодаси ҳисобланади ва таннархни пасайтиришдан олинган тежамнинг қўшимча капитал маблағлар миқдorigа нисбати билан аниқланади:

$$E = \frac{T_1 - T_2}{K_2 - K_1} \cdot \frac{1}{B}$$

Келтирилган харажатлар, уларнинг вазифаси ва уларни ҳисоблаш усули. Келтирилган харажатлар капитал маблағларнинг сиёсий-иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткич бўлиб, техникавий ва иқтидий масалаларни ҳал қилиш вариантларининг энг яхшисини танлаб олишда

қўлланилади. Бирон бир техникавий вазифани хал этишнинг, рационализаторлик ва ихтирочилик таклифлари, техникавий ва ташкиллаштиришнинг мумкин бўлган вариантларини, маҳсулот сифатини оширишнинг турли усулларини таққослаганда бошқа шартлари тент бўлиб қолса, келтирилган харажатлар минимум бўлишини талаб қиладиган вариант энг яхшиси ҳисобланади. Бир неча вариантлардан энг яхшисини танлаб олиш учун қуйидаги келтирилган харажатлар формуласидан фойдаланиш керак:

$$C + E_n \cdot K \rightarrow \min$$

Бу ерда: C - муайян вариант бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи;

E_n - капитал маблағлар самарадорлигининг норматив коэффиценти;

K - бир йўла солинадиган капитал маблағларнинг йиғиндиси.

Халқ хўжалигида янги техника, ихтиролар ва рационализаторлик таклифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини белгилаш методикасида самарадорликнинг норматив коэффиценти халқ хўжалигининг ҳамма тармоқлари учун 0,15 га тенг қилиб олинган.

Келтирилган харажатларни аниқлаш эски техника ўрнига янгисини яратиш ва қўллаш натижасида ҳосил бўладиган иқтисодий самарани баҳолашга халқ хўжалиги нуқтаи назаридан ёндошишни тақозо этади.

Йиллик иқтисодий самара — бу, янги техника, технология ва прогрессив маҳсулот турларининг, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлил этиш ва баҳолашда қўлланиладиган муҳим кўрсаткичлардан биридир. Бу кўрсаткич қиёс қилинадиган вариантлар бўйича сарфланган харажатлар тўғрисидаги маълумотлар асосида қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб чиқилади:

$$Y = [(T_1 + E_n \cdot K_1) - (T_2 + E_n \cdot K_2)] \cdot A_2$$

Бу ерда: Y — йиллик тежам;

T_1 — янги техника бўйича тадбирлар жорий қилингунгача бўлган маҳсулот ёки иш бирлигининг таннархи (сўм ҳисобида);

T_2 — шунинг ўзи, тадбирлар жорий қилингандан сўнг (сўм ҳисобида);

K_1 — тадбирлар жорий қилингунгача маҳсулот бирлигага сарфланган капитал маблағлар миқдори;

K_2 — шунинг ўзи, тадбирлар амалга оширилгандан сўнг;

A — янги тадбирлар амалга оширилгандан бошлаб тайёрланадиган йиллик маҳсулот ёки ишларнинг натура бирлиги.

E_n — капитал харажатларнинг нормадаги қиёсий самарадорлиги коэффиценти.

U янги капитал қўйилмаларнинг минимал даражадаги иқтисодий самарадорлигини ҳамда бир сўмлик капитал қўйилма бир йилда маҳсулот таннарҳини неча тийинга камайтира олишни билдиради. Масалан, саноат тармоғи учун белгиланган самарадорлик коэффиценти нормаси 0,15 бўлса, бу шу тармоқда ҳар бир сўм капитал қўйилмалар маҳсулот таннарҳининг пасайиши ҳисобига энг ками билан 15 тайинлик тежам, фойда бериши зарур. Самарадорлик коэффиценти «0»дан «1»га қанча тез интилса, самарадорлик шунча юқори, харажатларнинг режали қопланиш муддати эса шунча қисқа бўлади.

Ишлаб чиқаришнинг самарадорлик даражаси хилма-хил, бир-бирига боғлиқ бўлган омиллар таъсирида ташкил топади ва шаклланади. Ҳар бир комплекс, тармоқ ва корхона учун унинг техник-иқтисодий хусусияти сабабли самарадорликни оширишнинг ўзига хос омиллари мавжуд.

6.3. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг омиллари ва йўллари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг жуда кўп, хилма-хил омиллари ва асосий йўналишлари мавжуд. Барча омиллар уч белгига асосан гуруҳларга бўлиниши мумкин: манба бўйича, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари бўйича, омилларнинг ўрни ва амалга ошириш даражаси бўйича.

Омилларни ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш манбалари бўйича таснифлаш нималар ҳисобига ижтимоий меҳнатни тежашга эришиш мумкинлигини ёки эришилганлигини аниқлашга ёрдам беради. Шу нуқтаи назардан асосий омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин: маҳсулотнинг меҳнат сиғими, материал сиғими, фонд сиғами ҳамда капитал маблағ талабликни камайтириш, табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва вақтни тежаш. Лекин бундай таснифлаш талабга жавоб бермайди. Бу саволларга жавоб топиш учун ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг барча омилларини ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари бўйича гуруҳлаш керак. Улар ижтимоий меҳнатни тежашга қаратилган техник, ташкилий, иқтисодий ва ижтимоий чора-тадбирлар комплексидан иборат. Бу йўналишлар ғоят хилма-хилдир. Энг муҳимларига қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш структурасини яхшилаш;

- фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, ишлаб чиқариш ва маҳсулотнинг техник-иқтисодий даражасини кўтариш, фан ва техника ютуқларини жорий этиш муддатини қисқартириш;

- ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, кооперациялаш, комбинатлаштириш ва ҳудудий жойлаштириш даражасини ошириш;

- бошқаришнинг структурасини, молиялаш, баҳолаш ва кредитлаш ҳамда рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш;

- инсон омилини кучайтириш асосида меҳнаткашларнинг ижодий фаоллигини ва ташаббусини оширишни йўлга қўйиш.

Саноат ишлаб чиқаришини эркинлаштириш тармоқда ислохотларни чуқурлаштириш самарадорликни оширишнинг асосий йўналиши ҳисобланади.

Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг ҳал қилувчи йўлларида яна бири фан-техника тараққиётини жадаллаштиришдир. Техник ва

технологик омил меҳнат унумдорлигини ўстиришнинг камида учдан икки қисмини таъминлайди.

Маълумки, иқтисодий тараққиётнинг турли босқичларида техника тараққиётининг характери ва мазмуни ўз хусусиятларига эга бўлади. Масалан, бозор иқтисодиётига ўтиш натижасида фан-техника тараққиёти ундаги микдорий ўзгаришларгагина эмас, балки кўпроқ сифат ўзгаришларига қаратилади. Умуман, самарадорлик иқтисодиётдаги сифат ўзгаришлари билан боғлиқдир, бу талаб фан-техника тараққиётига ҳам тўлиқ жорий этилади.

Саноат ишлаб чиқариши ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини юқори даражага кўтаришда инсон омилининг роли бекиёсдир. Инсонларнинг ташаббуси, куч-ғайрати, жонли ижодиёти ҳар қандай тараққиётнинг қудратли кучи ва энг муҳим манбаи ҳисобланади. Шу сабабли ҳам инсонни жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи деб айтадилар. У барча янгиликларни, шу жумладан, янги, илғор техника-технологияларни яратади, ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этади, илмий ва амалий кашфиётлар қилади. Барча ишлаб чиқариш воситалари инсон меҳнати билан ҳаракатга келтирилади, фойдали нарсалар ҳосил қилинади. Бироқ инсон фақат асосий ишлаб чиқарувчи кучгина эмас, шу билан бирга ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий муносабатларнинг субъекта ҳамдир. Одамлар фаолияти шу муносабатлар орқали руёбга чиқади. Бу фаолият йўналиши ва натижалари ходимнинг ўз фаолиятида қандай ўй-фикрларга, тасаввурларга, мақсадларга, ҳаётий йўл-йўриқларга, муддаоларга ва психологик эътиқодларга амал қилишига боғлиқ. Шу сабабли инсон омилининг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни таҳлил этилганда гап фақат инсон ҳақидагина эмас, балки аввало инсон яшаб, меҳнат қилаётган ижтимоий муносабатларнинг бутун тизими билан белгиланувчи ижтимоий сифатлар, фаолиятни рағбатлантирувчи омиллар ва муддаолар ҳақида бориши керак.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий-ижтимоий самарадорлиги муҳим категория сифатида, умуман олганда, ишлаб чиқариш жараёнининг самарадорлигини, эришилган натижа билан жонли ва буюмлашган меҳнат ўртасидаги нисбатларни ўрганади.

Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигининг доимий ошиб бориши объектив зарурат ҳисобланади ва миллий даромаднинг кескин кўпайишига имконият яратиб беради.

Самарадорлик умумий назариясида мезон муаммоси, яъни баҳолаш ўлчови, асосий нуқтаи назар масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Жами ижтимоий меҳнатни тежаш, унинг унумдорлиги ўсиши самарадорликнинг мезони ҳисобланади.

Иқтисодий ҳисоблаш ва таҳлил тажрибасида икки хил самарадорликни фарқлайдилар. Биринчи — умумий (мутлақ) самарадорлик, иккинчиси — қиёсий самарадорлик.

Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигининг даражаси бир-бири билан боғлиқ ўзаро турли хил омиллар таъсири остида шаклланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Самарадорлик тушунчаси нимани англатади? Унинг қандай турлари бор? Мезони ва кўрсаткичлари нималардан иборат?

2. Мутлақ иқтисодий самарадорлик нима? Уни қайси усулида ҳисобланади?

3. Ишлаб чиқаришнинг қиёсий-иқтисодий самарадорлиги деганда нимани тушунаси?

4. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қайси омиллар таъсир этади?

5. Саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг қандай асосий йўллари бор?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15 март.
2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қушма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.
3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва узғаришларимизнинг бош мақсадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008йил. 9 февраль.
4. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиздир. Президент Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.
5. «Йирик саноат қорхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида коперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.
6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.
7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари

тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

VII боб

САНОАТДА ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ

7.1. Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти

Ҳозирги даврнинг энг муҳим ўзига хос хусусиятларидан бири — бу миллий иқтисодиётнинг барча соҳаларда чуқур кескин ўзгаришлар, ҳосил қилаётган фан ва техниканинг шиддатли ривожидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов «Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқиш» комиссиясининг 1997 йил 5 июнида бўлиб ўтган мажлисида шундай деган эди: «Фан — бу тараққиётни англатади. Илм-фанни ривожлантирмай Ватан келажаги тўғрисида гапириш қийин»².

Фан-техника тараққёти — бу, жуда мураккаб ва кўп қиррали жараёндир. У ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг ҳамма томонларини ўз ичига олади. Шу сабабли ҳам фан-техника тараққиёти ҳаракатдаги жараён ҳисобланади.

Техника тараққиётининг асосини фан, илмий билимлар ташкил этади. Хўш, фан нима?

Фан — инсон фаолиятининг маълум соҳаси. У шундай соҳаки, воқеа-ҳодисалар ҳақидаги билимлар яратилади ва улар назарий нуқтаи назардан бир йўлга солинади. Фан — ижтимоий фикрлаш ва билишнинг шаклларида биридир.

Фан ёки илм — бу, ўқиш, ўрганиш ва ҳаётий тажриба асосида фикрланадиган билим ва малакалар мажмуасидир. Унинг асосий вазифаси, аввало, воқеа ва ҳодисаларни, шу жумладан, техник ва технологии ҳодисаларни тасвирлаш, тушунтириш, олдиндан айтиб бериш, башорат қилишдан иборат.

Энди техника ва технология нима деган саволга жавоб топиш керак.

Техника — бу, энг тор маънода меҳнат куроли, меҳнат воситаси. Кенг маънода эса, у ишлаб чиқариш воситалари, технология усуллари, ишлаб

² Каримов И.К., «Халқ сўзи», 6 июнь 1997 йил.

чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш шакллариининг йиғинсидир. У ишлаб чиқариш кучлариининг энг фаол элементи ҳисобланади.

Технология (юнонча «techue» — санъат, маҳорат, уддалаш ва ...логия) — ишлаб чиқариш жараёнида тайёр маҳсулот олиш учун ишлатиладиган хомашё, материал ёки яримфабрикатларнинг ҳолати, хоссаси ва шакллариини ўзгартириш, уларга ишлов бериш, тайёрлаш усуллари мажмуидир.

Фан-техника тараққиёти жуда мураккаб жараён бўлиб, ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча томонлариини қамраб олади.

Фан ва техникани бир-биридан фақат шартли ажратиб кўриш мумкин. Аслида эса улар ёнма-ён туради. Шу сабабли «Фан- техника» атамаси кўп ишлатилади.

Фан-техника тараққиётининг асосини илмий билимлар ташкил этади. Илм ва билим асосида янги техника ва технология яратилади, эскилари эса такомиллашади.

Фан-техника тараққиёти — бу, меҳнат воситалариини, ишлаб чиқаришнинг энг янги хомашёси ва материаллариини, ёқилғи ва энергиянинг, технологик жараённинг, бошқаришнинг, меҳнатни техник жиҳатдан қуроллантириш ва юридагиларнинг ҳаммасини янгидан яратишни ўз ичига олади. Ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган ишловчиларнинг умумий маълумотини, маҳоратини узлуксиз систематик ривожлантириш ва такомиллаштириш ҳам фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти билан чамбарчас боғлиқдир.

Юқорида келтирилган фикр ва мулохозалар умумжамият миқёсида, халқ хўжалиги, унинг тармоқлари, корхона (фирма)ларда ва ташкилотлар миқёсида ҳам ҳисобга олиниши мумкин.

Фан-техника тараққиётининг вазифаси қуйидагилардан иборат:

- тежамкорликни амалга ошириш (вақтни, хомашё ва материалларни, ёқилғи, электр энергияси ва ҳ.к. ларни тежаш);

- ишлаб чиқариш жараёнларини осонлаштириш, меҳнатни энгиллаштириш;
- меҳнатнинг мазмуни ва характерини ўзгартириш;
- ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлигини янада юқори даражага кўтариш.

Фан ва техниканинг роли шу қадар каттаки, биронта ижтимоий-иқтисодий вазифа уларнинг ривожланиши ҳисобга олинмасдан туриб ҳал қилиниши мумкин эмас. Республика Президенти И. Каримовнинг асарларида, маъруза ва суҳбатларида, Олий Мажлис қонунларида, Вазирлар Маҳкамаси қарорларида, олимларнинг илмий-амалий тадқиқотларида фан-техника тараққиётини тавсифловчи ғоят мукаммал формулалар таърифлаб берилган.

Мустақилликни мустаҳкамлаш, калажаги буюк давлатни қуриш, иқтисодий ўсишни изчил олиб бориш, ишлаб чиқариш тараққиётини тезлаштиришни илм-фансиз мутлақо тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, ҳамма жойда, ҳамма вақтда фан-техника тараққиёти томон олға силжимоқ керак.

Ўзбекистон Давлатининг фан-техника сиёсати давлат ва нодавлат ташкилотлари, меҳнаткашлар жамоалари иқтисодий, ижтимоий, ташкилий ва тарбиявий чора-тадбирларининг, ҳаракатларининг тизими бўлиб, булар фанни ривожлантириш учун, унинг ютуқларини янги техника ва технологияда мужассамлаштириш ҳамда ана шу негизда мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларини сифат жиҳатидан оғишмай такомиллаштириб бориш учун қулай шароитлар яратишга қаратилгандир. Фан-техника сиёсатининг моҳияти ана шундан иборат.

Бозор иқтисодиёти шароитида фан-техника сиёсати умумдавлат сиёсати сифатидагина самарали амалга оширилиши мумкин бўлиб, унинг бутун таркибий қисмлари, шунингдек, уни амалга оширишда иштирок этувчиларнинг бутун фаолияти стратегик мақсадга бўйсундирилган.

Фан-техника тараққиётининг мазмуни ва мақсадларини давлат иқтисодий сиёсатининг муштарак (умумий) вазифалари, шунингдек, бозор иқтисодиётининг у ёки бу босқичи аниқ тарихий шароитлари белгилаб беради. Фан-техника ривож даражасининг, бу борада ҳал этиладиган вазифаларни чуқур илмий умумлаштириш асосида давлат фан-техника тараққиётининг асосий йўналишларини таърифлайди ҳамда уларни амалга ошириш учун оптимал шарт-шароитларни таъминловчи тадбирлар ишлаб чиқади.

Фан-техникани ривожлантириш ҳақида доимо ташаббус кўрсатган Республика Президенти И. А. Каримов ва фан арбоблари ва муҳандис-техник ходимларнинг фаолияти туфайли мустақиллик йилларида қудратли фан-техника потенкиали яратилди. Ўнлаб илмий-тадқиқот институтлари ва олий ўқув юртлари, юзлаб лойиҳа-конструкторлик ташкилотлари тадқиқотлар олиб бормоқдалар, янги техника ва технологияларни яратмоқдалар. Ҳозирги илмий-тадқиқот институтлари энг мукаммал техника билан жиҳозланган ва юксак малакали илмий кадрлар қоришмасидан иборатдир.

Кейинги йилларда фаннинг гуркираб ўсаётганлиги унинг рағнақини тавсифлайдики, қуйидаги маълумотлар ана шундан далолат беради. Давлат бюджетидан ва бошқа манбалардан фанга қилинаётган харажатлар 2000 йилдаги 5,4 млрд сўмдан, 2002 йилда 10,5 млрд сўмга етиб, ҳозирги кунда миллий даромаднинг 4,1 фоизини ташкил этади. 2002 йилга келиб илмий ходимлар сони 8066 кишига етдики, бу МДХ даги илмий ходимларнинг 4 дан бир қисми, демакдир.

Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожини юқори даражага кўтариш фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни янада изчил, янада қатъият билан олиб боришни талаб қилади. Айни чоғда илмий-техника ривожининг ютуқларини ишлаб чиқаришда рўёбга чиқариш механизмини такомиллаштириш ҳозирги босқичда фан-техника тараққиётини жадаллаштиришнинг ҳал қилувчи омили эканлиги давлат сиёсатининг энг муҳим коидаси ҳисобланади. Ана шу

механизмни такомиллаштириш фан-техника тараққиётини ташкил этиш ва бошқариш, режалаштириш ва башоратлаш, маблағ билан таъминлаш ва рағбатлантириш каби элементларни ўз ичига олади.

7.2. Фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида фан-техника тараққиётининг учта асосий йўналишидан фойдаланиш мумкин:

- а) анъанавий йўналиш;
- б) замонавий йўналиш;
- в) истиқболли, устуворлик йўналишлар.

Анъанавий йўналишга электрлаштириш, механизациялаш, қисман автоматлаштириш, кимёлаш киради.

Замонавий йўналишга электронизациялаш, комплекс механизациялаш, комплекс автоматлаштириш (роботлаштириш, компьютерлаштириш), атом энергетикасини жадал ривожлантириш, янги материалларни ишлаб чиқариш ва уларга ишлов бериш, ҳозирги давр талабига жавоб берадиган технологияларни қўллаш, ундан фойдаланишда технологиянинг экологияга салбий таъсирини камайтириш, имкони бўлса бутунлай йўқотиш йўллари киради.

Афзаллик, устувор йўналишларга қуйидагилар киради:

- электронизациялаш, биотехнология ва нанотехнологияни кенг жорий этиш, иқтисодий информатикани кўпайтириб, ривожлантириб, ишлаб чиқаришни тўла ахборотлаштириш, фундаментал фанлар бўйича изланишларни кучайтириш;

- янги, илғор (прогрессив) технологияларни жорий этиш;

- техника ва технология, электр энергияси ва ёқилғиларнинг, хомашё ва материалларнинг энг янги турларини яратиш;

- мавжуд машина ва механизмларни, асбоб-ускуна ҳамда жиҳозларни модернизациялаш.

Бозор иқтисодиётига кириб бориш муносабати билан илм-фан соҳасига жуда кўп атамалар, тушунчалар кириб келмоқда. Масалан, «Нау-хау», инновация, лизинг, технополис, венчур, инжинеринг, тендер нанотехнология ва ҳ.к.лар.

"Нау-хау» — бу, техник, ташкилий-иқтисодий, тижорат билимлари ва тажрибанинг йиғиндиси бўлиб, алмашиш предмети ҳисобланади. «Нау-хау» типига ахборот (информация) рақобатли ишлаб чиқаришнинг, савдонинг омили сифатида рўй бериши мумкин. «Нау-хау»нинг энг характерли, тавсифий томони — бу, техник билимларнинг янгилигида ва аниқ, ишлаб чиқариш ва тижорат вазифаларини бажариш учун фойдалилигидадир. Уни амалга оширишда шартнома тузилади: ҳар хил чизмалар, лойиҳалар, смета (бўладиган қирим-чиқим ҳисоби), техкарталар, методикалар (бирор нарсага ўргатиш усуллари), формулалар (шартли белгилар билан ифодаланган математик миқдорлар), техник маълумотлар ва ҳ.к. таништирилади. Экспортер бу маълумотларни етказиб беради, импортер эса қабул қилиб олади.

Инновация — киритилган янгилик, ихтиро. Янгиликни жорий этиш: биринчидан, техника ва технология авлодларини алмаштиришни таъминлаш учун иқтисодиётга сарфланган маблағлар бўлса; иккинчидан эса, илмий-техника ютуқлари ва илгор тажрибаларга асосланган янги техника ва технологиялар. Ихтирочиликнинг ривожланиши, бирор йўналишдаги йирик ихтиро ва кашфиётлар майдонга келиши инновациянинг муҳим омиллари ҳисобланади.

Лизинг — машина, асбоб-ускуна, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш иншоотларини узоқ муддатли ижарага олиш; узоқ, муддат фойдаланиладиган товарлар экспортини кредитлаш шаклларида бири. Лизингнинг асосан молиявий ва оддий тури мавжуд.

Молиявий лизинг — муайян муддатда ижарага берувчининг капитал харажатларини тўлиқ қоплашга етарли тўловлардан иборат бўлиб, мулк эгасига бир миқдор фойда ҳам беради.

Оддий лизинг — ижара даврида ижарага олинган мулк қисман амортизацияланади. Лизинг компанияси асбоб-ускуналар сотиб олиб, уларни ижарачи фирмага, одатда, бир йилдан 10-15 йилгача ижарага беради. Лизингда ижарачининг шартнома муддати тугагандан сўнг асбоб-ускуналарни қолдиқ қиймати бўйича сотиб олиш (бу ҳолда эгалик ҳуқуқи янги соҳибга ўтади); янги келишув асосида шартнома муддатини чўзиш; моддий бойликларни лизинг компанияларига қайтариш ва бошқалар кўзда тутилиши мумкин. Томонлар лизинг шартномасида кўрсатилган давр мобайнида уни бузишга ҳақи йўқ. Лизинг компаниялари машина ва ускуналар сотиб олиш учун шахсий ва қарзга олинган маблағлардан фойдаланадилар. Давлат, одатда, уларга қарз олишлари учун имтиёзли шароитлар яратиб беради.

Венчур — кичик бизнеснинг бир тури. Унинг моҳияти илмий-муҳандислик ишлари, янги техника, технология, товар намуналарини яратиш, ишлаб чиқаришни бошқариш, тижорат ишини ташкил қилиш усуллари ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш, йирик фирмалар ва давлат ижара контракти буюртмаларини бажаришдан иборат. Бу ишлар билан «Венчур корхоналар» шуғулланади. Улар таркибида тижоратда воситачи бўлган корхоналар ҳам бўлади. Венчур корхоналар техниканинг янги йўналишларида иш кўриб, фан-техника тараққиётига катта ҳисса қўшадилар. Улар венчур молиялаштиришда ҳам фаол қатнашадилар ва молиявий маблағ тўплаб, уни ишга соладилар.

Инжинеринг (инжинерлик — маслаҳат хизматлари) — тижоратчилик қоидаларига асосланган инжинерлик — маслаҳат хизматлари; ишлаб чиқаришни таъминлаш, маҳсулот сотишни уюштириш, ишлаб чиқариш объектларини қуриб, ишга тушириш юзасидан маслаҳат бериш. Бу иш билан инжинеринг фирмалари шуғулланади, улар мустақил фирма сифатида бир вақтнинг ўзида бир неча мижозларга хизмат қилади. Экспорт инжинеринг фирмалари бошқа мамлакатларга хизмат кўрсатади. Улар чет элдаги илмий ғоялар ва техник ишланмалар бозорида лицензия сотади, техник янгиликларни

хорижда жорий этади. Инжинеринг компаниялари даромади кўрсатилган инжинеринг хизматига боғлиқ бўлади. Халқаро инжинеринг хизмати ишнинг техник-ташкилий ва тижорат томонлари кўрсатилган контракт шаклида расмийлаштиради, моҳияти билан муайян хизматларга буюртманинг бир кўринишидир. Инжинеринг хизматлари бозори — халқаро бозорнинг бир тури, инжинеринг хизматларининг давлатлараро олди-сотди қилинишидир.

Тендерлар — бозорда ёки халқаро бозорда машина ва ускуналарни харид этиш, қурилиш-монтаж ишларини бажариш, инжинеринг хизмати кўрсатиш учун танлов асосида буюртма бериш. Харидор ёки буюртмачи энг аввал конкурс эълон қилиб, ҳаммани ўз шартлари билан таништиради. Шунга асосан конкурсда иштирок этувчи фирмалар, консорциумлар ёки корхоналар ўз таклифларини — тендерларини харидор, буюртмачига юборади. Тендерни инжинеринг фирмалари ҳужжатлаштиради.

Нанотехнология — илм фаннинг ноёб қирраси. Янги технологиялар яратиш тамойилларини радикал узгартириш. Нанотехнологиянинг беш йуналиши мавжуд: 1) наноэнергетика; 2) нанокибернетика; 3) наномедицина; 4) наноэлектроника; 5) наноматериаллар.

Фан-техника тараққиётининг муҳим анъанавий йўналишларидан бири ишлаб чиқаришни электрлаштиришдир. Электрлаштириш деганда электр энергиясини етарли даражада ишлаб чиқариш, уни керакли жойларга узатиш ва ундан кенг фойдаланиш жараёни тушунилади. Унинг моддий асосини электроэнергетика тармоғи ташкил этади. У электр энергияси ишлаб чиқарадиган жиҳозларни (электростанцияларни), истеъмолчиларга уни етказиб берувчи жиҳозларни (подстанцияларни) ва электр узаткичларни ўз ичига олади.

Электр энергияси ҳар турли станцияларда ишлаб чиқарилади:

- сув билан ишлайдиган электр станциялар (ГЭСлар);
- иссиқлик электростанциялари (ГРЭСлар);
- атом электростанциялари;

- қуёш электростанциялари;
- шамол ва бошқа электростанциялар.

Экспертларнинг далолат беришларича, кейинги юз йилликнинг ўрталарида сайёрамизда энергия ишлаб чиқариш ҳозирги даражадан ўн баравар ортади. Бундай ўсишни қайта тикланмайдиган органик ёқилғи ёрдамида таъминлаш мумкин эмас. Шу сабабли энергетика муаммоси энг жиддий жаҳоншумул муаммолардан бирига айланмоқда.

Ҳозирги вақтда, жаҳон энергетикаси асосан органик ёқилғидан фойдаланишга асосланади. Умуман, энергетика балансида нефть ва газнинг улуши тахминан 50 фоизни, кўмир 35 фоизни ташкил этади ва атиги 15 фоизи атом электростанциялари, гидроэнергетика ва бошқа манбалар улушига тўғри келади. Бироқ инсоннинг энергетика истеъмоли шу қадар тез суръатда ўсмоқдаки, органик ёқилғи каби анъанавий энергетика ресурсларининг захиралари навбатдаги юз йилликдаёқ етарли бўлмай қолади. Шу сабабли инсоният олдида янги энергия манбаларини эгаллашдек долзарб вазифа турибди. Ҳозирги пайтда қуёш, атом (оғир элементларнинг бўлиниши) ва ядро энергетикаси (енгил ядроларни термоядровий синтез қилиш) ана шундай манбалар ҳисобланади.

Ер сатҳига етиб келадиган қуёш энергиясининг умумий миқдори инсоният эҳтиёжларини қондириш учун батамом етарлидир. Буннинг яна бир афзаллиги, анча арзонга тушади.

Олимларнинг ҳисобларига қараганда, XXI асрнинг ўрталарига бориб, бутун дунёда жон бошига электр истеъмол қилиш 3-4 баравар ортади. Буни қандай таъминлаш мумкин? Органик ёқилғини ишлаб чиқаришни камайтириш керакми ёки йўқми? Албалта, бу саволга жавоб топиш керак. Бу муаммони ҳал этиш олимлар ва мутахассислар олдида катта вазифалар қўяди.

Атом энергетикасининг афзалликлари ва касофати тўғрисида икки оғиз сўз: АЭСларнинг емирилиши жуда мураккаб вазиятни келтириб чиқаради. Авария

пайтида радиоактив моддалар ажралиб чиқа бошлаши катта худуднинг радиоактив зарарланишига олиб келиши мумкин. Шундай қилиб, АЭСларни барпо этиш хавфсизлик билан боғлиқ бўлган принципиал янги омилни келтириб чиқаради. Бу омил нақадар жиддий эканлигини эса Чернобиль АЭСидаги авария яққол кўрсатди.

Башарти, термоядер энергетикаси мавжуд бўлганда, у барча мезонлар бўйича етакчи ўринни эгаллаган бўлар эди. Ҳали у яратилгани йўқ, шунчаки талаб, холос. Мураккаб техникавий ва технологик вазифалар хал этилиши лозим.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни электрлаштириш борасида жуда катта ишлар амалга оширилиши туфайли йилдан-йилга электр энергияси ишлаб чиқариш кўпаймокда. Агар 2000 йилда 46 млрд. кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарилган бўлса, 2008 йилда 50 млрд. кВт/ —соатга яқин электр энергияси ишлаб чиқарилди.

Республикада олимлар ва энергетика саноати мутахассислари «Ўзбекистон электроэнергетикасининг тараққиёт концепцияси» ишлаб чиққанлар. Бу концепцияга биноан 2010 йилда 96 млрд кВт/соат электр энергияси ишлаб чиқарилади. Бундан ўсишнинг асосий қисми иссиқлик электр энергияси тайёрлаш ҳисобига бўлади.

Электронизациялаш деганда ишлаб чиқариш жараёнларида электроникадан кенг фойдаланиш, яъни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган ахборотни компьютерларда йиғиш, ўтказиш ва ишлаш тушунилади. Электрониканинг макро ва микро турлари мавжуд бўлиб, учар саноат ишлаб чиқариш бошқарувида алоҳида ўрин тутди. Айниқса, лаҳзали бизнес борасида жуда қўл келади.

Механизациялаш — бу, қўл меҳнاتини машина меҳнати билан алмаштиришдир. У икки хил бўлади: а) кичик механизациялаш; б) комплекс механизациялаш. У ишлаб чиқаришни автоматлаштиришга замин тайёрлайди.

Автоматлаштириш — илгари одам бажарадиган, бошқариш ва назорат қилиш вазифалари асбоблар, автоматик қурилмалар зиммасига юкланадиган машинали ишлаб чиқаришни ривожлантириш жараёни. Автоматлаштириш жараёнида инсон фақат операторлик вазифасини адо этади. Саноат ишлаб чиқаришини автоматлаштиришдан мақсад — меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулотлар сифатини яхшилаш, ишлаб чиқаришнинг барча ресурсларидан фойдаланишнинг оптимал шароитини яратиш.

Ишлаб чиқаришни автоматлаштиришнинг уч тури, яъни қисман (айрим ишлаб чиқариш операцияларинигина автоматлаштирадиган), комплекс ва тўла хиллари мавжуд.

Бугунги кунда компьютер ва ахборот технологиялари, телекоммуникациялар тармоқларини, маълумотлар узатишни, Интернет хизматларини кириб боришни ривожлантириш ва замонавийлаштириш республикамизда устиворлик касб этмоқда. Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов томонидан 2002 йилнинг 30 майда имзоланган «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»ги Фармон алоҳида аҳамиятга моликдир. Ушбу ҳужжатта мувофиқ Республикада компьютерлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш соҳасидаги вазифаларни мувофиқлаштирувчи кенгаш тузилган. Бу кенгаш зиммасига мазкур соҳани ривожлантиришнинг замонавий халқаро тенденциялари ва мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегиясига мос келувчи устувор йуналишларини белгилаш, бу борада дастурлар, лойиҳалар, меъёрий-ҳукукий ҳужжатларнинг ишлаб чиқилиши ҳамда экспертизадан ўтказилишини ташкил этиш, малакали кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, жумладан, мутахассисларни чет элларда ўқитиш борасидаги ишларни мувофиқлаштириш каби муҳим вазифалар юклатилган.

Унда «... реал иқтисодиёт тармоқларида, бошқарув, бизнес, фан ва таълим соҳаларида компьютер ва ахборот технологияларини кенг жорий этиш, турли ахрли катламларининг замонавий компьютер ва ахборот тизимларидан кенг баҳоаманд бўлишлари учун шарт-шароитлар яратиш ...» белгилаб қуйилган.

Ўзининг ахборот-коммуникациялар технологиялари инфратузилмасини шакллантирган мамлакатларгина глобал иқтисодиётга кириб бориши мумкин. Шунинг учун ҳам кўпгина мамлакатлар замонавий ишлаб чиқариш ёки ахборот-коммуникациялар технологияларини кенг кўламда қўллашга қарор қилдилар. Чунки улар қўшимча иш жойларини ташкил этиш ва ходимларни қайта тайёрлашда чет эл инвестицияларини жалб этадиган «ядро» бўлиб хизмат қилади.

Саноати ривожланган мамлакатлар ахборот-коммуникациялари бозорини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, ушбу технологиялардан кенг миқёсда фойдаланиш иқтисодий ўсиш, меҳнат унумдорлиги ва сифатини юксалтириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ҳамда жаҳон бозори билан кечадиган интеграция жараёнларини тез суръатларда амалга оширишга катта имконият яратиб бермоқда. Ушбу анъаналарни мамлакатимиз миллий иқтисодиётининг барча тармоқларида ҳам кузатиш мумкин.

Ўзбекистонда ахборот-коммуникациялар бозори шаклланишининг барча ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлари мавжуд. Изчиллик билан ривожланиб бораётган ушбу тармоққа чет эл сармояларини жалб қилиш ва қўшма корхоналар очиш учун барча шарт-шароитлар етарли. Ана шу шарт-шароитлардан саноат ишлаб чиқаришида кенг фойдаланиш унинг самарадорлигини оширишга катта имкониятлар яратиб беради.

Кимёлаштириш — ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларида кимё фанининг барча ютуқларидан кенг фойдаланиш, ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларига кимёвий материалларни, хомашё ва материалларни қайта ишлаишинг кимёвий усулларини жорий этишдаш иборатдир. Кимёлаштириш ёрдами билан олдиндан

белгиланган хусусиятли хомашё материалларни тайёрлаш мумкин. Масалан, бўёқ ва лаклар, синтетик каучук, синтетик тола, пластмассалар ва ҳ.к.лар.

Ўзбекистон Республикаси жуда катта фан-техника салоҳиятига эга. Бу ерда: Ўзбекистон ФА ва 400 дан ортиқ илмий-тадқиқот муассаси ташкилоти бўлиб, уларда фан-техника тараққиётининг фундаментал ва амалий муаммолари тадқиқ қилинади, хусусан, саноат ишлаб чиқаришига унинг илмий-техника базасини мустаҳкамлаш борасида илмий ва амалий ёрдам кўрсатилади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон саноатига хорижий мамлакатларнинг фан ва техника соҳасидаги тажрибаларини олиб келиш ҳамда уларни жорий этиш масаласига жуда катта эътибор берилмоқда. Кенг кўламда глобаллашув жараёни кечаётган бугунги кунда олимларнинг ютуқлари тижоратлашиб бормоқда ва ҳозирги пайтда дунё бозоридаги энг қиммат маҳсулот турларидан бирига айланмоқда.

7.3. Фан-техника тараққиётининг самарадорлигини баҳолаш

Янги техника ва технологияларни жорий этиш учун унинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини аниқлаш керак. Шу сабабли янги техника ва технологияларни жорий этиш асосида халқ хўжалигида, жумладан, саноат ишлаб чиқаришида юқори кўрсаткичларга эришиш учун техник чора-тадбирларнинг қайси бири фойдали эканлигини аниқлаш зарур.

Техник тадбирларнинг асосий гуруҳлари қуйидагилардан иборат:

- машина ва механизмлар, жиҳозлар ва асбобларнинг янги ҳамда такомиллашган турлари ва конструкциялари;
- хомашё, материаллар, ёқилғи ва энергиянинг янги турлари;
- технологик жараёнларнинг янги ва такомиллашган турлари;
- маҳсулотнинг кимёвий ва физик хоссаларини, параметр ва ассортиментларини яхшилаш;
- технологик жараёнларни механизациялаш ва автоматлаштириш;
- жиҳозларни модернизациялаш;

бино ва иншоотларнинг янги типларини яратиш;
меҳнатни ташкил этиш ва бошқаришнинг янги ва такомиллашган усуллари;

ихтирочилик ва рационализаторлик таклифлари.

Корхоналар, тармоқлар ва тармоқлараро комплексларда ишлаб чиқариш суръатини тезлаштириш, маҳсулот ҳажмини кўпайтириш, унинг сифатини ошириш, ишлаб чиқаришнинг фойдалилигини кўтариш учун фан-техника тарққиётини жадаллаштириш керак. Бу иш маълум чора-тадбирларни амалга ошириш ҳисобига бўлиши мумкин. Чора-тадбирлар албатта, самарали бўлиши керак. Уни ҳисобга олмасдан, баҳоламасдан фан-техника бўйича тадбирлар ишлаб чиқаришга жорий этилмайди.

Фан-техника тарққиёти тадбирлари иқтисодий самарасини ҳисоблаш тартиби услубий қўлланмаларда изохлаб берилган.

Уларга қуйидагилар киради:

капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш бўйича намунали (типовая) методика;

халқ хўжалигида янги техника, ихтирочилик ва рационализаторлик тавсифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;

корхоналар ва ишлаб чиқариш бирлашмалари бошқарувининг автоматлаштирилган тизимининг иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаш методикаси;

бошқарувнинг автоматлаштирилган тизими самарадорлигини (ГОСТ-24.702.85).

меҳнатни илмий ташкил этиш, яъни МИТ бўйича тадбир-чораларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;

атроф-муҳитни муҳофаза этиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш учун сарфланган харажатларнинг иқтисодий самарасини аниқлаш учун вақтинчалик методика.

Ундан ташқари, тармоқ вазифалари, илмий текшириш институтлари, лойиҳа ташкилотлари, олий ўқув юртлари ҳам методик материаллар тайёрлашлари мумкин.

Техника тараққиёти, аввало, янги техникани яратиш орқали амалга оширилади, рўй беради. Шу сабабли яратилган ва жорий этилаётган техника самарали ёки самарасизлигини билиш, демак, самарани ўлчаш ва баҳолаш керак.

Ў қандай қилиб аниқланади?

Янги техниканинг иқтисодий самарадорлиги барча саноат тармоқларида, илмий-текшириш институтларида, лойиҳалаш ташкилотларида тегишли тадбирларни аввалги йиллардаги ўзлаштириш натижаларини ифодаловчи хужжатлар асосида аниқланади.

Илмий-техникавий тадбирларнинг кўп йиллик тажрибаларига асосланган турли кўрсаткичлар, жумладан, машина ва техникавий воситаларни ишлаб чиқиш ҳамда улардан фойдаланиш натижасида эришиладиган йиллик иқтисодий самарадорлик қуйидагича аниқланади:

$$\Xi = [Z_1 \cdot a - Z_2 \cdot \Pi] \cdot A_2 - S$$

Бу ерда: Z_1 ва Z_2 - мавжуд ва янги техника ёрдамида маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш харажатлари (келтирилган харажатлар);

a — янги техникавий воситаларнинг сифатини, нисбий афзаллигини ифодаловчи коэффициент бўлиб:

$$a = \frac{Q_2 P_1 + E_n}{Q_1 P_2 + E_n} \text{ хисобланади.}$$

Бу ерда: Q_1 ва Q_2 – мавжуд ва янги техникавий воситалар бирлиги ёрдамида йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

P_1 ва P_2 – мавжуд ва янги техникавий воситалар қийматида уларни тиклаш учун ажратмалар салмоғи;

Π – янги техникадан фойдаланиш даврида эришиладиган самарадорлик. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Pi = \frac{[U_1^1 - U_2^1] - E_H [K_2^1 - K_1^1]}{P_2 + E_H}$$

Бу ерда: U_1^1 ва U_2^1 – мавжуд ва янги техникадан фойдаланиш давридаги жорий харажатлар;

K_1^1 ва K_2^1 – мавжуд ва янги техникадан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган капитал қўйилмалар;

E_H – капитал қўйилмаларининг норма даражасидаги самарадорлик коэффиценти (0,15);

A_2 – янги техника жорий этилгандан кейин унинг ёрдами билан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми;

S – янги техникани лойиҳалаштириш харажатлари.

Янги техника самарадорлигини ҳисоблаш қиёсий самарадорликни аниқлаш тамойилларига асосланади. Ҳозирги кунда бундай ҳисоб-китоблар халқ хўжалигида янги техникадан, ихтирочилик ва рационализаторлик таклифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси асосида амалга оширилади.

Бу методикага биноан иқтисодий самара қуйидаги формула ёрдамида ифодаланади:

$$C = (X_1 - X_2) \times A_2,$$

Бу ерда: C — йиллик иқтисодий самара, сўм;

X_1 ва X_2 — янги техника ёрдами билан тайёрланган маҳсулот бирлигига сарфланган келтирилган харажатлар ($T + E_H \times K$);

A_2 —ҳисобот йилида янги техника ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг йиллик ҳажми.

Янги техника ва технологиянинг иқтисодий самарадорлигини режалаштириш ва башорат қилишда унинг бир қатор асосий техник-иқтисодий кўрсаткичларга, жумладан фойданинг кўпайиши, меҳнат унумдорлигининг ошиши, меҳнат, моддий ва капитал сиғимининг пасайиши, маҳсулот таннархининг камайишига таъсир этиши ҳисобга олинади. Масалан, янги маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳисобига олинadиган режали фойданинг кўпайиши қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\Delta \Phi_t = [(B_t - T_t) * A_t - (B_2 - T_2) * A_2]$$

Бунда: $\Delta \Phi_t$ – келгуси даврда фойданинг ошиши (сўм ҳисобида);

B_t ва T_t корхона улгуржи баҳоси ва янги маҳсулот бирлигининг ишлаб чиқариш таннари;

B_2 ва T_2 – корхона улгуржи баҳоси ва алмаштириладиган маҳсулотнинг янги техниканинг жорий этилгунгача бўлган йилдаги таннари (сўм ҳисобида);

A_t ва A_2 – келгуси даврда ишлаб чиқариладиган янги маҳсулот ва янги техникани жорий этишгача бўлган йилдаги алмаштириладиган маҳсулот ҳажми (сўм ҳисобида).

Янги техниканинг самарадорлигини ҳисоблаш ва таҳлил этишда унинг ижтимоий натижалари ва оқибатларини ҳам ҳисобга олиш керак. Улар жумласига, меҳнат шароитларини яхшилаш, хавфсизлик ва қулайликни таъминлаш, ходимларнинг билими ва илими ҳамда малакасини ошириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, инсон фаолияти учун энг яхши шароитлар яратиш киради.

Қисқача хулосалар

Саноатда илмий-техника базаси — бу, унинг илмий салоҳияти ва барча меҳнат воситаларининг мажмуидир. Бу салоҳият, аввало, саноат, сўнгра, халқ хўжалигининг бошқа соҳалари ривожини таъминлайди.

Мустакиллик йилларида саноат ишлаб чиқаришини модернизациялаш, техник ва технологик жихатдан янгилаш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришда инновацион фаолиятни жорий этиш буйича жуда кўп ишлар амалга оширилди. Саноат ишлаб чиқаришига энг самарали амалий, илмий тадқиқотларнинг натижалари, тажриба-конструкторлик ва технологик ишланмаларни тадбиқ этиш йўлга қўйилди.

Мамлакат саноатнинг изчил ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун Фан-техника ривожининг устувор ва энг истикболли йўналишларидан тулатуқис фойдаланиш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти нимада?

Техника ва технологиянинг тавсифи ва унинг турлари.

Фан-техника тараққиётининг йўналишлари: ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техника ва технологик жихатдан янгилаш; инновацион фаолиятни жорий этиш; биотехнология ва нанотехнологиялар яратиш ва ҳ.к.

Инновациянинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни ва уни давлат томонидан қўллаб-қуватлаш.

Янги техникани ишлаб чиқаришга жорий этишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усули нималарни қўзда тутди?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15март.
2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қушма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.
3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва узғаришларимизнинг бош мақсадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008 йил. 9 февраль.
4. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.
5. «Йирик саноат қорхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида коперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.
6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.
7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари

тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

VIII боб

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ИЖТИМОЙ ТАШКИЛ ЭТИШ

8.1. Саноатда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг шакллари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига уларни умумлаштириш ва ижтимоий меҳнат тақсимоти жараёнлари сезиларли таъсир кўрсатади. Саноатни Концентрациялаштириш ва комбинаткиялаштириш ижтимоий меҳнатни йирик корхоналарда мужассамлаштиришни ифодаласа, ихтисослаштириш, маҳаллийлаштириш ҳамда кооперативлаштириш эса, саноат тармоклари таркибида меҳнат тақсимоти ва уларнинг ҳамкорлигини ифодалайди.

Меҳнат тақсимотининг ривожланиш даражаси ва уни умумлаштириш жамият ишлаб чиқариш кучлари ҳамда муносабатларининг такомиллашишида ўз аксини топади.

Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бу шакллари мустақиллик туфайли ва миллий иктисодиётни эркинлаштириш, модернизациялаш ва инновацион фаолиятни кучайтириш муносабати билан ўз моҳияти ва мазмунини, мақсад ва вазифаларини анчагина ўзгартирди. Айниқса, ишлаб чиқаришни Концентрациялаштириш, кичик ва ўрта корхоналарнинг пайдо бўлиши муносабати билан улар ўртасида уйғунлашув юзага келди.

Саноатда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг шаклларига куйидагилар киради:

- концентрациялаштириш;
- ихтисослаштириш;
- маҳаллийлаштириш;
- кооперативлаштириш;

- комбинациялаштириш.

Концентрациялаштириш — бир хил, ўхшаш маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарни йириклаштиришдир.

Ихтисослаштириш — бу алоҳида ишлаб чиқариш участкалари, кехлар, корхоналар, тармоқларни конструктив ва технологик жиҳатдан ўхшаш бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ёки жараёнларни бажаришга мужассамлаштиришдир.

Маҳаллийлаштириш эса – бу йирик ва ўрта корхоналарга асосий маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун бутловчи буюмлар ишлаб чиқаришни мужассамлаштиришдир.

Кооперативлаштириш — маълум турдаги маҳсулотни ҳамкорликда тайёрлаш бўйича корхона (фирма)ларнинг биргаликда фаолият кўрсатишидир.

Комбинациялаштириш - турли тармоқларга мансуб бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришни ёки жараёнларни бир корхона микёсида мужассамлаштиришдир.

Олий Мажлис Сенати томонидан қабул қилинган қонунлар ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида, Президент асарларида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш масалаларига алоҳида эътибор берилган. Натижада улар оқилона равишда, саноат сиёсатининг барча талабларига жавоб берадиган йўсинда ривожланиб бормоқда. Бу жараёнларнинг зарурлиги ва уларни такомиллаштириш масалалари миллий иқтисодиёт тараққиётининг кейинги босқичларида ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

8.2. Концентрациялаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

Ишлаб чиқаришнинг Концентрациялаштириш — маҳсулот тайёрлаш, иш бажариш ёки хизмат кўрсатишни энг йирик корхоналарда тўплаш жараёнидир. Унинг бир неча турлари мавжуд. Улар агрегат, технологик, ташкилий хўжалик ва корхоналарини йириклаштириш шаклларида ифодаланади.

Саноатни Концентрациялаштириш агрегат, технологик, ташкилий-хўжалик ва заводларни йириклаштириш шаклларида ифодаланади.

Агрегат шаклида ишлаб чиқаришни Концентрациялаштириш - дастгоҳларнинг қувватини ошириш, яъни агрегатларнинг унумдорлигини юқори даражага ҳамда маълум хилдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг умумий қувватида юқори унумдор агрегатлар салмоғини кўпайтиришдир. Бу жараён саноатнинг етакчи, айниқса, электроэнергетика, металлургия, кимё, ёқилғи ва қурилиш материаллари тармоқларида сезиларли.

Концентрациялаштиришга технологик жihatдан ўхшаш ишлаб чиқаришларнинг қувватини ошириш орқали эришиш мумкин. Масалан, металлургияда — чўян, пўлат эритиш, прокат ишлаб чиқариш, тўқимачиликда — йиғириш, тўқиш, бўяш, машинасозликда — куёв, механик ишлов бериш, йиғув жараёнларининг мужассамланишиши.

Корхоналарни ва уларнинг таркибидаги кех ва участкаларни йириклаштириш ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг йиллик ҳажмини кўпайтиради, сифатини яхшилайти, меҳнат унумдорлигини оширади. Бунга йирик корхоналарни қуриш, ишлаб турган корхоналарни қайта қуроллантириш, кенгайтириш, бирлашмаларни тузиш йўли билан эришилади.

Иқтисодий районларнинг индустриал ривожланиш даражаси уларнинг таркибидаги йирик, ўрта ҳамда кичик саноат корхоналари салмоғи бўйича ифодаланади.

Саноатни Концентрациялаш масалаларини маълум маҳсулотларга эҳтиёж, уларни ишлаб чиқариш имкониятларини ҳамда эришиладиган иқтисодий натижаларни эътиборга олган ҳолда ҳал этиш тавсия қилинади.

Корхоналар ишлаб чиқаришининг ҳажмига биноан йирик, ўрта ва кичик турларга бўлинади. Улар бир-биридан ишлаб чиқариладиган маҳсулот (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)нинг ҳажми, асосий фондларнинг киймати, ходимларнинг сони билан фарқланади.

Йирик, ўрта ва кичик корхоналарни қуриш зарурияти Ўзбекистон Республикасининг моддий-техника базасини яратишда вақт омилининг аҳамияти ниҳоятда юқорилиги билан аникланади.

Хар бир саноат корхонаси ўз афзалликлари ва камчиликлари бўйича бир биридан фарқланади.

Йирик корхоналарнинг афзалликларига қўйидагилар киради:

- юқори унумли техника ва илғор технологияни қўллаш ва ундан фойдаланиш имкониятларининг кўплиги;

 - ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиш;

 - ходимлар меҳнат унумдорлигининг юқорилиги;

- саноатга ишлаб чиқариш самарадорлигини оширадиган энг янги фан-техника ютуқларини ўзлаштиришга таъсир кўрсатадиган кувватли конструкторлик, технологик ва илмий-тадқиқот лабораториялари, бюроларини ташкил этиш имкониятлари;

- шартли-доимий харажатларнинг камлиги;

- маҳсулот бирлигига тўғри келадиган асосий ва ёрдамчи хизмат кўрсатиш харажатларининг пастлиги.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида кичик корхоналарнинг ўрни ва роли жуда катта аҳамиятга эга. Шу сабабли мустақиллик йилларида ўрта ва кичик бизнеснинг ривожланишига алоҳида эътибор берилди. Натижада унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 48,2 фоизга тенг бўлди.¹

Йирик, ўртача ва кичик корхоналар оқилона ривожлантирилгандагина ижтимоий ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлигига эришиш мумкин. Бу вазифани ҳал этиш ишлаб чиқаришни концентркиялаштиришга бевосита боғлиқдир. Бунинг учун корхоналарнинг оптимал йириклигини аниқлаш керак.

Оптимал йирикликдаги корхоналар деб, техника тараққиётининг ҳозирги даврида маҳсулот ишлаб чиқарилиши ва унинг истёъмолчиларга

¹ “Халк сузи”, 2009 йил 14 феврал.

етказилишининг минимал даражадаги ижтимоий меҳнат харажатлари эвазига таъминлайдиган корхоналарга айтилади.

Оптимал йирикликдаги корхоналар ўзаро боғланган йирик, ўртача ва кичик ишлаб чиқаришларни ўз ичига олиб, агар уларнинг ҳар бири оқилона ихтисослашган бўлса, йирик корхоналарнинг барча афзалликларини ўзида сақлаб қолади. Демак, келажакда Ўзбекистонда маданийлашган, тўлақонли, бозор иқтисодини яратиш, иқтисодиётнинг барча соҳаларида хусусий мулк микёсларини кенгайтириш жараёни йирик ва ўрта корхоналарни оқилона уйғунлаштиришни тақозо этади.

8.3. Ихтисослаштириш, унинг шакллари ва курсаткичлари

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда уни рақнонал ташкил этиш, жумладан, ихтисослаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш (фрнқ. — specialisation, лотинча specialis — айрим, махсус) — ижтимоий меҳнат таксимотининг шакли; хилма-хил маҳсулотларни турли, ишлаб чиқариш босқичлари бир-биридан ажралиб чиқиши туфайли янгидан-янги кўпгина ишлаб чиқариш соҳаларининг вужудга келиш жараёнидир.

Тарихий тараққиёт жараёнида қишлоқ хўжалиги, саноат, қурилиш ва бошқа ҳар хил ишлаб чиқаришлар мустақил соҳа бўлиб ажралиб чиққан. Бу соҳаларнинг ичида ҳам ажралиб чиқиш содир бўлиши натижасида бирон аломатига қура, бир-бирига яқин корхоналарни бирлаштирувчи ихтисослашган тармоқ вужудга келган.

Алоҳида ихтисослашган тармоқлар ва корхоналар бир хил ёки бир турли маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга эришганлар ҳамда махсус, ўзига хос технология жараёни ва ихтисослашган кадрлари билан ажралиб турган.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришнинг энг биринчи ва элементар шакли саноатнинг бошланғич шакли бўлмиш ҳунармандчилик билан бирга вужудга

келди. Мехнат тақсимоти асосида ривожланаётган товар хужалиги, натурал хўжалиги, ишлаб чиқаришнинг универсализмини емириб ташлади.

Корхоналарнинг ихтисослашуви — уларда мукамалроқ техника ва технология, меҳнатни ташкил этишнинг илғор усуллари куллашینی енгиллаштирувчи турдош маҳсулот ишлаб чиқаришни мужассамлаштириш жараёнидир.

Ихтисослаштириш жараёнининг тараккиёти ижтимоий ишлаб чиқаришнинг усиши, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши билан белгиланади. Ихтисослаштириш, уз навбатида, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига ёрдам беради. Ишлаб чиқариш воситалари ва иш кучининг жуда кенг микёсда бирлаштирилиши ҳозир ихтисодий зарурият бўлиб қолди. Ҳозирги замон техника тараккиётининг муҳим омиллари — электронизациялаш, комплекс автоматлаштириш, янги материалларни яратиш ва жорий этиш, илғор технологияларни, жумладан, биотехнологияларни вужудга келтириш ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш билан бевосита боғлиқдир.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш саноат корхоналарининг ишини энг рационал, оқилона ташкил этиш ҳисобланиб, бинолардан, жихоз ва асбоб-укуналардан, материаллардан бекаму-куст фойдаланишда, фан ва техниканинг энг охириги ютуқларини жорий этишда, такомиллашган маҳсус машина ва асбобларни қўллашда, меҳнат унумдорлигини оширишда, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш харажатларини тежашда катта самара келтиради.

Корхона булимларининг ихтисослашуви айрим кехлар, участкалар, иш жойларининг айрим маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ва жараёнларни бажаришга ихтисослашувида ифодаланади.

Саноатда ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш жараёнининг куйидаги шакллари кенг тус олган:

— биринчи, энг оддий ва кенг тарқалган шакли буюмлар бўйича ихтисослаштириш: бу шакл корхоналарни технологик жихатдан бир-бирига

ўхшаш бўлган ва чекланган микдордаги махсулот турларини ишлаб чиқаришга мослаштиришга йуналтирилган;

- иккинчи, деталли ихтисослаштириш, яъни буюм ёки махсулотнинг бир қисмини, узел детални (масалан, мотор, редуктор, карбюратор, поршень, гильза, кузов, бункер ва ҳ.к.ларни) ишлаб чиқариш;

- учинчи, технологик ихтисослаштириш — ихтисослаштиришнинг энг олий шакли бўлиб, у махсулот ишлаб чиқариш технологиясининг маълум операцияларини бажаришни мужассамлаштиради. Корхоналарда ишлаб чиқариладиган махсулот турларининг кенгайиши ихтисослаштиришнинг доиморивожланиши ва мукаммаллашуви зарурлигини ифодалайди. Масалан, машинасозликда буюмлар бўйича ихтисослаштириш - маълум ишлаб чиқариш тармоқлари ёки иш турлари (пахта териш, йўл қурилиши) учун машиналар ишлаб чиқаришнинг мужассамлашуви йуналишида ривожланмоқда. Бундай ихтисослаштириш конструкторларга айрим тармоқларда машиналарнинг ишлаш шароитларини чуқурроқ урганиш ҳамда мукаммалроқ техника яратиш нмконини кенгайтиради. Бир корхона микёсида тугалланган ҳолатда махсулот ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши унга доимор хизмат қилиб, зарур қисмларни етказиб берувчи ихтисослашган корхоналар ташкил қилинишини такозо этади. Чунки барча хил махсулот ишлаб чиқаришни бир корхонага тўплаш мумкин эмас. Шу туфайли қисмлар ёки махсулотнинг булақларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган замонавий корхоналар ташкил этилган. Бу хил қисмлар бўйича ихтисослашган корхоналар кўпроқ машинасозликда кўринади.

Қисмлар ёки махсулот бўлақларини ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашган корхона ва тармоқларга шарикоподшипниклар, поршень ишлаб чиқарувчи заводлар, карбюратор заводи, редуктор, асбоб-анжомлар, куйма, эҳтиёт қисмлар, телевизор трансформаторлари, телевизорга футялар, конденсаторлар, юқори босимли насослар, диван-кроватьлар учун оёқлар ва бошқаларни ишлаб

чикариш мисол бўла олади. Улар, шариконодшипниклар, поршенлар, редукторлар, моторлар ва бошқалар тайерлайдиган турли жараёнларга ташкилий жихатдан бўлиниши мумкин.

Корхоналарнинг технологик ихтисослашувига машинасозлик заводлари учун тайёр қисмлар ишлаб чиқарувчи, қуювчи ва темирчи-прессловчи заводлар, тўқимачилик фабрикалари учун ип-йигирув фабрикалари мисол бўла олади.

Ихтисослаш даражасининг асосий кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат:

ихтисослашган корхоналар ишлаб чиқарган маҳсулотининг шу маҳсулот тури умумий ҳажмидаги салмоғи;

ишлаб чиқарилган, технологик жихатдан ўхшаш бўлган ассортиментдаги буюмларнинг гуруҳлари, турлари.

Корхона таркибидаги ихтисослашувни таърифлаш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

дастгоҳлар илғор турларининг ушбу корхона ёки кех дастгоҳлари умумий миқдоридаги салмоғи;

поток линияларда ўрнатилган дастгоҳларнинг салмоғи. Масалан, поток усулида ишлаб чиқаришда банд бўлган металл қирқувчи дастгоҳларнинг ҳамма асбоб-ускуналар қийматига нисбати (фоиз ҳисобида);

корхона ишлаб чиқарадиган турли маҳсулотларда унификациялаштирилган ёки бир шаклга келтирилган деталлар ва қисмлар салмоғи.

Ихтисослашган корхоналар ва уларнинг бўлималари сони ўсиши ҳам ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви юқори даражада эканлигини кўрсатади.

8.4. Кооперативлаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

Саноатда корхоналар ихтисослашувининг ривожи ишлаб чиқаришни кооперативлаштириш асосида амалга ошади. Кооперативлаштириш — бу, маълум маҳсулот ишлаб чиқариш, иш ва хизмат бажаришни биргаликда олиб

бориш бўйича тармоқлар ва улар корхоналарининг давомли ишлаб чиқариш алоқалари шаклларида бири.

Кооперативлаштиришда маҳсулот етказиб бериш тартиби ишлаб чиқариш жараёнида буюртмачининг маълум ишлаб чиқариш-техникавий топшириқни бажаришини ҳисобга олишини талаб этади. Кооперативлаштириш хомашё, ёқилғи ва стандартлаштирилган яримфабрикатлар ҳамда буюртмаларни етказиб бериш босқичларини қамраган ҳолда моддий-техника таъминотидан фарқланади.

Кооперативлаштириш мураккаб маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўзлаштиришни тезлаштириш, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилаш билан боғлиқ бўлган муҳим вазифаларни ҳал этишга имконият яратади.

Саноатнинг ривожланиш давларида ишлаб чиқаришни кооперативлаштиришнинг бир қанча самарали шакллари вужудга келди. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- буюмли (агрегатли) кооперативлаштириш;
- технологик кооперативлаштириш;
- тармоқлараро кооперативлаштириш;
- иктисодий районлараро кооперативлаштириш.

Буюмли (агрегатли) кооперативлаштириш — бу, машина ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқарувчи бош корхонага турли бутловчи буюм ва деталларни етказиб берувчи корхоналарнинг фаолиятидир. Масалан, деталлар бўйича кооперативлаштириш усулида ихтисослашган корхоналар бош корхонага шарикоподшипниклар, поршенлар, турли узеллар ва асбоб-ускуналарнинг қисмларини етказиб беришлари мумкин.

Технологик кооперативлаштириш — бу бир ва бир неча корхоналар ўртасида алоҳида жараёнларларни бажариш бўйича ҳамкорликдир. Ишлаб

чиқаришнинг қайси тармоққа тааллуқлилиги нуқтаи назаридан тармоқ ва тармоқлараро ишлаб чиқариш кооперацияси вужудга келади.

Тармоқлараро кооперативлаштириш саноат тармоқларининг бир-бирига хизмат кўрсатишини ифодалайди. Масалан, саноат ишлаб чиқаришнинг машинасозлик тармоғи металлургия саноати билан ҳамкорлик қилиши мумкин. Кооперация асосида улар маълум маҳсулотларни тайерлаши, бир-бирига бутловчи буюмлар етказиб бериши ва муайян ишларни бажариб бериши мумкин.

Ўзаро боғлиқ булган корхоналарни жойлаштириш нуқтаи назаридан иктисодий районлар миқёсида ва районлараро кооперативлаштириш кенг тус олиши мумкин.

Районлараро кооперативлаштириш турли иктисодий ҳудудларда жойлашган корхоналар ўртасидаги алоқаларни ифодалайди.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бу шаклига баҳо бериш учун унинг аҳволини ва имкониятларини билиш лозим. Бунинг учун ҳар хил кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин. Улар қаторига қуйидагилар киради:

биринчидан, ушбу корхона билан ҳамкорлик қилувчи корхоналар сони. Бунда етказиб берувчи ва буюртмачи корхоналарнинг сони алоҳида-алоҳида ҳисоб-китоб қилинади. Масалан, автомобиль заводлари юзлаб корхона (фирма)лар билан ҳамкорлик қилсалар, станоксозлик корхоналарининг ишлаб чиқариш алоқалари атиги бир нечта корхоналар билан чегараланган бўлади.

иккинчидан, кооперация усулида олинаётган яримфабрикатлар ва бутловчи буюмларнинг ушбу корхона томонидан ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулот таннархидаги улуши. Масалан, автомобиль таннархида ташкари, кооперативлаштириш йули билан олинadиган яримфабрикатлар ва бутловчи буюмларнинг улуши тахминан 40-45 фоизни ташкил этади.

8.5. Комбинациялаштириш, унинг шакллари ва курсаткичлари

Саноатнинг ҳар бир тармоғида катта корхоналар бўлаверади. Лекин иккинчи томондан, замонавий саноатга комбинация деган нарсаси хосдир. Саноатни комбинациялаштириш турли саноат тармоқларининг бир корхонада қўшилишидирки, бу тармоқлар ё хомашёни кетма-кет ишлаб берувчи тармоқлар (масалан, рудадан чуян қуйиш ва чуянни пўлатга айлантириш, сўнгра, эҳтимол, пўлатдан турли маҳсулотлар ишлаб чиқариш) ёки бири иккинчисига нисбатан ёрдамчи роль уйновчи тармоқлар (масалан, чиқиндиларни ёки қўшимча маҳсулотни ишлаш; ўрамлаш (упаковка) буюмлари ишлаб чиқариш ва ҳ.к.) бўлади.

Комбинат таркибидаги бўлимларнинг техник-иқтисодий бирлиги, ишлаб чиқариш қуввати, маҳсулот миқдори, турлари ва сифати бўйича ўзаро мослиги улар ўртасидаги иқтисодий алоқадорликни яқинроқ этади. Бўлимлар уртасидаги иқтисодий алоқадорлик эса турли йўналишларда амалга оширилиши мумкин.

Комбинатнинг хомашё, энергетика ва транспорт манбалари бирлиги, унинг барчаси ишлаб чиқариш бўлимлари умумий коммуникация (сув, буғ, газ, электр билан таъминлаш) тизимлари бирлашганлигини, умумий транспорт хўжалигидан фойдаланишини, дастлабки хомашёларни ёки ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлашини, бир-бирларини яримфабрикат ёки чала маҳсулот билан таъминлашини кўрсатади.

Комбинациялаштириладиган корхоналарнинг ҳудудий бирлиги ягона технологик системани ташкил этувчи бирлаштирадиган ишлаб чиқаришларнинг узвий технологик боғлиқлигидан келиб чиқади. Бу тизимда узилиш бўлмаслиги учун, комбинатнинг барчаси ишлаб чиқариш бўлимлари бир майдонда жойлаштирилади. Бу кимёвий-технологик ва термик ишлаб чиқариш жараёнлари (кимёвий, металлургия, нефть-кимё, озик-овқат ва ҳ.к.) устун бўлган комбинациялаштирилган корхоналар учун, айниқса, муҳимдир.

Комбинациялаштиришни ривожлантиришнинг асосий шарти ишлаб чиқаришни йириклаштиришдир.

Комбинациялаштириш натижасида хомашёдан, ишлаб чиқариш чиқиндиларидан тўлиқ фойдаланиш имконияти яратилади-ки, бу саноатнинг хомашё манбаини кенгайтиради.

Комбинациялаштириш саноат ишлаб чиқаришда жараёнларни узлуксиз олиб бориш, уларни қисқартириш, ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва натижада ишчи кучини тежаш, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий-ижтимоий самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Бундай ишлаб чиқариш шароитида бир катор қурилиш объектлари учун капитал харажатлар, маҳсулот ва хомашёни узоққа ташиш, умумзавод харажатлари қисқаради, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ортади, таннархи камайиб, сифати эса анча яхшиланади ва истеъмолчилар талаби тўлароқ қондирилади.

Комбинатлаштиришнинг қуйидаги шакллари ажратиш мумкин:

- хомашёни тайёр маҳсулот олгунча кетма-кет босқичларда қайта ишлаш;
- ишлаб чиқариш чиқиндиларидан фойдаланишта асосланган ҳолда маҳсулот тайёрлаш;
- хомашёни ёппасига қайта ишлаш.

Хомашёни комплекс қайта ишлашга асосланган комбинат-лаштириш энг ривожланган ишлаб чиқариш бўлиб жуда хачк хўжалик нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга. Чунки бу шаклда хомашё, материаллар ва чиқиндилардан тўлатўкис фойдаланиш мумкин бўлади. Комбинатлаштиришнинг бундай зарурлиги хомашё таркибида турли элементларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Масалан, Оҳангарон рудаларининг кўп қисми комплекс, полиметаллик тавсифга эга бўлиб, улардан баъзи элементларнинг қиймати мис қийматидан 9-10 баробар юқоридир. Ҳозирги замон техника ва технологияси ёрдамида у ерда мис билан бирга олтингугурт, качай, кўрғошим, олтин, селен, телур ва бошқа нодир хомашё буюмлар олинмокда.

Алоҳида комбинатнинг ривожланиш даражаси ўша комбинат камраб олган тармоқлар ва ишлаб чиқариш стадияларининг сони билан тавсифланади. Шу сабабли, одатда, тўла-тўқис ва тўла бўлмаган комбинатларни фарқлайдилар. Масалан, тўла-тўқис тўқимачилик комбинати барча босқичлар (йигириш, тўқиш ва пардозлаш)ни камраб олади. Тўла бўлмаган тўқимачилик комбинати эса ўз ичига бир ёки икки босқични олади.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни комбинатлаштириш жуда юқори даражага кўтарилган. У, айниқса, металлургия, кимё, ва озиқ-овқат саноатида кенг тарқалган. Республикада бу тармоқларга тааллуқли жуда йирик, дунё миқёсида тан олинган комбинатлар фаолият кўрсатмоқда. Улар жумласига Навоий-кон комбинати, Олмалиқ кон-металлургия комбинати Ўзбекистон металлургия комбинати, Чирчик электр-кимё комбинати Тошкент ёғ-мой комбинати ва бошқаларни киритиш мумкин.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқаришни Концентрациялаш — бу, ишлаб чиқаришнинг тобора йирик корхоналарда жамланиш жараёнидир. Ишлаб чиқариш концентранияси даражаси катта корхоналарнинг бутун тармоқда умумий ишлаб чиқарилган маҳсулотлардаги солиштирма оғирлик кўрсаткичлари билан аникланади.

Куп укладли ва ижтимоий йуналтирилган бозор иқтисодиётида кичик ва ўрта корхоналар маҳсулотларининг солиштирма салмоғини юксалтириш муҳим аҳамиятга эга. Катта, ўрта, кичик корхоналарни бирга олиб бориш ижтимоий тараққиётнинг кўпгина иқтисодий ва ижтимоий муаммоларини туғри ечиш учун ёрдам беради.

Саноатнинг ихтисослашуви муайян маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва ўзига хос ишлаб чиқариш аппарати, технологик жараён ва ихтисослашган кадрлар билан тавсифланувчи тармоқ ва ишлаб чиқаришнинг ажратилиши билан ифодаланади.

Ишлаб чиқаришни кооперативлаштириш — бу муайян бир маҳсулотни ҳамкорликда ишлаб чиқарувчи корхоналар ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқаларидир.

Комбинатлаш — бу, ёки хомашёни қайта ишловчи кетма-кет босқичлардан иборат ёки ёрдамчи аҳамиятга эга бўлган турли саноат тармоқларининг бир корхонада бирлашишидир. У хомашёни ва материалларни мунтазам босқичларда қайта ишлаиши, уларни комплекс равишда ишлатишни таъминлайди ҳамда кам чиқимли ва умуман, чиқиндисиз технологияларни жорий, қилишга, имконият тугдиради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

Саноат ишлаб чиқаришини ижтимоий ташкил этиш шаклининг таркибий қисмлари нималардан иборат?

Ишлаб чиқариш Концентрациясининг моҳияти, мазмуни, шакллари, кўрсаткичлари-чи?

Кичик ва ўрта корхоналар Концентрацияси ва самарадорлигининг оптимал ҳажмлари деганда нима тушунаси?

Саноатда ихтисослашув, маҳаллийлашув ва кооперация. Уларнинг мазмуни, кўрсаткичлари ва самарадорлиги.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15март.
2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.
3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва узғаришларимизнинг бош максадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш йўналишлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008 йил. 9 февраль.
4. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий максадимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.
5. «Йирик саноат корхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш

асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. //Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.

6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.

7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

IX бoб

САНОАТДА КАДРЛАР ВА МЕХНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ

9.1. Кадрлар сиёсати ва унинг саноат таракқиётидаги роли

Саноат таракқиётининг муаммолари умумий мажмуида уни ходимлар билан таъминлаш масаласи, уларнинг манбалари, тайёрлаш ва қайта тайёрлаш шакллари хамда улардан оқилона фойдаланиш масалаларини аниқлаш алоҳида ўрин эгаллайди. Айниқса, бозор иқтисодиёти шаротида саноат корхона (фирма)ларини кадрлар (ходимлар) билан таъминлаш ва улардан оқилона фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ходимлар (кадрлар) ўзларининг билими ва илми, меҳнат малакаси, ишлаб чиқариш тажрибаси ва маънавияти билан ишлаб чиқариш кучларининг муҳим унсури ҳисобланади. Улар фан-техника таракқиётини жадаллаштириш, меҳнат унумдорлигини, маҳсулот сифатини ошириш, таннархини пасайтириш, асосий ва айланма фондлардан фойдаланишни яхшилаш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлайдилар.

Шу сабабли ҳам «Ҳамма ишларни кадрлар ҳал қилади», деган машҳур қоида ҳозирги кунда ҳам долзарблигини йўқотгани йўқ. Аксинча, у республика Президентининг асарлари, маърузалари ва суҳбатларида қайта-қайта тилга олинмокда. «Қандай вазифаларни биз ўз олдимизга қўймайлик, қандайдир муаммоларни ечиш керак бўлмасин», - деган эди И.Каримов, - оқибат натижада уларнинг барчаси кадрларга ва яна кадрларга бориб такалади».

Саноат ишлаб чиқаришида нафакат меҳнат куруллари ва меҳнат буюмлари (ишлаб чиқариш воситалари), балки кадрлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Айнан кадрлар ишлаб чиқаришни бошқарадилар, жорий ва истикболга тегишли режалаштиришни ва башорат қилишни амалга оширадилар, ишлаб чиқариш воситалари ва молиявий ресурсларни ҳаракатга келтирадилар. Кадрларнинг билими, илми, касбий маҳорати қанчалик юқори бўлса, саноат фаолиятининг ишлаб чиқариш — иқтисодий параметрлари шунчалик юксак бўлади. Демак,

саноат ишлаб чиқаришининг ахволи, ҳолати, ривожининг кадрлар потенциали билан белгиланади.

Шу ерда «потенциал» атамасининг маъносини тушунтириб ўтиш керак, чунки бу тунгунча бозор иқтисодиёти шароитида жуда кўп ишлатилади. Ўзбек тилининг изохли луғатида «потенциал» сузи лотинча «*potentia*» сўзидан олинганлиги ва имконият, куч-қудрат, яширин имкониятлар маъноларини билдириши таъкидланган. Одатда бу атамада мавжуд бўлган ва сафарбар этилиши, ҳаракатга келтирилиши, маълум мақсадларга эришиш учун фойдаланилиши мумкин бўлган воситалар, захиралар ва манбалар ҳам изоҳланиши мумкин.

Кадрлар потенциали - бу, меҳнат захираси ёки имкониятидир. У жамият меҳнат потенциалининг таркибий қисми ҳисобланади. Унда меҳнат ресурсларининг умумий сони ва таркиби, маълумот даражаси, профессионал кўникмаси ва ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасида меҳнат қилиш қобилияти акс этади.

Саноат ишлаб чиқаришининг муваффақияти пировард натижада раҳбар кадрларнинг етуқлигига, билим ва илмининг даражасига, иш малакаси ҳамда ташкилотчилик қобилиятига, уларни тўғри танлаш, жой-жойига қуйиш ва тарбиялашга боғлиқдир.

Давлат кадрлар сиёсатини жамият ҳаётининг барча томонларига раҳбарлик савиясини ошириш билан, иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётнинг барча соҳачарида жамоа таш-килотларининг раҳбарлик ролини кучайтириш билан бевосита боғлайди. Давлат ва нодавлат ташкилотлари кадрлар билан ишлаши муттасил назорат қилиб борадилар ва маҳаллий шароитларни ҳисобга олган ҳолда кадрлар масаласида Президент ва Вазирлар Маҳкамасининг ягона йўлини оғишмай ўтказиб борадилар.

Ишлаб чиқариш-ҳўжалик фаолиятининг ҳар қандай соҳасида, шу жумладан, саноат тармоғида ҳам натижалилик, самарадорлик кўп жиҳатдан

ўрта бўғин кадрларга боғлиқ. Улар раҳбарларнинг энг кўп сонли категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришга ҳаммадан яқинроқ турадилар. Шу боисдан республикада ўрта бўғин кадрларга алоҳида аҳамият берилади.

Кадрлар сиёсатининг мазмуни, уни амалга оширишда амал қилинадиган бир катор тамойиллар мустақилликка эришилгандан кейин бутунлай ўзгарди. Кадрлар ишининг усуллари, шакллари, бу ишга ёндашишнинг сиёсий ва ташкилий раҳбарлик усуллари ҳақидаги қоидалар қайтадан ишлаб чиқилди.

Маълумки, сиёсат кишилар орқали юритилади. Ҳар қандай ташкилий масалаларни сиёсатдан ажратиш мумкин эмас. Шу сабабли, одатда ходимларнинг ишчанлик ва сиёсий хислатларига; ошкораликка ва ходимларни очиқ-ошкора танлашга, раҳбарликнинг давомийлигига риоя қилган ҳолда уларни ўзгартириб туришга; кадрларга ишонишга ҳамда уларга нисбатан катъи талабчан бўлишга; давлатнинг асосий вазифалари ва ходимларнинг шахсий қобилиятларига мувофиқ тарзда кадрларни жой-жойига қуйишга; уларнинг ажойиб фазилатлари ва камчиликларини ўрганишга; хўжалик ва сиёсий раҳбарларнинг ғоявий-назарий савиясини муттасил ошириб боришга катта аҳамият берилади.

Кадрлар сиёсатининг долзарб муаммолари Президент асарлари ва нутқларида назарий жиҳатдан чуқур мушоҳада этилган ва ҳар тарафлама асослаб берилган. Кадрлар сиёсати Олий Мажлис томонидан кўриб чиқилмоқда, кўпгина қонун ва қорорларда ўз ифодасини топмоқда.

1997 йилнинг август ойида «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди ва таълим тизимининг аниқ стратегияси яратилди. Бу дастурнинг мақсади - таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш Миллий тизимини яратишдир. Бу стратегии феномен мамлакатимизда таълим тизимини энг

замонавий талаб-эҳтиёжлар асосида ўзгартириб юборди. Давримизнинг бу улуғвор ҳужжати қабул қилингандан бери кадрлар тайёрлаш борасида туб янгиланишлар юз берди. Лекин кейинги вақтда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган мутахассислар етишмаётганлиги сезилиб қолди. Шу сабабли Республика Президенти ва Олий Мажлис ҳамда Вазирлар Маҳкамаси истиқлол, мустақиллик билан ҳамкорлик қилишга рози бўлган, тайёр турган барча мутахассисларни ишга жалб эта олди. Айтимиз бир вақтда ёшлар орасидан раҳбар кадрларни излаш, танлаш, тайёрлаш ва тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Мавжуд ходимлардан ғоят оқилона фойдаланиш манфаатларини кўзлаб, уларни бир иш соҳасидан бошқа иш соҳасига ҳамда бир ҳудуддан бошқа бир ҳудудга юбориш усулини кенг қўллади.

Мустақиллик йилларида халқ хўжалигининг барча соҳалари учун юксак малакали кадрлар тайёрлаш борасида жуда катта ишлар қилинди. Миллий иқтисоднинг, жумладан, саноатнинг ҳал қилувчи участкаларига раҳбарлик изланувчан, янгиликка интилувчи, фидойи, тафаккури ўтқир, ташкилотчилик қобилияти зўр, ўз ишини яхши биладиган мутахассислар қўлида жамлангандир.

Ўзбекистон халқ хўжалигида 2001 йилда 9 миллионга яқин мутахассис ишладики, улардан 2 миллиони олий маълумотли ва 4 миллиони махсус ўрта маълумотли кишилар эди.

Мамлакатимизда XXI аср кадрлари ўсиб етишмоқда. Улар иқтисодий, ижтимоий ва фан-техника тараккиётининг энг мураккаб муаммоларини ҳал этишга қодирдирлар.

9.2. Кадрлар, уларнинг таркиби ва структураси

Кадрлар (ходимлар) — бу муайян касбни эгаллаш бўйича тайёргарликни ўтган, амалий тажриба ва меҳнат кўникмасига эга, ишлаб чиқариш соҳасида иш билан банд бўлган кишилардир.

Кадрларга бўлган талабни аниқлаш, уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, улардан оқилона фойдаланиш, кадрларнинг меҳнати бўйича режалаштириш ва

хисобга олиш ва бошқа йўналишлар билан мужассамлаштириш учун ходимларни гуруҳларга ажратиш, яъни таснифлаш зарур.

Ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятида катнашишига қараб саноат тармоғида банд бўлган барча кадрлар икки гуруҳга бўлинади:

саноат ишлаб чиқариши ходимлари;

носаноат ишлаб чиқариши ходимлари;

Маҳсулот ишлаб чиқариш доирасида банд бўлган ходимларнинг барчаси саноат ишлаб чиқариши ходимлари гуруҳига қиради. Саноат ишлаб чиқариши ходимлари, ўз навбатида, бажарадиган функциясининг тавсифига қараб қуйидаги категорияларга бўлинади:

Ишчи ходимлар;

Мухандис-техник ходимлар;

Хизматчилар;

Иш бажарувчи кичик ходимлар;

5. Қоровуллар ва ўт ўчирувчилар, яъни корхонани қўриқлайдиган ва ёнғиндан муҳофаза қилувчи ходимлар.

Саноат ишлаб чиқариши ходимларнинг энг муҳим ва жуда кўп қисми ишчилар бўлиб, улар маҳсулот ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)да бевосита катнашадилар, жихозларни таъмирлайдилар, меҳнат буюмлари ва тайёр маҳсулотни бир ердан иккинчи жойга ташийдилар ва нихоят таъмирлаш - қуриш ишларини бажарадилар.

Ишчилардан кейинги ўринда муҳандис-техник ходимлар туради ва улар раҳбар ходимлар ҳисобланади. Уларга директорлар, бошқарувчилар, уларнинг муовинлари, бош мутахассислар, хизмат кўрсатиш бўлимларининг раҳбарлари қиради.

Хизматчилар категориясига ҳужжатларни тайёрловчи, уларни расмийлаштирувчи, ҳисоб ва назорат ишларини бажарувчи, хўжалик хизматини

бажарувчи (агентлар, кассирлар, иш юритувчилар, котибалар, статистлар ва бошка)лар киради.

Тармоқ ва корхона фаолиятини режалаштириш ва тахлил этишда, айниқса, меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш, ўртача иш ҳақини, кадрлар қўнимсизлигини аниқлаш учун ходимларнинг ўртача сони кўрсаткичи кўп ишлатилади.

Кадрлар салоҳиятини микдорий баҳолаш билан биргаликда уларни сифат жихатдан ҳам тавсифлаш керак бўлади. Бу жихатлар ходимларнинг профессионал ва малакавий фазилатлари билан белгиланади. Бу борада, биринчи ўринда «мутахассислик», «ихтисослик», «малака» деган тушунчалар юзага келади.

Мутахассислик — бу, маълум бир ёки бир неча турдаги ишларни амалга ошириш учун инсонга зарур бўлган билимлар ва малакалар йиғиндиси. Масалан, иқтисодчи, маркетинг, воситачи, молиячи, бухгалтер ёки техника соҳасида — муҳандис, механик, энергетик ва ҳ.к.лар

Ихтисос — инсоннинг ҳосил қилган билимлар ва амалий қўникмалари мажмуи. Ихтисос кишига ҳаётнинг моддий ва маънавий соҳасида муайян ишни бажариш имкониятини беради.

Малака — муайян мутахассислик ва ихтисослик бўйича мураккаб ишни бажариш учун зарур бўлган билим ва илм ҳамда меҳнат қўникмасининг даражасидир. Кадрларнинг малака даражасини баҳолаш учун ўртача коэффициент ва ўртача тариф коэффициенти разряди белгиланади.

Янгидан-янги ишлаб чиқариш соҳалари вужудга келиши, фан ва техниканинг ривожини, иш, шу жумладан, бир технологик жараённинг бошка жараёнга алмашилиши билан бошқарув, режалаштириш, ташкил этиш, такомиллашуви билан янги мутахассисликлар касб ва ихтисослар юзага келади, эскирганлари барҳам топади.

Кадрлар илмини ўрганиш назариясида «Кадрлар тузилмаси» деган тушунча мавжуд. Масалан, корхона ходимлари умумий сонини 100 фоиз деб олсак,

ишчилар 75 фоизни, муҳандис-техник ходимлар 12 фоизни, хизматчилар 8 фоизни, бошқа ходимлар эса 5 фоизни ташкил этиши мумкин. Бу мисолдан кўриниб турибдики, ходимлар категориялари, яъни уларнинг таркибий қисмлари ўртасидаги нисбат уларнинг тузилмасини, яъни структурасини ифодалайди.

Кадрлар таркиби ва структураси фақат корхоналарда эмас, балки тармоқларда ҳам бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Бу тармоқнинг мураккаблилигига, корхона (фирма)нинг катта-кичиклигига, техникавий ва технологик жihatдан қуролланганлигига, ишчи-хизматчиларнинг билими ва илм даражасига, меҳнат кўникмасига, соҳанинг ҳамкорлик муносабатлари ривожланганлигига ва бошқа катор хусусиятларга боғлиқ.

9.3. Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш

Кадрларни танлаш, уларни жой-жойига қўйиш, улардан оқилона фойдаланиш ва тарбиялаш масаласи кадрлар сиёсатининг, умумий иқтисодиётнинг, шу жумладан, макро- ва микроиқтисодиётнинг энг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли Республика Президенти И.А. Каримов асарларида, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунларда, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида бу масалага алоҳида эътибор берилган.

Кадрларни танлашда, жой-жойига қўйиш ва тарбиялашда, улардан фойдаланиш қуйидаги тамойилларга алоҳида эътибор бериш керак:

- ақл-идрок, дид ва фаросат;
- қатъилик, матонатлилик, принкипиаллик, уз вазифасига пухталиқ;
- раҳбарлик соҳасини жуда яхши билиш;
- уз элига, юртига, Ватанига садоқатли бўлиш.

Кадрлар сиёсатининг энг муҳим масалаларидан бири уларни аттестация қилиш масаласидир.

Кадрлар аттестацияси — бу, ходимларнинг малакасини билим ва кўникмалари даражасини, фаолиятининг самарадорлигини, ишдаги, хизматдаги

ва бошка сохалардаги фазилатлари, эгаллаб турган лавозимига тўғри келиши ёки келмаслигини аниқлаб олиш бўйича бажариладиган жараён ва иш тартибидир.

Хуш, аттестациянинг аҳамияти нимадан иборат?

Кадрлар аттестацияси ходимларнинг сифат таркибини яхшилаш, уларни оқилона жой-жойига қўйиш, ходимларни топширилган иш учун жавобгарлигини кучайтиришга қаратилади. Аттестация ходимлар эгаллаб турган лавозимларига канчалик муносиб эканлигини аниқлаишнинг асосий воситаси сифатида хизмат қилади. Кадрлар аттестацияси вақти-вақти билан ҳар йили ёки икки-уч йилда бир марта ҳам ўтказилиши мумкин.

Республикада бозор иқтисодиёти даврида кадрлар тайёрлаш борасида бир қатор янги талаблар юзага келди. Улар орасида энг муҳимлари қуйидагилардир:

- ижтимоий-психологик диагностика;
- кадрларни бошқариш тизимини ахборот билан таъминлаш;
- бандликни бошқариш;
- зарурий буш лавозимларга номзодлар танлаш;
- кадрлар салоҳияти ва ходимларга бўлган эҳтиёжларни таҳлил этиш;
- кадрлар маркетингини белгилаш;
- хизмат мартабасини режалаштириш ва назорат қилиш;
- ходимларнинг касбий ва психологик мослашуви, кўникиши;
- меҳнат-ҳуқуқий муносабатлар масалалари;
- меҳнат этикаси ва эстетикаси.

Агар маъмурий - буйруқбозлик тизими шароитида бу мезон ва вазифаларга иккинчи даражали деб қараган бўлса, бозор муносабатлари шароитида улар биринчи ўринга чиқарилди. Бу мезон ва вазифаларга эътибор бериш саноат тараққиётининг барқарор ва изчил ривожланишига катта имкониятлар яратиб беради.

Бошқарувнинг барча даражаларида инсон ролининг ортиб бориши, иқтисодиётда, шу жумладан, саноатда кенг қамровли таркибий ўзгаришлар содир бўлиши ва рақобат даражасининг усиши кадрларни бошқаришга ёндашувни ўзгартиришни тақозо этади. Бундай ёндашувлар қуйидагилардан иборат:

- ходимларнинг самарали ишлашларини, фаолият кўрсатишларини ташкил этиш;
- лавозимлар даражасини оптималлаштириш, зарурий маҳорат ва малакалар тизимини яратиш;
- ишлаб чиқариш маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш;
- институционал мақсадларга эришиш;
- ўз жамоаси ва ходимларининг манфаат ва эҳтиёжларини тўлароқ қондириш.

Мустақиллик йилларида ана шундай ва бошқа бир катор ёндашувларни амалга оширилиши туфайли 2009 йилнинг бошларига келиб саноат ишлаб чиқаришида энг юкори даражада, самарали фаолият курсата оладиган 100 мингга яқин соҳа мутахассислари юзага келди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил биринчи ярим йиллиги якунларига бағишланган мажлисидаги маърузасида бундай деган эди: «Ўта муҳим ва долзарб вазифа борки, уни амалга оширмасдан туриб, биз нафақат иқтисодиёт соҳасида, балки умуман жамиятни ислоҳ қилиш борасида ўз олдимизга кўйган мақсад ва марраларга эриша олмаймиз. Гап кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳаётга жорий этиш ҳақида, шу дастур орқали юксак замонавий талабларга жавоб берадиган, янгича фикрлайдиган, мамалакатимизнинг келажак тақдирини ишониб топшириш мумкин бўлган ёш кадрларни тарбиялаш ҳақида бормокда».

9.4. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш

Саноатда кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш мутахассисларнинг билим ва илм даражасини кўтариш, касб маҳорати ва кўникмаларини янгилаш ҳамда чуқурлаштиришга қаратилган. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тармоқ ва корхоналарда бу борада олиб борилган фаолият натижаларига кўра, давлат томонидан тасдиқланган намунадаги гувоҳнома ёки сертификат топширилади.

Саноатда кадрлар малакасини ошириш ҳамда уларни қайта тайёрлаш тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш учун қуйидагилар зарур:

- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизими фаолиятида янгича таркиб, мазмун ҳамда бу тизимни бошқаришни шакллантириш;

- юқори малакачи ўқитувчи - мутахассис кадрлар тайёрлаш ва соҳани улар билан тўлдириб боришни таъминлаш;

- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизимининг бу соҳада рақобатга асосланган муҳитини шакллантириш ва самарали фаолият олиб боришни таъминловчи норматив базасини яратиш;

- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълим муассасаларини давлат аттестацияси ва аккредитациясидан ўтказиш тизимини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;

- иктисодиётнинг давлат ва нодавлат секторлари, мулкчиликнинг турли шаклидаги ташкилот ва муассасаларнинг талаб-эҳтиёжларига мувофиқ кадрлар ва мутахассисларни илдам қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни таъминловчи давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ташкил этиш ва ривожлантиришга кўмаклашиш;

— профессионал тренингнинг илғор технология ва ускуналарини, шунингдек, мураккаб, фан ютуқларини талаб қилувчи технология жараёнлари имитаторларини ишлаб чиқиш, яратиш ва амалий ўзлаштириб олиш.

Кадрлар тайёрлаш ва кайта тайёрлаш тизимида халқаро ҳамкорлик алоҳида аҳамият касб этади. Бу муаммони ҳал этиш учун ҳамкорликнинг халқаро-ҳуқуқий базаси яратилиши, унинг устувор йўналишлари рўёбга чиқиши, халқаро таълим тизимлари ривожлантирилиши, мутахассислар алмашиши кенгайиши керак. Бу борадаги миллий ҳўжжатлар халқаро миқёсда эътироф этилиши, инвестицияларнинг кенг жалб қилиниши борасидаги фаолият кучайтирилиши керак.

9.5. Меҳнат ва унга ҳақ тўлаш

Меҳнат — ҳар бир шахс ва умуман, жамият эҳтиёжларини кондиритиш учун зарур бўладиган моддий ва маънавий неъматлар яратиш соҳасидаги мақсадга мувофиқ фаолиятдир.

Моддий ишлаб чиқариш жараёнини тадқиқ қилиш асосида шундай фикрга келиш мумкинки, меҳнат аввало, инсон билан табиат ўртасида содир бўладиган шундай жараёнки, унда инсон ўз фаолияти билан ўзи ва табиат ўртасидаги моддалар алмашинувини бевосита ифодалайди, тартибга солади ва назорат қилади.

Меҳнат жараёнининг оддий жиҳатларига унинг мақсадга мувофиқлиги, меҳнат буюми ва меҳнат воситаларини киритиш қабул қилинган. Меҳнат буюмлари ва ишлаб чиқариш қуроллари жонли меҳнат жараёнига киритилмаса, улар ўз-ўзидан фаолият курсата олмайди. Жонли меҳнат эса ҳамиша фақат кишиларнинг табиатга муносабатидан иборат бўлибгина қолмай, шу билан бирга, жараён қатнашчилари ўртасидаги муносабатдан иборат.

Меҳнат муносабатларини йўлга қўйиш шароитида меҳнатга ҳақ тўлаишини ташкилий тизими юзага келади. Меҳнатга ҳақ тўлаиши ташкил этишда иш берувчилар билан уни амалга оширувчилар, яъни ходимлар манфаатлари эътиборга олинади. Бу ерда: шунини таъкидлаш зарурки, бозор муносабатларига ўтишда томонлар меҳнатга ҳақ тўлаш масалаларини ҳал этишда тенг ҳуқуқларга эга бўлишлари лозимлиги шак-шубҳасиздир. Корхона маъмурияти (ёки

мулкдорнинг вакили) билан ходимлар манфаатларини ҳимоя қилувчи касаба уюшмалари ўртасида тузилган жамоа шартномалари меҳнат муносабатларини тартибга солишнинг, шу жумладан, меҳнатга ҳақ тўлаш масалаларини тартибга солишнинг ҳуқуқий амалий ва бирдан-бир таъсирчан шаклига айланади.

Бозор шароитида, айниқса, ўтиш даврида, тақсимлаш муносабатлари, давлатнинг тартибга солиш йўналишлари ва хусусияти ўзгариб боради, маъмуриятчилик андозаларига барҳам берувчи янги бошқарув шакллари пайдо бўлади. Корхоналар даражасини тартибга солиш жараёнларига янги талаблар қўйилади. Давлатнинг аралашуви даромадларни тақсимлаш шарт-шароитлари ва тамойилларига риоя қилишни аниқлаш, таҳлил этиш ва таъминлаш учун зарурдир.

Тақсимлаш муносабатлари давлат йўли билан тартибга солинишининг асоси меҳнат соҳасидаги қонунлар ва битимлар, солиқ тизимида якка даромадларнинг ўсиши билан инфляция ўртасидаги боғлиқликни аниқлашдан иборат бўлиши лозим. Давлатнинг иштирокисиз инсонга даромадни кафолатлаб бўлмайди, бу даромад унга корхонанинг иктисодий фаолиятидан қатъи назар муносиб ҳаёт кечиришни таъминлайди. Давлатнинг функциясига, бундан ташқари, аҳолининг кам таъминланган қатламлари даромадларини оширишни киритиш зарур, бу нарса иш кучини нормал даражада такрор ҳосил қилиш учун, меҳнат ресурсларини мақбул тарзда тақсимлаиши таъмин этиш, ижтимоий кескинликни юмшатиш ва ҳоказолар учун керак бўлади. Давлат ишчи кучини такрор ҳосил қилиш иштирокчиси бўлганлиги сабабли таклиф этилган ишчи кучининг кўпроқ қисмини ўзига қабул қилади, унинг тадбиркорлар талабига жавоб беришига интилади.

Иш ҳақининг моҳияти унинг ижтимоий ишлаб чиқариш босқичлари бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, уни тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишда бажарадиган функциялари (вазифалари)да намоён бўлади.

1. Такрор ҳосил қилиш функцияси. У ходимларни, шунингдек, уларнинг оила аъзолари иш кучини такрор ҳосил қилиш, авлодларни қайта кўпайтириш учун зарур бўлган ҳаётий неъматлар билан таъминлашдан иборат. Унда эҳтиёжларнинг ортиб боришидан иборат иқтисодий конун ўз ифодасини топади. Мазкур функция иш ҳақининг давлат томонидан тартибга солиниши хусусиятлари, ишчи кучини такрор ҳосил қилишни таъмин этадиган микдорини конуний даражада белгилаш билан мустаҳкам боғлиқдир.

Рағбатлантирувчи функция. Унинг моҳияти ходимнинг иш ҳақи меҳнат ҳиссасига, корхонанинг ишлаб чиқариш - хўжалик фаолияти натижаларига боғлиқлигини белгилашдан иборат бўлиб, бунда кўрсатиб ўтилган боғлиқлик ходимни ўз меҳнати натижаларини доимий равишда яхшилаб боришга кизиқтириши лозим.

Ўлчов - тақсимлаш функцияси. Бу функция истеъмол фондларини ёлланма ходим билан ишлаб чиқариш воситалари эгаси ўртасида тақсимлаш вақтида жонли меҳнат ўлчовини акс эттириш учун мўлжалланган. Иш ҳақи воситасида ишлаб чиқариш жараёни ҳар бир иштирокчисининг меҳнат ҳиссасига мувофиқ унинг истеъмол фондидаги алоҳида улуши аниқланади.

Ресурсларни жойлаштириш функцияси. Мазкур функциянинг ҳозирги вақтдаги аҳамияти жиддий равишда ошиб бормокда. Унинг моҳияти меҳнат ресурсларини мннтақалар, иқтисодиёт тармоклари ва корхоналар бўйича қулай равишда жойлаштиришдан иборат. Меҳнат ресурсларини жойлаштириш соҳасидаги давлат бошқаруви энг кам даражага келтирилган шароитда, меҳнат бозорининг самарали фаолият кўрсатишини шакллантириш фақат ҳар бир ёлланма ходимда ўз меҳнатини сарфлаш жойини танлашда эркинлик булган тақдирдагина турмуш даражасини оширишга интилиш, иш топиш мақсадида уни бошқаси билан алмаштиришни тақозо қилади, бу иш эса, унинг эҳтиёжларини энг кўп даражада қондириши лозим.

Аҳолининг тўловга қобилиятли талабини шакллантириш функцияси. Бу функциянинг вазифаси туловга қобилиятли талабни мувофиқлаштиришдир, бундай талаб деганда харидорларнинг пул маблағлари билан таъминланган эҳтиёжларининг намоён бўлиш шакли тушунилади, шунингдек, истеъмол товарларини ишлаб чиқариш назарда тутилади. Тўловга қобилиятли талаб икки асосий омил — жамиятнинг эҳтиёжлари ва даромадлари таъсирида шаклланади ва бозор шароитида нш ҳақи ёрдамида товарни таклиф қилиш билан талаб ўртасида зарур мутаносиблик ўрнатишга ёрдам беради.

Юқорида айтиб ўтилган функцияларни амалга ошириш учун куйидаги энг муҳим тамойилларга риоя қилиниши зарур:

1. Ишлаб чиқариш ва меҳнат самарадорлиги юксалиб борган сари реал иш ҳақининг ортиб бориши. Бу тамойил эҳтиёжларнинг ортиши объектив иктисодий қонуннинг амал қилиши билан боғлиқ бўлиб, мазкур қонунга мувофиқ эҳтиёжларнинг янада тўлароқ қондирилиши фақат ўз меҳнати учун кўпроқ миқдорда моддий неъматлар ва хизматларга эга бўлиш имкониятлари кенгайган шароитдагина реал бўлади. Бироқ бундай имконият ишлаб чиқариш фаолияти натижалари билан меҳнат самарадорлигининг боғланишини тақозо этади. Бундай боғланишнинг йўқлиги эса, бир томондан, ишлаб топилмаган пулнинг бсрилишига, демак, инфляцияга, олинган номинал иш ҳақининг таъмин этилишига ва реал иш ҳақининг пасайишига олиб келиши, иккинчи томондан эса, пасайтирилган, меҳнат ҳиссасининг самарадорлигига мос келмайдиган номинал иш ҳақининг тўланишига олиб келиши мумкин. Натижада ходимларнинг ортиб бораётган эҳтиёжларини қондириш ва иш ҳақининг кўпайиш имконияти мавжуд бўлмайди.

Меҳнат унумдорлиги ўсишини ўртача иш ҳақининг ўсиш суръатларидан илгариларчи суръатларини таъминлаш (ёки махсулот ишлаб чиқариш ҳажмлари суръатининг истеъмол фондлари ўсиши суръатларидан ортиб кетиши). Бу тамойилнинг моҳияти — ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг

самарадорлигини ошириш асосида меҳнат даромадларини максимал (энг кўп) даражага етказишдан иборат. Бу тамойилга риоя қилиниши жамғариш жараёнининг, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини тақозо этади ва корхонанинг ривожланиши ҳамда равнақ топишининг зарур шарти ҳисобланади. Мазкур тамойилнинг бузилиши товарлар билан таъмин этилмаган пулнинг тўланишига, унинг кадрсизланишига, мамлакат иқтисодиётида турғунлик ҳолатлари авж олишига олиб келади. Муайян корхона шароитида бу ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш жараёнининг секин-аста сусайиб бориши, улардан энг истиқболлиларини ишлаб чиқариш ва сотиб олиш мўлжалининг йўқлиги ҳамда бунинг натижаси сифатида рақобат қилувчи фирмалар ўртасида камроқ сифатли маҳсулотга бўлган талабнинг пасайишидир.

Ходимнинг корхона фаолияти натижаларига қушган меҳнат хиссасига, меҳнат мазмуни ва шароитларига, корхона жойлашган минтақага, унинг қайси тармоққа мансублигига қараб иш ҳакини табақалаштириш. Мазкур тамойил ходимнинг уз меҳнат малакасидан, маҳсулотнинг юқори сифатли бўлишини таъминлашдан моддий манфаатдорлигини кучайтириш зарурлигига асосланган. Бунда иш кучини такрор ҳосил қилиш учун зарур бўлган моддий неъматлар миқдоридаги, меҳнатнинг турли шароитларидаги жўғрофий ва иқлим шароитларидаги тафовутлар ҳисобга олиниши лозим.

4. Баробар (тенг) меҳнат учун баробар ҳақ тўлаш. Бозор шароитида бу тамойилни ишловчининг жинси, ёши, миллий мансублиги ва ҳоказоларга қараб унинг меҳнатига ҳақ тўлашда камситишга йўл қўймасликдир. Буни корхона ёки фирма ичидаги тақсимотда адолат тамойилига риоя этиш деб тушуниш керак. У бир хилдаги меҳнатга бир хил ҳақ тўлаш орқали бир хил баҳолашни назарда тутди.

5. Меҳнатга ҳақ тўлашни давлат йўли билан бошқариш ва тартибга солиб туриш.

6. Меҳнат бозорининг таъсирини ҳисобга олиш. Меҳнат бозорида ҳам, давлат ва хусусий компанияларда ҳам уюшмаган сектордаги иш ҳақи кенг намоён этилган бўлиб, улардаги иш кучи касаба уюшмалари билан қамраб олинмаган ва меҳнатга ҳақ тўлаш тўла-тўқис маъмурият томонидан белгиланади.

Меҳнат бозори — бу, шундай бир соҳаки, у ерда пировард натижада меҳнатнинг ҳар хил турларига баҳо бериш таркиб топади. Ҳар бир ходимнинг меҳнатига тўланадиган иш ҳақи унинг меҳнат бозоридаги мавқеи билан мустақкам боғлиқ бўлиб, мазкур бозордаги вазият ва бундан ташқари, бандлилик имкониятини ҳам белгилаб беради.

7. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларининг оддийлиги, мантиқийлиги ва қулайлиги меҳнатга ҳақ тўлаш тизимларининг моҳияти ҳақида кенг хабардор бўлишни таъминлайди. Ходимда иш ҳақи ҳақида тушунарли ва батафсил ахборот мавжуд бўлгандагина у жон-дили билан берилиб меҳнат қилади. Ходимлар қандай ҳолатда иш ҳақининг миқдори, яъни ўз моддий фаровонликлари даражаси ошишини аниқ тассавур қилишлари лозим.

Иш ҳақини ташкил этиш тамойилларини уларни амалга оширишга қаратилган функцияларга мувофиқ таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир тамойил фақат битта функция билан эмас, балки бир қанча функциялар билан боғланган. Шундай бўлса ҳам асосий функцияни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ҳар бир тамойил биринчи навбатда ана шу функцияни бажаришга қаратилади.

Иш ҳақини ташкил этишнинг қайта қурилиши бозор талабларига мувофиқ қуйидаги вазифалар ҳал этилишини назарда тутди:

- ҳар бир ходимнинг ўз меҳнати самарадорлиги резервларини аниқлаш ва фойдаланишдан манфаатдорлигини ошириш, ишламасдан пул маблағларига эга бўлиш имкониятларига барҳам беришини;

- меҳнатга ҳақ тўлашда текисчилик ҳолларини бартараф этиш, иш ҳақининг ҳам якка тартибдаги, ҳам жамоа меҳнати натижаларига бевосита боғлиқлигига эришишни;

- турли тоифадаги ва касб-малакали гуруҳларга мансуб бўлган ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш нисбатларини оптималлаштириш, бунда бажариладиган ишларнинг мураккаблигини, касбларнинг ноёблигини эътиборга оладиган меҳнат шароитлари, шунингдек, пировард натижаларга эришишга интилаётган турли ходимлар гуруҳлари ва ишлаб чиқариш рақобатбардошлигининг таъсирини ҳисобга олишни.

Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг асосий элементлари меҳнатни нормалаш, тариф тизими, иш ҳақининг шакллари ва тизимларидир.

Меҳнатни нормалаш — бу, илмий асосланган меҳнат харажатлари ва унинг натижаларини вақт нормалари, сони, хизмат кўрсатишнинг бошқарилиши, маҳсулот ишлаб чиқариш нормаланган топшириқлар нормаларини аниқлашдир. Булар бўлмаса, меҳнат миқдорини, ҳар бир ходимнинг умумий натижаларга қўшган алоҳида ҳиссасини ҳисобга олиб бўлмайди.

Иш ҳақининг шакллари ва тизимлари — меҳнатнинг миқдор натижалари ва сифатига (мураккаблиги, интенсивлиги, шарт-шароитларига) боғлиқ равишда иш ҳақини белгилаш механизмидир.

Тариф тизими турли норматив материаллар мажмуидан иборат. Улар ёрдамида корхонадаги ходимлар иш ҳақи даражаси уларнинг малакаси, ишларнинг мураккаблиги, меҳнат шароитлари, корхоналарнинг жўғрофий ўрни ва бошқаларга қараб белгиланади. Тариф тизимининг асосий элементларига тариф сеткалари, тариф ставкалари, тариф-малака маълумотномалари, лавозим маошлари, хизматчилар лавозимларининг тариф маълумотномалари, тариф ставкаларига устама ва қўшимча ҳақлар, иш ҳақида доир минтақавий малака коэффициентлари киради.

Тариф ставкалари разрядлар шкаласидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирига ўз тариф коэффиценти берилган ва ҳар қандай разряднинг тариф ставкаси биринчи разряддан неча марта кўплиги кўрсатилган. Биринчи разряднинг тариф коэффиценти бирга тенгдир. Разрядлар микдори ва уларга тегишли тариф коэффicientларининг микдори корхоналарда тузиладиган жамоа шартномасида белгиланади. Жамоа шартномаси тариф битими асосида ишлаб чиқилади ва ходимлар ахволининг шартнома шартларига нисбатан ёмонлашувини назарда тутмаслик лозим.

Тариф ставкаси — иш вақти бирлиги ҳисобига меҳнатга ҳақ тўлашнинг пул билан ифодаланган Мутлақ микдоридир. Биринчи разряд тариф ставкаси асосида кейинги ҳар бир разряднинг тариф ставкаси ҳисоблаб чиқилади. Биринчи разряд тариф ставкаси корхонанинг жамоа шартномаси билан белгиланади ва бир томондан, унинг молиявий имкониятларига, иккинчи томондан, тармок битимида акс эттирилган меҳнатга ҳақ тўлаш шартларига боғлиқ бўлади. У белгиланган энг кам иш ҳақи даражасидан кам бўлмаслиги лозим. Тариф ставкаси ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш даражасини белгилаш учун бошлангич микдор ҳисобланади. Бунда корхонада меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай шакллари ва тизимлари қўлланилиши эътиборга олинмайди.

Тариф ставкалари танланган вақт бирлигига қараб соат-бай, кунбай ҳақ ва ойлик маошлар микдорини кузда тутди. Энг кўп тарқалгани соатбай тариф ставкалари бўлиб, улар асосида турли қўшимча ҳақлар ҳисоблаб чиқилади. Кундачик ва ойлик ставкалар соатбай ставкаларни иш сменасидаги соатлар сонига ва ой мобайнида ишланган ўртача ойлик соатлар сонига кўпайтириш йўли билан ҳисобланади.

Саноат ишлаб чиқаришида меҳнатга ҳақ тулашни тартибга солиш соҳасидаги амалий кадамлар ҳақида гапирганда, шунини кайд қилиб ўтиш керакки, ходимларнинг турли тоифалари меҳнатига ҳақ тўлаш даражаларини табақалаштириш учун ягона тариф ставкаси (ЯТС) ишлаб чиқилган ва жорий

этилган. У бир хил мураккабликдаги иш учун баробар ҳақ тўлаш имконини беради.

Тариф-малака маълумотлари норматив ҳужжатлардан иборат. Улар ёрдамида иш разряди ва ишчининг разряди белгиланади. Уларда ҳар бир мутахассисликдаги ҳар бир разряд ишчиси назарий ва амалий жиҳатдан билиши лозим бўлган ахборот мавжуд бўлади. Мазкур маълумотномалар уч бўлимдан: «Ишларнинг таъриф-тавсифи», «Билиш керак» ва «Ишларга доир мисоллар»дан ташкил топади. Илгари, 1991 йил 1 январдан кучга кирган «Корхоналар ва тадбиркорлик фаолияти тўғрисида»ги қонун жорий қилинганига қадар иқтисодиётнинг барча тармоқларида фойдаланиш учун мажбурий бўлган тариф-малака маълумотномалари ҳозирги вақтда тавсиявий хусусиятга эга. Улардан фақат фойдаланувчи корхона учунгина норматив ҳужжат ҳисобланади. Малака разряди ишчига, одатда, кех ёки корхона малака комиссияси томонидан берилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш соҳасидаги анъанавий ёндашувлардан фойдаланувчи корхоналар ходимлар иш ҳақининг миқдорини белгилаш учун тариф сеткалари, тариф ставкалари ва тариф-малака маълумотномаларидан фойдаланадилар. Бундай корхоналарда бошқарув меҳнати ходимлари ҳисобланувчи хизматчилар учун штат-маош тизими татбиқ этилади. Унинг ўзига хос хусусияти штат жадвали тузилишидан иборат бўлиб, унда муайян корхонада мавжуд булган лавозимлар рўйхати, ҳар бир лавозим бўйича ходимлар сони ва маош миқдори кўрсатилади.

Корхонанинг аттестация комиссияси лавозимларининг малака маълумотномаларидан фойдаланиши асосида аттестация жараёнида хизматчиларга малака тоифаларини беради. Хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси алоҳида тавсифлардан ташкил топади. Ҳар бир малака тавсифи уч бўлимдан иборат: «Лавозим вазифалари», «Билиш керак», «Малака талаблари».

Тариф-малака маълумотномаси сингари хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси тавсиявий хусусиятга эга. Корхоналар улардан ихтиёрий равишда фойдаланишлари, бўлимларига тузатишлар ва ўзгаришлар киритишлари мумкин. Хизматчиларини аттестациядан ўтказиб туриш даврийлигини корхона раҳбариятининг ўзи белгилайди.

Маълумки, мустақилликка эришгандан сўнг меҳнатга ҳақ тўлаш борасида анчагина ўзгаришлар юз берди. Кўпгина корхоналар ҳозирги вақтда анъанавий тариф тизими элементлари асосида меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг янги, янада самаралироқ усулларини излаш йулидан бормокдалар. Бу ижобий ҳодиса бўлиб, корхоналарга ўзлари қараб чиқадиган масалаларни ҳал қилишда мустақиллик беришнинг натижасидир.

Қисқача хулосалар

Саноат халқ хўжалигининг етакчи тармоғи сифатида юқори малакали, бой маънавиятга эга бўлган меҳнаткашлар жамоаси-ни ўзида мужассамлаштиради.

Кадрларнинг билим, илм ва малака даражаси мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг энг муҳим элементи, яъни унсури ҳисобланади.

Кадрлар билан ишлаш саноат тараккиётини режалаштириш ва башорат қилиш, саноат корхоналарини ташкил этиш ва бошқаришдан иборатдир.

Саноат кадрларининг сонини аниқлаш, уларни тайёрлаш ва таксимлаш, меҳнат топшириқларини саноат ишлаб чиқариши режасининг бошқа бўлимлари билан боғлаш учун кадрларни таснифлаш алоҳида аҳамиятга эга.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон саноатида кадрлар таркиби ва тузилмаси микдор ва сифат жиҳатидан сезиларли даражада ўзгарди.

Саноатнинг изчил ривожланиши кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, тайёрлаш ва қайта тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор беришни тақозо этади.

Ходимларнинг моддий манфаатдорлиги тамойилини ҳаётга изчиллик билан татбиқ этиш саноат тараккиётининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли саноат ишлаб чиқаришида меҳнатга ҳақ тўлашни яхшилаш ва унинг энг прогрессив усулларини қўллашга алоҳида эътибор берилмокда.

Меҳнатни рағбатлантириш иш хакини купайтириш ва аҳоли даромадларини усишини таъминлашга қаратилган сиёсатни амалга ошириш буйича кулга киритилган натижалардан бири – фақат 2008 йилда уртача иш хакининг 1,5 баробар ошиши ва унинг саноатдаги микдори 300 АҚШ долларида ортиқ бўлганлигидандир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Давлатнинг кадрлар сиёсати: моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.

Саноат ишлаб чиқариши ва кадрлар. Уларни гуруҳларга бўлиш.

Кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва уларни тарбиялаш.

Кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш.

Кадрлар сонини башорат қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш муаммолари.

«Меҳнат» тушунчасининг, моҳияти, аҳамияти.

Меҳнатга ҳақ тўлаш тамойиллари ва шакллари.

Тариф тизими ва унинг унсурлари.

Иш ҳақининг бозор иқтисодиётига мос турлари.

Меҳнатга ҳақ тўлашни эркинлаштириш масалалари.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15март.

2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.

3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош максадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш йўнатишлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008 йил. 9 февраль.

4. Ватанчимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий максадимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон

Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.

5. «Йирик саноат корхоналарин билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.

6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.

7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

Х 606

САНОАТ ИШЛАБ ЧИКАРИШНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИКАРИШ ҚУВВАТЛАРИ

10.1. Асосий фондларнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти, таркиби ва тузилиши

Мамлакатнинг қудрати, иқтисодий-иҷтимоий ривожланиши, жамият аъзоларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш шу мамлакат ресурслари, айниқса, асосий ва айланма фондларининг миқдори ва сифати билан белгиланади. Мамлакат ва унинг саноати, бошқа тармоклари, корхона (фирма)лари канчачик қуп ресурсларга эга бўлса, у шунчалик қудратли ва ривожланган бўлади. Агар у ана шу ресурслардан тўла-тўқис, оқилона фойдалана олса, албатта, буюк давлатга айланади.

Саноат ишлаб чиқариши фаолиятида асосий фондларнинг алоҳида ўрни бор. Чунки уларсиз бирорта ишни бажариш, хизмат кўрсатиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин эмас.

Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат буюмлари, меҳнат қуроллари (меҳнат воситалари) ва инсон меҳнати иштирок этади. Меҳнат буюмларига хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар, ёқилғи, электр қуввати, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар ва ҳ.к.лар, меҳнат воситаларига эса, машина ва механизмлар, асбоб-ускуналар, юк ташувчи ва узатувчи воситалар, компьютер ва лаборатория анжомлари, бино ва иншоотлар киради.

Меҳнат буюмлари ва воситаларининг биргаликда қиймат шаклида ифодаланиши ишлаб чиқариш фондларини ташкил этади. Улар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиш даражасига қура, асосий ва айланма фондларга ажратилади. Меҳнат қуроллари асосий фондларни, меҳнат буюмлари эса айланма фондларни ташкил этади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари деб ишлаб чиқариш жараёнида узок, давр бевосита ва билвосита катнашадиган, моддий бойликлар яратишда иштирок этадиган ҳамда табиий шаклини сақлаган холда уз қийматини тайёрланаётган махсулотга аста-секин, тўзишига қараб ўтказиб борадиган меҳнат воситаларига айтилади. Улар иш бажаришда, хизмат кўрсатишда ва махсулот ишлаб чиқаришда катнашадилар, ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш учун шароит яратадилар, меҳнат буюмлари ва тайёр махсулотларни сақлаш ва уларни бир ўриндан иккинчи ўринга ташиш каби ишларни бажариш учун хизмат киладилар.

Асосий фондлар фойдаланиш мақсадига, ишлаб чиқаришда бевосита ва билвосита катнашишига қараб, ишлаб чиқариш жараёнида катнашадиган ва катнашмайдиган фондларга ажратилади.

Ишлаб чиқаришда катнашадиган асосий фондларнинг мақсади моддий бойликлар яратишда иштирок этишга қаратилган бўлса, ишлаб чиқаришда катнашмайдиган асосий фондларнинг мақсади ходимларнинг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондиришдан иборат.

Саноатнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари мамлакат миллий бойлигининг муҳим қисмини ташкил этади. Бу кўрсаткич мустақиллик йилларида йилдан-йилга ошиб бормокда. 1991-2008 йиллар мобайнида саноат ишлаб чиқаришининг асосий фондлари 50 марта ўсди. Ўзбекистон Республикаси саноати жами асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматининг динамикасини 16-жадвалда кўриш мумкин.

- жадвал

Саноат ишлаб чиқариши асосий фондларининг динамикаси (баланс қийматида, млрд. сўм)

Манба. Промышленность Республики Узбекистан за 2000 и 2001 годы. Статистические сборники. Ташкент, 2001 и 2002 годы, стр. 8 и стр. 7.

Жадвалдан кўриниб турибдики, Ўзбекистон саноатининг асосий фондлари жуда тез суръатлар билан ўсмокда. Бу ўсиш МДХ давлатларининг ўртача ўсиш суръатларидан анчагина тез ва сифатлироқдир.

Асосий фондларни ҳисоблаш, таҳлил қилиш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни режалаштириш ва башорат қилиш мақсадида уларни гуруҳларга ажратиш керак.

Ҳозирги кунда асосий фондлар турли таснифга мувофиқ ва ишлаб чиқариш вазифасининг хилма-хиллиги ва табиий-моддий белгиларга қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

Зарур меҳнат шароитларини таъминлайдиган бино ва меъморлик-қурилиш объектлари. Биноларга цехларнинг ишлаб чиқариш корпуслари, деполар, гаражлар, омборхоналар, ишлаб чиқариш хоналари ва лабораториялар киради.

2. Иншоотлар — ишлаб чиқариш жараёни учун зарур ва меҳнат буюмлари ўзгариши билан боғлиқ бўлмаган бирорта техник вазифаларга белгиланган муҳандислик-қурилиш объектлари (насос станциялар, туннеллар, кўприклар ва х.к.).

3. Ҳар хил энергия, суюқ ва газсимон моддалар узатадиган узатувчи ускуналар.

4. Машиналар ва асбоб-ускуналар; шу жумладан:

энергияни, суюқ ва газсимон моддаларни ишлаш ва алмаштиришга мўлжалланган куч машиналари ва асбоб-ускуналар (генераторлар ва газогенераторлар, электрогенераторлар, буғ қозонлари, ҳаво компрессорлари);

ишчи машиналари ва асбоб-ускуналар. Улар меҳнат буюмларига бевосита таъсир ўтказадилар. Буларга дастгоҳлар, пресслар, конвейерлар ва бошқа турли ёрдамчи асбоб-ускуналар: ўлчов ва тўғрилаш асбоб-ускуналари, лаборатория асбоблари, ҳисоблаш машиналари, компьютерлар киритилади.

Транспорт воситалари.

Ҳар хил асбоблар.

Ишлаб чиқариш инвентарлари.

Хўжалик инвентарлари.

Бошқа асосий фондлар.

Меҳнат буюмларига таъсир этиш даражасига қараб асосий ишлаб чиқариш фондлари актив ва пассив фондларга бўлинади.

Актив асосий ишлаб чиқариш фондларига меҳнат буюмлари шаклини ўзгартирувчи, яъни бевосита таъсир этувчи фондлар (машиналар, асбоб-ускуналар, технологик линиялар, ўлчов ва тўғрилаш асбоблари, транспорт воситалари) қиради.

Пассив асосий ишлаб чиқариш фондларига меҳнат буюмларига билвосита таъсир этувчи, яъни ишлаб чиқариш жараёнининг нормал ўтишига керакли шароит яратувчи ишлаб чиқариш фондлари қиради (бино ва иншоотлар, ҳ.к.).

Асосий фондлар таркибини ўрганишда уларнинг структураси (тузилмаси) масаласига ҳам эътибор бериш керак.

Республика Президенти 2001 йилнинг 11 декабрида бўлиб ўтган Идоралараро мувофиқлаштирувчи Кенгаш мажлисида сўзлаган нутқида таркибий масалага алоҳида эътибор бериб, «... иктисодий-таркибий ўзгаришларни изчиллик билан амалга ошириш» яқин келажакдаги устувор вазифалардан бири эканлигини уқтириб ўтди.⁵

Асосий фондларнинг структураси деб, уни ташкил этувчи таркибий қисмлар ва гуруҳлардан ҳар бирининг умумий қийматидаги нисбатига айтилади. Масалан, 2 трлн. сўм бўлса, улардан бинолар 15 фоиз, иншоотлар 24 фоиз, узатувчи қурилмалар 12 фоиз, ишчи машина ва жиҳозлар 44, транспорт воситалари 6 фоиз қолганлари эса 2 фоиз бўлиши мумкин (17-жадвал).

⁵ Каримов И.А. Идоралараро мувофиқлаштирувчи Кенгаш мажлисида сўзланган нутқ. “Халқ сузи”, 2001 йил, 12 январь.

Асосий фондлар тузилмаси қуйидаги турларга ажратилади:

Тасвирий тузилма.

Технологик тузилма.

Тармоқ тузилмаси.

Худудий тузилма.

Такрор ишлаб чиқариш тузилмаси.

Тасвирий тузилманинг ҳар хил вақтда ўзгаришидан саноатнинг техник даражасини ва асосий фондлардаги капитал сарфлашнинг самарасини тасаввур қилса бўлади.

-жадвал

Ўзбекистон саноатида асосий фондларнинг структураси (2001 йил бўйича)

Асосий фондларнинг тузилиши билан концентрация, ихтисослаш, кооперация, комбинациялаш, янги корхоналар қуриш ва қайта қуришга капитал сарфлашнинг технологик тузилиши, корхоналарнинг худудий жойлашиши, тайёрланадиган маҳсулотнинг хусусияти ва ҳажми чамбарчас боғлиқдир. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳажми қанча кўп бўлса, ишчи машиналар ва асбоб-ускуналарнинг тутган ўрни шунча юқори бўлади.

Технологик тузилиш асосий фондларнинг қисмлари нисбатини кўрсатади (18-жадвал).

18-жадвал

Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибди-ки, Республика саноати асосий фондларининг технологик тузилмасида унинг пасив қисми кейинги йилларда бир оз кўтарилган. Галдаги вазифа уни пасайтиришдан иборат бўлиши керак.

Тармоқ тузилиши саноат тармоқларидаги асосий фондларнинг таркиби билан ифодаланади (19-жадвал).

Асосий фондларнинг тармоқ структураси (фоиз ҳисобида)*

Манба: Промышленность Республики Узбекистан. Статистический сборник, 2000г., стр. 34

Худудий тузилма асосий фондларининг худудий тақсимланиши ва уларнинг нисбати билан белгиланади.

Такрор ишлаб чиқариш структураси янги қурилиш ва қайта қуриш, қайта қурулантириш ва асосий фондларни кенгайтиришнинг нисбати ва тутган ўрнини ифодалайди.

10.2. Асосий фондларни баҳолаш

Амалиётда асосий фондларни баҳолашнинг қуйидаги турлари қўлланилади:

- 1) дастлабки тула қиймат орқали белгиланган баҳо; 2) қийматини қайтадан тиклаш орқали белгиланган баҳо; 3) қолган қиймати орқали белгиланган баҳо; 4) ишлаб чиқаришдан чиқариб ташлаш баҳоси.

Дастлабки тула қиймат орқали белгиланган баҳо (Об) асосий фондларнинг сотиб олинган баҳоси (Сб), асосий фондларни олиб келиш учун қилинган транспорт харажатлари (Хт) ва монтаж харажатлари (Хм)ни ўз ичига олади:

$$Об = Сб + Хт + Хм$$

Бу баҳо корхона (фирма)нинг асосий ишлаб чиқариш фондаларини сотиб олиш ва ишга тушириш учун қилган ҳақиқий харажатларини ифодалайди. Бу курсаткич корхона (фирма) балансида ҳисобга олинади. Аммо асосий фондларнинг дастлабки тула қиймат орқали белгиланган баҳоси уларнинг ҳажмини ва турли йилларда қуриб ишга туширилган корхона (фирма)лар асосий фондларини таққослаш учун етарли эмас, шунинг учун асосий фондларни баҳолашда уларнинг қийматини қайтадан тиклаш орқали белгиланган баҳодан фойдаланилади.

Баҳолашнинг бу усули асосий фондларнинг ҳар хил даврда ишлаб чиқилган ва олинган баҳоларини ҳозирги шароитдаги баҳода ифодалаш имкониятини

беради. Бу баҳо бир хил истеъмол кийматига эга бўлган асосий фондларни баҳолашда бир хил кийматларда ифодалаш, корхоналар кўрсаткичларини таккослаш ва фондлар самарадорлигини ошириш захираларини аниклаш учун имконият яратади. Кийматни қайтадан тиклаш орқали белгиланган баҳо амалдаги асосий фондларнинг жисмоний ҳолати ва маънавий эскиришини ҳисобга олган ҳолда қайта баҳо қуйиш орқали аникланади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиб, аста-секин ишдан чиқа боради. Шунинг учун бу фондларга баҳо белгилашда уларнинг ишдан чиққан ва эскирган қисми ҳисобга олинади. Бунда айнан шу сабабли асосий фондларни қолдиқ қиймати орқали баҳолаш ҳам қулланилади. Уларнинг қолдиқ қиймати икки йул билан аниқланади: а) асосий фондларнинг ишдан чиққан (тузиган) қисмини уларнинг дастлабки тўла қийматидан айириб ташлаш орқали аниқланган қиймат; б) асосий фондларнинг ишдан чиққан (тузилган) қисмини уларни қайтадан тикланган қийматидан айириб ташлаш орқали аниқланган қиймат.

Асосий фондлар жуда эскириб, яроқсиз ҳолга келган, қайтадан тиклаш, капитал таъмирлаш ёки модернизация қилиш натижа бермайдиган ҳолларда уларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш зарур бўлиб қолади. Бундай ҳолларда асосий фондларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш баҳоси аниқланади. Бу баҳо ишдан чиққан, ишлаб чиқаришдан чиқариб ташланадиган асосий фондларни (темир-терсак нарҳида) реализация қилиш баҳосидир.

10.3. Асосий фондларнинг эскириши ва амортизацияси

Ишлаб чиқаришда қатнашадиган асосий фондлар йиллар утиши билан эскиради ва уз сифатини йўқота боради: жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскиради.

Жисмоний эскириш деганда, асосий фондларнинг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиши натижасида бутунлай ёки қисман тўзиши, емирилиши тушунилади. Маълум вақт ўтгач, жисмоний жиҳатдан бутунлай ёки қисман

яроқсиз бўлиб қолган меҳнат қуроллари янгисига алмаштирилади ё бўлмаса модернизация қилинади ёхуд айрим қисмлари капитал таъмирланади. Жисмоний эскириш натижасида асосий фондларнинг қиймати йўқ бўлиб кетмайди, балки тайёрланган маҳсулот қийматига кўчади.

Корхоналарда фақат ишлаётган машина ва асбоб-ускуналаргина эмас, балки бекор турганлари ҳам тўзийди (емирилади). Машина ва асбоб-ускуналарнинг жисмоний эскириш даражаси уларнинг хизмат муддати ва тўзиш (емирилиш) даражасига нисбатан аниқланади.

Фан-техника тараққиёти ва меҳнат унумдорлиги ўсиши туфайли ишлаб турган машина ва асбоб-ускуналар қийматининг камайтирилиши, нисбатан унумли ва тежамли янги машиналарнинг ва асбоб-ускуналарнинг ишлаб чиқаришга жорий қилиниши натижасида ишлатилаётган машиналарнинг жисмоний ейилиш муддати тугамасдан туриб кадрсизланиши — асосий фондларнинг маънавий эскириши, деб аталади. Маънавий эскириш фондларнинг баҳосини вақти-вақти билан қайта кўриб чиқишни шарт қилиб кўяди. Эскирган асосий фондларни янгилари билан алмаштириш режали равишда энг кам меҳнат ва маблағ сарф қилиш йўли билан амалга оширилади.

Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнида аста-секин эскириб, ўз қийматининг маълум қисмини амортизация сифатида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулот қийматига оз-оздан кўчириб боради.

Амортизация — (лотинча *amortisatio* - қоплаш), асосий капитал (фондлар) амортизацияси — асосий капитал (машина ва механизмлар, жиҳозлар ва ускуналар, бинолар ва иншоотлар)нинг эксплуатация жараёнида эскириши ва айни пайтда улар қийматининг муайян давр давомида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотга ўтиб бориши.⁶

Асосий воситалар моддий ёки жисмонан ва маънан эскиради. Моддий эскириш меҳнат воситаларидан фойдаланиш жадаллиги ва уларнинг корхонада

⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1 жилд. - Т.: «Давлат илмий нашриёти», 2000. - 288 бет

ишлатилган муддатлари билан белгиланади. Маънавий эскириш фан ва техника тараққиёти натижасида меҳнат воситаларининг арзонлашуви ҳамда иқтисодий жихатдан мукаммал бўлган янги меҳнат воситаларининг яратилиши ва жорий қилиниши билан боғлиқ. Амортизация меъёри асосий фондлар турига, хизмат килиш муддатига кура табақалаштирилади. Амортизация қиймати ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархига киритиб борилади. Маҳсулот сотилгач, бу қиймат амортизация ажратмалари кўринишида эскирган жиҳозлар ўрнига янгисини сотиб олиш учун зарур бўлган маблағлар суммаси тарзида жамғарилади.

Амортизация ажратмалари — маҳсулот таннархига киритиладиган асосий фондлар амортизацияси суммаси; асосий фондларни қисман тиклаш (капитал таъмир ва янгилаш) ва тўлиқ тиклаш (реновация) фондларини яратишга хизмат қилади. Амортизация ажратмалари меъёрлари асосий фондлар қийматига мутаносиб, яъни тахминий фойдаланиш муддатига текис таксимланиши ёки камайиб боровчи баланс усулида — жадаллаштирилган тартибда ҳисобланиши мумкин. Жадаллаштирилган тартибда фойдаланишнинг биринчи йилида амортизация меъёри 2 марта оширилади, иккинчи йили қолдиқ қийматининг 20 фоизи миқдорида ва шу тарзда ажратмалар назарда тутилади ва бу иш шу тарзда давом эттирилади. Натижада асосий фондлар қийматининг $\frac{2}{3}$ қисми улар хизмат муддатининг ярмидаёқ амортизацияланади. Амортизация меъёрларининг пасайтирилиши асосий фондларнинг янгиланишини секинлаштиради, оширилган меъёрлар маҳсулот таннархини қимматлаштиради. Шу сабабли амортизация ажратмалари давлат томонидан тартибга солинади. Амортизация ажратмалари таъминланиши керак бўлган асосий шарт асосий фондлар эскиришининг тўлиқ қоплаши ва уларнинг такрор яратилишига эришишдир. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда давлат амортизация ажратмалари нормативларини белгилаб, жадаллаштирилган амортизация орқали тадбиркорларга солиққа тортиладиган фойда суммасини

камайтиришга имконият яратиб беради. Айни пайтда асосий фондлар қийматини ҳисобдан чиқаришни тезлатиш тадбиркорни асосий фондларнинг маънавий эскириши билан боғлиқ эҳтимоли бўлган зарар куришдан саклайди, янги техника ва технологияни тезроқ жорий этишга рағбатлантиради.

Амортизация ажратмалари асосий фондларнинг ўзини ёки унинг баъзи қисмларини янгилаш вақти келгунча шу шаклда маълум фондда жамғарилиб турилади ва бу фондни амортизация фонди деб атайдилар. Демак, амортизация фонди — амортизация ажратмалари ҳисобига шаклланадиган махсус фонддир.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган моддий активлар амортизацияси деган тушунча ҳам мавжуд.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси бўйича харажатлар таркибига қуйидагилар киради:

асосий ишлаб чиқариш фондларининг дастлабки қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмаларининг суммаси (ҳисобланган эскириш);

- лизинг бўйича ва белгиланган тартибда тасдиқланган нормалар, қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, жадаллаштириладиган амортизация суммаси.

Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар эскириши, ҳар ойда хўжалик юритувчи субъект томонидан дастлабки қиймати ва улардан натижали фойдаланиш муддатидан (бирор хўжалик фаолияти юритувчи субъект муддатидан ортиқ эмас) келиб чиқиб ҳисобланадиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига тегишли бўлади. Натижали фойдаланиш мухлатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш меъёри 5 йилга ҳисобланади.

Маълумки, амортизация ажратмалари белгиланган нормалар бўйича тайёр маҳсулотнинг таннархига киритилади ва у қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$H_a = (\Phi_1 - \Phi_m) / (T_a * \Phi_1) * 100\%,$$

Бу ерда: Φ_1 — асосий фондларнинг дастлабки ёки тиклаш қиймати;

Φ_T — асосий фондларнинг тугатиш қиймати;

T_a — асосий фондларнинг норматив ишлаш муддати (амортизация вақти).

Амортизация нормасининг даражаси асосий фондларнинг эскирган қисмини тиклаш учун ресурслар ҳажмини аниқлайди. Амортизация нормаси билан асосий фондларнинг айланиш тезлиги белгиланади ва уларни қайта ишлаб чиқариш жараёни жадаллаштирилади.

Асосий фондларни тўлиқ тиклашнинг жами амортизация ажратмалари қуйидаги формулага асосланиб ҳисобланади:

$$A_a = H_a * \Phi,$$

Бу ерда: H_a — амортизация нормаси;

Φ — асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати.

10.4. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш, режалаштириш, ҳисоб-китоб қилиш, улардан фойдаланишнинг самарадорлигини ифодалаш учун жуда кўп кўрсаткичлар керак бўлади. Уларни бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин:

асосий ишлаб чиқариш фондларининг қийматини ифодаловчи кўрсаткичлар;

улардан фойдаланиш даражасини, уларнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

ишлаб чиқариш фонди билан қуроллантириш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар;

- интеграл кўрсаткичлар.

Бу кўрсаткичлар тизимида айниқса, фонд қайтими кўрсаткичи ва фонддорентабеллик кўрсаткичи алоҳида ўрин эгаллайди.

Фонд кайтими бир сўмлик асосий фонд иштирокида қанча маҳсулот ишлаб чиқариш мумкинлигини ифодалайди ва қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\Phi_k = Q/\Phi_{ac},$$

Бу ерда: Φ_k — фонд кайтими (сўм ҳисобида);

Q — ишлаб чиқарилган маҳсулот шиммати (сўм ҳисобида);

Φ_{ac} — асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати.

Фонд сизими фонд кайтимига тескари кўрсаткич бўлиб, маълум миқдордаги маҳсулот ишлаб чиқариш учун қанча асосий фонд кераклигини ифодалайди ва қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$\Phi_c = \Phi_{ac}/Q$$

Меҳнатнинг фонд билан таъминланганлиги ҳар бир ишловчи ҳисобига қанчадан асосий воситалар тўғри келишини билдиради ва у қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$\Phi_{bt} = \Phi_{ac}/X_{im},$$

Бу ерда: X_{im} — ходимларнинг йиллик ўртача миқдори (киши ҳисобида).

Асосий фондлардан фойдаланишни ифодалайдиган кўрсаткичлардан яна бири жиҳозлардан фойдаланиш кўрсаткичларидир. У жиҳозлардан экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффициентларини ўз ичига олади:

а) экстенсив фойдаланиш коэффициенти ($K_{э}$). У жиҳозларнинг режали иш вақти фондида ($T_{жр}$) ҳақиқий ишлаган вақти ($T_{жх}$) даражасини кўрсатади:

$$K_{э} = T_{жх}/T_{жр},$$

б) интенсив фойдаланиш коэффициенти ($K_{ин}$). У жиҳозларнинг минимум маҳсулот ишлаб чиқариши мумкин бўлган миқдори ($M_{ч}$) нисбатан ҳақиқий ишлаб чиқарган маҳсулот миқдори ($M_{х}$) даражасини кўрсатади:

$$K_{ин} = M_{х}/M_{ч}.$$

10.5. Ишлаб чиқариш қуввати ва улардан фойдаланишни яхшилаш йўллари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўлларида бири мавжуд ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилашдир. Улардан самарали фойдаланиш масаласи айниқса, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида янада долзарб бўлади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда улардан ҳар тарафлама унумли фойдаланишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Ишлаб чиқариш қувватларидан қанчалик тўла ва унумли фойдаланилса, кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарилади, маҳсулотнинг таннари камаяди, корхонанинг фойдаси ва самарадорлиги ошади.

Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати вақт бирлиги ичида белгиланган ассортимент ва номенклатура, мавжуд дастгоҳлар, ишлаб чиқариш майдонларидан тўлиқ фойдаланган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятини ифода қилади.

Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати натурал бирлигида ўлчанади. Масалан, металлургия саноатида ишлаб чиқариш қуввати тоннада, тўқимачиликда йиғирилган ип тоннада, газламалар метрда, автотрактор тармоқларида автомобиллар ва тракторлар доналаб ўлчанади.

Ишлаб чиқариш қуввати корхонанинг техник даражаси, унумдорлиги, кадрлар малакаси, хомашёларнинг сифати ва маҳсулотларнинг ассортиментига қараб ўзгара боради.

Корхоналарда ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблаш учун қуйидаги маълумотлар бўлиши лозим:

а) мавжуд ускуналар ва агрегатларнинг сонига таъмирлашдаги ускуналар, режалаштириш даврида янгидан киритилган ускуналар қўшилади. Лекин жисмоний ва табиий шароит таъсирида емирилган ускуналар ҳисобга киритилмайди;

б) корхоналар ва цехларнинг ишлаб чиқариш майдонлари ҳақидаги маълумот;

в) корхоналарнинг иш режими, яъни сменалар сони (таъмирлашга тўхташ вақтисиз), иш вақти фонди;

г) ускуналар, агрегатларнинг унумдорлик нормаси.

Ишлаб чиқаришда турли ускуналардан фойдаланиш, корхонанинг қуввати асосий технологик жараёнларни бажарадиган етакчи цехлар, бўлинмалар ёки агрегатларнинг қувватларига биноан ҳисобланади.

Турли корхоналар (бирлашмалар)нинг ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблашда уларнинг хусусиятлари инобатга олинади ва қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$Q = D_c * D_u * D_{iv}$$

Бу ерда: Q — корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати;

D_c — бир турдаги дастгоҳлар сони;

D_u — вақт бирлигидаги бир дона дастгоҳнинг унумдорлиги;

D_{iv} — дастгоҳларнинг ишлаш вақти.

Айрим тармоқларнинг корхона ва цехларида йиғув, қуюв, мебель, консерва ишлаб чиқариш қуввати, майдон бўйича қуйидаги формулага асосан ҳисобланади:

$$Q = (M : M_n) * (\Phi : B_t),$$

Бу ерда: M — корхонанинг ёки цехнинг ишлаб чиқариш майдони (кв.м);

M_n — норма бўйича иш жойига тааллуқли ишлаб чиқариш майдони (кв.м);

Φ — иш жойининг йиллик режали иш вақти фонди (соат);

B_t — маҳсулотнинг меҳнат талабчанлиги — технологик вақт (соатда).

Йил бошида белгиланган ишлаб чиқариш қуввати, кириш қуввати, йил охиридагиси эса, чиқиш қуввати, дейилади. Уртача йиллик ишлаб чиқариш қуввати қуйидаги формула ёрдамида аникланади:

$$K_{\text{ўр}} = K_k + (K_m * \Pi_2) / 12 - (K_{\text{ч}} * \Pi_1) / 12,$$

Бу ерда: Кк — кириш давридаги (режалаштирилаётган йил бошидаги) қувват;

Кт — йил давомида ишга туширилган қувват;

Кч — чиқиш давридаги (йил охиридаги) қувват;

П₁ — режалаштирилаётган даврдаги ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланилмаган ойлар сони;

П₂ — режалаштирилаётган даврда ишга туширилган ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланилган ойлар сони.

Асосий фондлардан ва ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланишни яхшилаш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга, капитал маблағ сарфламай, қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришга, меҳнат унумдорлиги ва самарадорлик ўсишига ҳамда маҳсулот таннархини камайтиришга имкон яратади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда республикада улардан унумли фойдаланишга катта эътибор берилмоқда.

Саноат асосий фондлари ва ишлаб чиқариш қувватлари самарадорлигини оширишда корхоналарда технологик ускуналарнинг иш сменасини кўпайтириш катта аҳамиятга эга.

Ускуналардан интенсив фойдаланишни яхшилаш учун корхонанинг техника ва технологиясини такомиллаштириш, машиналарнинг иш тезлигини ошириш, металл қуйишга, кимёвий жараёнларга сарфланадиган вақтни қискартириш, шунингдек, кадрлар малакасининг техникавий савиясини ошириш, корхоналарни йириклаштириш, ихтисослаштириш ва ҳамкорлик асосида маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш зарур.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт бевосита ва билвосита қатнашадиган, моддий бойликлар яратишда иштирок этадиган ҳамда табиий шаклини сақлаган ҳолда ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотга аста-секин ўтказиб борадиган меҳнат воситалари асосий ишлаб чиқариш фондлари ҳисобланади.

Ўзбекистон саноатига куплаб инвестицияларни киритилиши модернизациялаш илгор техника ва технология, устувор тармоқлар ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши натижасида асосий фондлар тўхтовсиз ўсиб бормокда.

Кўп укладли иқтисодиётга ўтиш муносабати билан асосий фондлар таркибида кўзга кўринарли силжишлар кузатилмокда. Янги жиҳозлар, асбоб-ускуналар, қурилмалар, ҳисоблаш техникаси ва ишлаб чиқариш инвентарлари салмоғи ошиб бормокда.

Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш ўта долзарб масала бўлганлиги учун ҳам унга алоҳида аҳамият берилмокда, натижада эса йилдан-йилга фонд қайтими ошиб бормокда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

Асосий фондларнинг моҳияти, аҳамияти, таркиби ва структураси.

Кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришда асосий фондлар.

Асосий фондларнинг емирилиши ва амортизацияси.

Асосий фондларни таъмирлаш ва модернизация қилиш.

Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш кўрсаткичлари ва йўллари.

«Ишлаб чиқариш қувватлари» тушунчаси ва уни аниклаш усуллари.

7. Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилаш масалалари.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15март.
2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қушма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.
3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва узғаришларимизнинг бош мақсадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008 йил. 9 февраль.
4. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.
5. «Йирик саноат корхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида коперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.
6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.
7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари

тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

XI боб

ЎЗБЕКИСТОН САНОАТИНИНГ ХОМАШЁ МАНБАИ ВА УНИ ЖОЙЛАШТИРИШ

11.1. Саноатда хомашё, унинг хусусиятлари ва туркумланиши

Қайта яишловчи барча саноат тармоқларининг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи элементлардан бири хомашёдир, чунки хомашёсиз ҳеч қандай маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин эмас.

Хомашё деб, қазиб олиш ёки ишлаб чиқариш учун маълум даражада меҳнат сарфланган ва шу меҳнат натижасида бир қадар ўзгарган меҳнат буюмига айтилади. Хомашё асосий ва ёрдамчи материалларга бўлинади.

Асосий хомашё — тайёр маҳсулотнинг моддий асосини ташкил қилувчи меҳнат буюмидир. Тайёр маҳсулот таркибига кирувчи ёки асосий хомашёни қайта ишлашга зарур шароит яратиб берувчи қолган барча меҳнат буюмлари ёрдамчи материаллар деб аталади.

Меҳнат буюмларининг маҳсулот ишлаб чиқаришда қай тарзда қатнашишига қараб улар ҳам хомашё (асосий хомашё), ҳам ёрдамчи материал бўлиши мумкин. Масалан, нефть ёқилғи сифатида ёрдамчи материал бўлса, бензин ёки керосин ишлаб чиқаришда эса хомашёдир.

Хомашё кенг миқёсда истеъмол буюмлари ҳамда ишлаб чиқариш маҳсулотлари олиш учун ишлатиладиган табиий материаллардан иборат. У қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

микдори жиҳатидан етарли бўлиши;

қазиб олиш арзон ва осон бўлиши;

технологик жараёнлар осон бориши керак.

Ҳар бир хомашё меҳнат буюмидир, Лекин ҳар бир меҳнат буюми хомашё эмас. Меҳнат буюми меҳнат воситаси билан маълум даражада ўзгаргандан кейингина хомашёга айланади. Ер остидаги фойдали қазилмалар, ёввойи

хайвонлар, дарахтлар ва ҳоказолар хомашё бўлмай, балки потенциал табиий бойликлардир.

Меҳнат воситаси ёрдамида овланган ҳайвонлар, қазиб олинган маъданлар, кесилган дарахтлар ва бошқалар хомашё ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш жараёнида бир ёки бир неча босқичда қайта ишланган бўлса-ю, лекин тайёр маҳсулот сифатида истеъмол қилина олмаса, у чала маҳсулот, яъни яримфабрикат деб аталади.

Ҳаётда яримфабрикат уни ишлаб чиқарган ишлаб чиқариш нуктаи назаридан қараганда тайёр маҳсулот, истеъмол қилувчи ишлаб чиқариш нуктаи назаридан қараганда хомашё ҳисобланади.

Хомашё ресурсларини хомашёдан фарқ қилмоқ керак. Хомашё ресурсларига мамлакатдаги фойдали қазилмалар конлари, ўрмон майдонлари, уй ҳайвонлари ва шу қаби табиий бойликлар кирса, улар қазиб чиқарилган ёки ишлаб чиқариш учун меҳнат сарфлангандагина хомашёга айланиши мумкин.

Хомашё ишлаб чиқариш жараёнининг асосий элементи сифатида саноат ишлаб чиқаришига ва унинг иқтисодига катта таъсир кўрсатади. Саноатнинг қайта ишловчи тармоқларида хомашё ва ёқилғи харажатлари ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар ҳажмида энг катта салмоққа эгадир. Шунинг учун саноат корхоналари фаолиятининг иқтисодий кўрсаткичлари кўп жихатдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган хомашё ва ёқилғи харажатлари даражасига боғлиқ бўлади. Саноат маҳсулоти таннархида хомашё, ёрдамчи материаллар ва ёқилғи харажатлари бутун саноат бўйича ўртача 70 фоизни ташкил этади. Шунинг учун хомашёни тежаб ишлатиш саноат маҳсулоти таннархини пасайтиришда, ишлаб чиқариш қувватларидан яхши фойдаланишда ва ишчилар меҳнатининг унумдорлигини оширишда катта роль ўйнайди.

Материал кўп сарфланадиган тармоқларда хомашё ва материаллардан оқилона фойдаланиш маҳсулот таннархини пасайтиришнинг асосий манбаидир. Машина ва ускуналарнинг унумли ишлаши ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш

учун вақтнинг сарфланиш даражаси хомашё сифати ва унинг турига боғлиқ. Саноатдаги хомашёлар хилма-хил бўлиб, улар қуйидаги турларга бўлинадилар:

саноат хомашёси;

қишлоқ хўжалиги хомашёси.

Саноат хомашёси турли белгиларига кура қуйидагича туркумланади:

келиб чиқишига кўра — табиий ва сунъий;

агрегат ҳолатига кўра - қаттиқ, суюқ ҳамда газсимон;

кимёвий таркибига кўра — органик ва анорганик;

ишлатилишига кўра — озуқабоп ва техник.

Қишлоқ хўжалиги хомашёси икки турга — ўсимликлардан олинадиган хомашёлар ва ҳайвонлардан олинадиган хомашёларга бўлинади.

Минерал хомашёлар. Ер остидан қазиб олинадиган минерал бирикмалар минерал хомашёлар дейилади. Халқ хўжалигида ишлатиладиган минераллар уч турга бўлинади: а) рудали; б) рудасиз; в) ёнувчи минерал хомашёлар. Бу минералларнинг купи қаттиқ ҳолда бўлади. Суюқ минерал бойликларга фақат нефть ҳамда туз эритмалари, газ ҳолдагисига эса табиий газ киради.

Рудали минерал хомашёлар фойдали жинслар бўлиб, металл олиш учун асосий манбадир.

Рудасиз минерал хомашёлар ҳам тоғ жинсларидир. Улар металл олиш учун ишлатилмайди. Бундай минерал хомашёлар кимёвий қайта ишланмасдан тугридан-тўғри халқ хўжалигида ёки металсиз ишлаб чиқаришда хомашё сифатида ишлатилади. Рудасиз минераллар шартли равишда қуйидаги турларга бўлинади:

қурилиш материаллари — тўғридан-тўғри ёки физик-кимёвий қайта ишлангандан сўнг қурилиш ишларида ишлатиладиган минерал хомашё;

индустрия хомашёлари — кимёвий қайта ишланмасдан саноатнинг турли тармоқларида ишлатиладиган хомашё.

кимёвий минерал хомашёлар — кимёвий қайта ишлаш учун ишлатиладиган минераллар;

қимматбаҳо ва рудасиз минераллар — табиий ҳолда ёки механик қайта ишлангандан сўнг безак учун ишлатиладиган минераллар.

Ёнувчи минерал хомашёлар ёқилғи сифатида ишлатиладиган фойдали казилма бойликлардир. Буларга тошкўмир ва кунғир кумир, торф, ёнувчи сланецлар, нефть ҳамда табиий ёнувчи газлар киради. Ёнувчи газлар, нефть ва кумир энг арзон ҳамда фойдаланиш учун қулай ёқилғигина бўлмай, балки кимё саноатида қимматбаҳо хомашё ҳамдир.

Ўсимлик ва ҳайвонот хомашёларига ёғоч, зиғир, каноп, ёғлар, ўсимлик мойлари, ҳайвонот терилари ва шунга ўхшашлар киради. Булар халқ хўжагигида ишлатилишига кўра, озуқабоп ва техник хомашёларга бўлинади. Озуқабоп хомашёларга озуқа сифатида ишлатиладиган бирикмалар — ўрмончилик, балиқчилик ва кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари киради.

Ўсимлик ва ҳайвонлардан олинадиган техник хомашёларга юқорида кўрсатилган халқ хўжалиги тармоқларининг озиқ учун ярамайдиган маҳсулотлари киради. Уларни механик ва кимёвий қайта ишлаб, улардан турмушда ва саноат ишлаб чиқаришида ишлатиладиган хомашёлар олинади.

Бундай хомашё турларини кимёвий қайта ишлаб, турли маҳсулотлар олиш мумкин. Манбалари кўплиги, амалий жиҳатдан битмас-туганмас захирага эгалиги улар асосида кўпгина янги кимёвий корхоналар ташкил этишга имкон беради.

Умуман, фан ва техниканинг ниҳоятда тезлик билан ривожланиши янгидан-янги материалларни, шунингдек, янги хомашё материалларини қидириб топиш масаласини долзарблаштирмоқда. Бу масала асосан олти йўл билан амалга оширилади:

- иложи борича арзон хомашёларни қидириб топиш ва ишлатиш;
- хомашёдан комплекс фойдаланиш;

- концентрланган хомашё ва маҳсулотлар ишлатиш;
- жуда тоза маҳсулотлар ишлатиш;
- техника мақсадлари учун ишлатиладиган озуқабоп хомашёларни ноозуқабоп хомашё билан алмаштириш;

- иложи борича маҳаллий хомашёлардан фойдаланиш. Ҳозирги вақтда кимё ва кимёвий технология ютуқлари муҳим техника-хўжалик маҳсулотларини ноозуқабоп хомашёлардан олишга имкон беради. Бундай хомашёлар сифатида тош-кўмир, торф, сланек, нефть, табиий газ, ёғоч, ўсимлик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг чиқиндилари ишлатилмоқда. Масалан, совун ювувчи маҳсулотлар, изоляторлар ишлаб чиқаришда, тўқимачилик саноатида, резина маҳсулотлари ишлаб чиқаришда, чарм саноатида, коррозияга қарши курашишда, бетонларни сув ўтказмайдиган қилишда, металлларни силлиқлашда, қирқишда совутгичлар сифатида ҳар йили бир неча минг тонналаб қимматбаҳо озуқабоп мойлар ишлатилади.

Саноатнинг кўпгина тармоқларида кенг миқёсда ишлатиладиган этил спирти ишлаб чиқариш учун ҳам жуда кўп миқдорда юқори сифатли дон ва картошка ишлатилади. Ун, крахмал, сут каби маҳсулотлардан техник мақсадлар учун фойдаланилади. Масалан, казеин-оксил модда сутда бўлади, казеин елим ишлаб чиқаришда, қоғоз ва чарм саноатида бўёқчиликда ҳамда муқовалар қилишда асосий маҳсулот сифатида ишлатилади. Бу мақсадда казеин ишлаб чиқариш учун ҳар йили бир неча юз минг тонна ёғсизланган сут сарфланади.

Крахмал тўқимачилик саноатида, резина ва кимё саноатида, гугурт саноатида, электродлар олишда кенг қўлланилади. Ҳозир саноатда крахмал полиакрилламид ҳамда целлюлозанинг сувда эрувчан эфирлари — карбоксилметил целлюлоза (КМК) билан мувофаққиятли алмаштирилган. Шу билан бирга КМК кўп миқдорда крахмал ўрнида тўқимачилик, қоғоз ва гугурт саноатларида эса озуқабоп ун ўрнида ишлатилмоқда.

Ҳозир этилендан ва ёғочдан олинаётган синтетик этил спирт таркиби ва сифати жиҳатидан озуқабоп хомашёлардан олинадиган этил спиртдан фарқ қилмайди ва анча арзон ҳисобланади. Шунинг учун халқ хўжалигининг кўп тармоқларида бундай этил спирт кўп ишлатилмоқда. Шунингдек, газ ва нефтни қайта ишлаш маҳсулотларидан сирка кислота, глицерин ва ёғлар ишлаб чиқарилмоқда. Маҳсулотларни бу йўл билан ишлаб чиқаришда кўп миқдорда озуқабоп хомашёлар тежаб қолинади ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархи бирмунча арзонлашади.

Саноатни янада ривожлантириш, техника тараққиёти суръатларини жадаллаштириш ва саноат маҳсулотларининг турларини кўпайтириш вазифалари сунъий материаллар ишлаб чиқаришни интенсив ривожлантиришни тақозо этади.

Сунъий материаллар ишлаб чиқариш ва уларни саноатда қўллаш қуйидаги ҳолларда иқтисодий самарали ҳисобланади:

а) сунъий материал ягона хомашё бўлган тармоқда ишлаб чиқаришнинг жадал суръатлари билан ва кенг кўламда ривожлантиришга;

б) қайта ишловчи тармоқлар техника базасининг мукаммаллашувига;

в) истеъмолчи тармоқлар маҳсулотининг сифатини яхшилашга ва ассортиментни кенгайтиришга;

г) қайта ишлаш тармоқларида технологик жараёнларни жадаллаштиришга ва ускуналарни мукаммаллаштиришга;

д) тайёр саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш учун сарфланадиган ижтимоий харажатларни камайтиришга сабаб бўлса;

с) сунъий материаллардан ишлаб чиқариладиган маҳсулот таннархини камайтирса.

Сунъий материаллар ишлаб чиқариш ва қўллашнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда вақт омилини, яъни қисқа вақт ичида керакли

микдорда саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришга эришиш мумкинлигини эътиборга олмоқ лозим.

Бу ўринда таъкидлаш керакки, сунъий материаллар беҳад афзалликларга эга, чунки табиий хомашё бўлган пахта, жун, тери ва бошқаларни ишлаб чиқаришга ойлаб вақт кетса, сунъий материалларни ишлаб чиқаришга атига бир неча кунлаб ва соат кифоя қилади.

Сунъий материаллар ишлаб чиқаришга табиий материалларга нисбатан анча кам ижтимоий меҳнат сарфланади. Масалан, 1 тонна ювилган жун ишлаб чиқаришга 7000 одам/соат сарфланса, синтетик толага 225-1400 одам/соат сарф этилади.

Сунъий материаллар саноатнинг қушимча хомашё базаси бўлиб хизмат қилади. Улар ишлаб чиқаришда жараёнларни кимёлаштириш, айникса, органик синтезни ривожлантириш катта рол ўйнайди. Турли тармоқларда кимёвий усулларни қўллаш табиатда кўп тарқалган маҳсулотлардан сифати табиий материалларникидан анча устун бўлган жуда кўп янги тур сунъий материаллар ишлаб чиқариш имконини беради.

Замонавий техника синтетик материалларга турлича талаблар қўяди. Улар ўзига хос қатор афзалликларга эга: узоқ вақт ўта юқори ва ўта паст ҳароратга, юқори босим ва жуда катта электр кучланишларига чидамли. Сунъий материаллар ишлаб чиқарувчи тармоқлар, шу жумладан саноатни ривожлантириш ва саноат хомашё базасини кенгайтиришнинг асосий воситаларидан биридир.

Саноатни ривожлантиришда пластмассалар, синтетик каучук, сунъий ва синтетик толалар, сунъий чармлар ва чарм ўрнини босувчи материаллар, синтетик ювиш воситалари ва озуқа хомашёси ўрнини босувчи сунъий материаллар муҳим роль ўйнамоқда.

Пластмассалар — кенг номенклатурага эга бўлган сунъий полимер маҳсулотлардир. Улар сифат жиҳатидан табиий материаллар билан

тенглашибгина колмай, балки кўп ҳолларда улардан устунлик ҳам қилади: ўта мустаҳкамлик, электр ўтказмаслик, енгиллик, қаттиқлик, эгилувчанлик, тиниқлик, коррозияга, кислотага, иссиқликка чидамлилик, кам едирувчанлик каби сифатларга эга ва механик ишлашнинг турли усулларига енгил мослашади.

Мамлакатимиз пластмассалар ишлаб чиқариш учун кенг хомашё ресурсларига эга, чунки пластмассалар учун табиий ва нефть газы, нефтни қайта ишлаш ва коксокимё саноати чиқиндилари, ёғочни кимёвий ишлаш маҳсулотлари енгил ва озиқ-овқат саноати, қишлоқ хўжалигининг турли хид чиқиндилари хомашё бўлиб хизмат қилади.

Синтетик каучук — резина, резина-техника ва уй-рўзгор буюмлари ишлаб чиқариш учун ягона хомашёдир. Синтетик каучук табиий каучукка нисбатан ўн минглаб маротаба тезроқ ишлаб чиқарилади. Табиий каучук бир неча хусусиятга эга бўлса, синтетик каучукнинг хусусиятлари беҳисоб.

Сунъий ва синтетик толалар саноатнинг хомашё базасини кенгайтириш билан бирга, турли техник ва кийим-кечак газламалари, электр изоляция материаллари, кабеллар ва канатлар, балиқ тутиш турлари ва бошка буюмлар ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади.

Халқ хўжалигида чарм ўрнини босувчи сунъий материаллар катта аҳамиятга эга. Пойабзал саноатининг ўсиш суръатларини амалга ошириш учун табиий чарм ресурслари етарли бўлмаган шароитда бу жуда ҳам муҳим. Сунъий чарм ва чарм ўрнини босувчи материаллардан пойабзалнинг айрим бўлақларини тайёр ҳолда ишлаб чиқариш мумкин. Бу пойабзал саноатини автоматлаштириш, ишлаб чиқариш циклини қисқартириш, технологиии жараёнларни такомиллаштириш ва натижада пойабзал саноатининг техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш имконини беради.

11.2. Ресурслар тежамкорлигининг стратегияси ва тактикаси

Маълумки, ҳар бир жангда ҳар иккала томон ҳам ўз стратегия ва тактикасидан фойдаланиб, имкон қадар йўқотишларсиз ғалабани кўлга

киритишга ҳаракат қилади. Шунингдек, иқтисодиётда ҳам стратегия ва тактика қўлланилади.

Маълумки, ҳар бир давлат ва хўжалик юритувчи субъект учун, ресурслар текин эмас. Улар ўз мақсадларига эришишда стратегия ва тактикадан фойдаланадилар. Бундан кўзланган мақсад, ишлаб чиқариш учун сарфланадиган хомашё харажатларини камайтириш ва шу орқали фойдани кўпайтиришдир. Изланишлар қўлланилган стратегия ва тактиканинг хомашё харажатларини камайтиришдаги сўнгги босқичи ва муқобил йўли ресурслар тежамкорлиги эканлигини кўрсатмоқда.

Ресурсларни танлаш муқобиллиги ундан фойдаланган соҳаларда куйидаги вазифаларни ҳал қилади:

харажатларнинг камайтириши ва ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатининг ошиши;

алоҳида товарлар ва маҳсулотлар ассортименти билан бозорга кириб бориш ва ўз ўрнини эгаллаш;

- маҳсулот сифатида аниқ устунликка эришиш;

иқтисодиётдаги каби технологияда ҳам пешқадамлик мавқеининг ўсишига интилиш;

динамикани ҳисобга олган ҳолда мавжуд ресурслардан яхшироқ фойдаланиш ва хўжалик фаолиятидан фойда олиш.

Муқобиллик (бир-бирига зид икки йўлдан бирини - ё унисини, ё бунисини танлаб олиш зарурияти) шунингдек, ресурслардан фойдаланиш стратегияси ва тактикасининг таркибий қисми ҳисобланиб, ишлаб чиқаришда иқтисодий тежамкорлик ва самарадорлик ошишига олиб келади.

Модомики, стратегия ва тактика ҳар қандай ишда, шунингдек, моддий, молиявий ва бошқа ресурслардан фойдаланишда биринчи навбатда, ходимлардан тегишли билим ва иш малакани, ресурслардан фойдаланишда масъулликни, бозор иқтисодиёти шароити шартларини ва фан-техника

янгиликларидан воқифликни, илмий тадқиқот ва уларнинг ечимларини теран англашни талаб қилади.

Режали иқтисодиёт шароитида ресурслар давлатга карашли бўлиб, уларни бепул ва қайтариб олмаслик қоидаси асосида ҳудудларга, тармоқларга ва корхоналарга тақсимланарди. Бозор иқтисодиёти шароити ресурсларга ва улардан фойдаланишга бўлган талаб кучаяётганлиги боис бундай воситаларни тежамкорлик билан ишлатишни тақозо этмоқда.

Собиқ иттифокда барча ресурслар давлат томонидан бепул тақсимланганлиги учун ресурслар тежамкорлиги амалиётда эмас, балки хужжатларда «тежаларди». Эндиликда бу масала олдингидек, «юқори»нинг кўрсатмаси билан эмас, ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг самарадорликни оширишга бўлган қизиқиши асосида ҳал этилмоқда.

Ҳозирги шароитда қайси маҳсулотни, қанча ва кимга ишлаб чиқаришгина эмас, шу билан бирга бу маҳсулотни ишлаб чиқаришга қанча ресурс ва маблағ талаб қилиниши ҳам кўпгина корхоналар учун асосий масалага айланмоқда. Бу ҳар бир корхонани бир томондан, талабни қондириш, иккинчи томондан эса, ресурслар харажатининг камчиқимли йўллари ахтаришга ундайди. Булардан ташқари, ҳар бир корхона учун характерли бўлган нормалаштириш ва ресурсларнинг пуллилиги ҳам айнан шуни тақозо этади.

Хомашёдан рационал фойдаланиш — саноат хомашё базасини кенгайтириш ва мустаҳкамлашнинг муҳим манбаидир. Иқтисодий нуқтаи назардан хомашёдан мақсадга мувофиқ ва рационал фойдаланишда кўп жихатдан қайта ишловчи саноат тармоғи ёки корхона учун хомашёни тўғри танлаш катта аҳамиялга эга.

Хомашё маҳсулот хусусиятини ва сифатли технологик жараёни танлашга ва унинг прогрессивлик даражасига, машиналардан ва вақтдан фойдаланиш даражасига, ишлаб чиқариш циклининг узунлиги ва умуман ишлаб чиқаришнинг барча техник-иқтисодий кўрсаткичларига таъсир кўрсатади.

Ҳозирги пайтда ҳар бир саноат тармоғида бир неча турдаги хомашё қўлланилади. Айрим тармоқ учун қайси хомашёни танлаш мақсадга мувофиқ эканлигини аниклаш учун турли хомашёларни қуйидаги кўрсаткичлар бўйича солиштирма зарур: солиштирма капитал харажатлари; меҳнат унумдорлиги; маҳсулот таннари; маҳсулот сифати; маҳаллий хомашёдан максимал фойдаланиш; камёб бўлмаган хомашёдан фойдаланиш; ишлатилмайдиган чиқиндилардан фойдаланиш мумкинлиги; сунъий материаллардан фойдаланиш мумкинлиги; хомашёнинг прогрессив технология талабларига жавоб бериши; хомашёнинг бўлғуси тайёр маҳсулот сифат кўрсаткичларига жавоб бериши; маълум даврда муайян тармоқда қўллашнинг халқ хўжалиги нуктаи назаридан мақсадга мувофиқлиги; айрим ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятлари; айрим тармоқлардаги техника тараққиёти.

Қазиб чиқариш тармоқларида ва қишлоқ хўжалигида олинадиган хомашё ва материаллар бевосита маҳсулот олиш учун қайта ишлашдан олдин бир марта ишланади. Бундан мақсад — хомашёни унда бўлган кераксиз қўшимчалардан тозалашдир.

Хомашёдан тўлиқ ва ҳар томонлама фойдаланиб, унинг турли қисмларидан турли хил маҳсулотлар олиш учун ундан комплекс фойдаланмоқ керак.

Хомашё ресурсларини кенгайтириш ва тежашнинг яна бир йўли — хомашё ва матеариаллардан қайта фойдаланишдир. Масалан, едирилган машиналар, бинолар ва эски техникаларнинг металл қисмлари, бузилган биноларнинг ғиштлари, қоғоз материаллари ва бошқалардан саноатда қайта фойдаланиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил биринчи ярим йилида республикани ижтимоий иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва иқтисодий ислохотларнинг боришини баҳолаш ҳамда 2002-2003 йилларда ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасидан асосий эътиборни ер, сув, газ ва

энергетика ресурсларидан самарали фойдаланиш асосий масалалардан бири эканлигига қаратди.

Дарҳақиқат, ср, сув, газ ва энергетика ресурсларини тежашга ҳукуматимиз томонидан катта эътибор қаратилмоққа. Саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигида, айниқса, қурғокчил кечган сўнгги 2-3 йил давомида бу масалага жуда катта аҳамият берилди.

Ресурслар тежамкорлиги бўйича яратилган янги усуллар натижасида кўпгина жойларда юқори самарадорликка эришилмоққа. Аммо бу усулларни амалиётга татбиқ этиш ҳамма жойда ҳам бир хил эмас. Масалан, 2001 йилда 120 минг гектарга яқин ерда пахта ҳосилдорлиги ўртача 10 центнердан, 105 минг гектарга яқин ерда эса 15 центнердан ошмаган. Ҳосилдорлиги ўта паст ерларнинг 90 минг гектари Сирдарё вилояти, 53 минг гектари Қорақалпоғистон Республикасига тўғри келади. Агар бундай ҳол ғаллачиликда ҳам кузатилганини ҳисобга олсак, кам ҳосил ерларнинг ҳажми 320 минг гектардан ошиқлиги аёнлашади.

Табиий газ ресурсларидан фойдаланишни яхшилашнинг катта имкониятлари мавжуд. Республика бўйича 12 мингдан ортиқ теплицалар қонунга ҳилоф равишда газ билан таъминланган. Шулардан 4250 таси Самарканд вилоятида, 1500 таси Тошкент вилоятида, 1450 таси Андижон вилоятидадир.

Уй-жой фондини газ ўлчагичлар билан таъминлаш ҳам газ ресурсларидан тўғри фойдаланиш имконини беради. 2001 йилда уй-жой фондини газ ўлчагичлар билан таъминлаш Бухоро вилоятида 6,4 фоизни, Наманган вилоятида 5,6 фоизни ташкил этган, холос.

Сув ва электр энергияси ресурсларидан фойдаланиши жараёнида ҳам эътиборсизликни кузатиш мумкин.

Бу каби камчиликларни бартараф этиш мақсадида ресурслардан фойдаланишнинг замонавий тизимларини жорий қилишга, бу борада яхши

натижаларга эришаётганларни эса рағбатлантиришга қаратилган чоратadbирларни амалга ошириш керак.

11.3. Минерал хомашё ва ундан оқилона фойдаланиш

Минерал хомашё — конлардан қазиб чиқарилувчи турли фойдали қазилмалардир.

Потенциал ресурслардан оқилона фойдаланиш ва фойдали қазилмаларни қазиб олишнинг иқтисодий самарали усуллари қўллаш учун конлар захирасининг миқдорини иқтисодий жиҳатдан тўғри аниқлаш ва саноат қўламида эксплуатация қилиш навбатини белгилаш алоҳида аҳамиятга эга.

Захираларни ўрганиш ва аниқлаш геология-қидирув ишлари давлат режаси асосида олиб борилади. Саноатнинг минерал хомашёга бўлган талабини режалаштиришда конларнинг ўрганилганлик даражаси муҳим ўрин тутди. Минерал хомашё захираларини қидириш ва саноат эксплуатациясига тайёрлик даражалари бўйича бир неча категорияларга бўлинади.

Фойдали қазилма захиралари маълум бир давр учун уларнинг техник - иқтисодий жиҳатидан фойдаланиш мумкинлиги даражасига қараб балансдаги ва балансдан ташқаридаги захираларга бўлинади. Балансдаги захираларга саноат талабларига ва фойдаланишнинг техник шартларига жавоб берувчи ва ҳозирги кунда уларни қазиб чиқариш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган захиралар, балансдан ташқари, захираларга таркибида фойдали компонентлари, қазилмалар миқдори кам булган ёки эксплуатация шароитлари оғир бўлган, хомашёсини саноат усуллари билан қайта ишлаш ҳозирча мумкин бўлмаган захиралар киради.

Турли хил фойдали қазилмалар ресурслари мамлакат ҳудудининг турли қисмида жойлашган конларда йиғилган. Айрим конлар бир-бирларидан фойдали қазилмалар захиралари; қазилмаларнинг физик-кимёвий хусусиятлари; эксплуатация шароитлари билан фарқ қилади.

Эксплуатация учун кон танлаш конларнинг фақатгина табиий ёки техник хусусиятларигагина эмас, балки, биринчи навбатда, иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигига боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси минерал хомашё ресурсларига жуда ҳам бой бўлиб, уларнинг умумий баҳоси 3,3 трлн. АҚШ долларидан зиёдрокдир. Ҳозирги вақтда мамлакатимиз олтин, уран, мис, табиий газ, вольфрам ва бошқа кўпгина минерал ресурсларнинг аниқланган захиралари бўйича жаҳонда етакчи ўринлардан бирида туради. Бу ерда: олтиннинг 30 дан ортиқ конлари қидириб топилган. Унинг асосий захиралари Мараказий Қизилқумдаги Мурунгов олтин кони бутун Евроосиё қитъасида маълум ва машҳур, рудаси таркибида олтин микдори юқори ҳисобланади.

Кейинги йилларда Тошкент, Самарканд вилоятларида янги олтин руда конлари қидириб топилди. Ўзбекистондаги ҳозирча қидириб топилган олтин захиралари 4 минг тоннадан ошади.

Кумуш конлари Тошкент, Навоий ва Наманган вилоятларида жойлашган. Республикамизда 30 та уран кони мавжуд. Унинг қидириб топилган захираси 50-60 йил давомида фойдаланишга етарли. Уран билан йўлдош рений, скандий ва бошқа металллар учрайди. Шунингдек, мис, қўрғошин, қачай, вольфрам ва литий каби муҳим стратегик аҳамиятга эга нодир ва рангли металлларнинг йирик конлари бор.

Республикамизда ҳар йили 8 минг тонна мис ишлаб чиқарилади. Амалдаги ишлаб турган конлар мисни яна 40-50 йил, қўрғошин ва қалайни 100 йил мобайнида ишлаб чиқаришни таъминлашга қодир.

Рангли металллар захиралари асосан Олмалиқ кон районида жойлашган. Қалмоққир мис кони ноёб ҳисобланади. Бу коннинг рудасини қайта ишлаш мамлакатдаги энг йирик корхоналардан бири Олмалиқ кон-металлургия комбинатида амалга оширилади. Шунингдек, бу саноат районида мис,

молибден, олтин, кумуш, рений, теллур, селен ва бошқа катта захираларга эга бўлган Дальний кони бор.

Кўрғошин-қалай металлари Олмаликдаги Кўрғошинкон, Жиззах вилоятидаги Учкулоч ва Сурхондарё вилоятидаги Хон-диза конларидан олинади. Бу конларда яна йўлдош металллар — мис, кумуш, кадмий, селен, олтин ва индий ҳам учрайди. Ўзбекистонда молибденли формациялар ҳам бор. Чотқол-Қурама тоғлари висмутга бой. Жанубий Фарғона белбоғининг ўзидан 100 дан ортиқ симоб ва 10 дан ортиқ сурьма рудаланишлар аниқланган.

Қора металлاردан энг куп таркалганлари темир, титан, марганец, магний, хром ва бошқалардир. Темирнинг бир неча конлари ва руда кўринишлари аниқланган. Улар орасида муҳими Қорақалпоғистон Республикасида Тебинбулоқ титан-магний кони ҳисобланади. Марганец конлари Зарафшон, Қоратепа, Лолабулоқ ва бошқа жойларда мавжуд. Магматик хром Қизилқумда, Фарғонада, айниқса, Томдитов ва Султон Увайсда кўплаб учрайди.

Ўзбекистонда нометалл хомашё — глауконит, дала шпати, валластонит, графит, асбест, тальк, тальк тоши, абразивлар, кимматбаҳо ва ишлов бериладиган тошлар конлари куп. Валластонитнинг 5га яқин кўриниши ва конлари аниқланган. Графитнинг 30 дан ортиқ руда — рудаланиши ва конлари маълум. Кимматбаҳо ва ишлов бериладиган тошлардан топаз, феруза, аметист, тоғ хрустали, халцедон, яшма, нефрит, лазурит, амазонит, родонит, агальматалит, мрамор оникси ва бошқаларнинг анча йирик захиралари қайд этилган.

Қорхона фаолиятини мақсадга мувофиқ ташкил этиш ва режалаштириш ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш ва уни ташкил этишнинг турли норма ва нормативларини тузишга асосланади. Норма ва нормативлар асосида ишлаб чиқаришга керакли хомашё ва материаллар, жиҳоз ва асбоб-ускуналар миқдори аниқланади, ишлаб чиқариш жараёнида ходимлар жойлаштирилади ва ишлаб чиқариш ресурсларининг рационал захиралари режалаштирилади.

Маҳсулот сифати бўйича кўйиладиган шартлар ҳам нормаларнинг бир тури ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг турли томонларини чегаралаб турувчи норма ва нормативлар йиғиндиси ҳар бир ишлаб чиқариш бўлимининг нормалаштириш асоси бўлиб хизмат қилади.

Прогрессив техник - иқтисодий норма — маҳсулот бирлиги ёки иш турига сарфланиши мумкин бўлган жонли ва буюмлашган меҳнатнинг максимал миқдори ёки сарфланаётган ресурс бирлигидан олинishi мумкин бўлган фойдали самаранинг минимал миқдоридир.

Хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи ва энергиялардан фойдаланиш нормалари ўз ичига қуйидаги нормаларни олади:

а) хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи ва энергиянинг маҳсулот ёки иш бирлигига сарфланиш нормалари;

б) хомашё, материаллар ва ёқилғиларни тайёрлаш ва уларни ташиш ҳаракатларининг норма ва нормативлари. Бу нормалар корхонанинг хомашё ва энергия ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ва маҳсулот таннархига кирувчи моддий бойликларга қилинадиган харажатларни аниқлашда қўлланилади.

Нормалаштиришнинг вазифаси ҳақиқатда керак бўлган, фойдали сарфланадиган хомашё ва материал миқдори ҳамда минимал йўқотиш миқдорини аниқлашдан иборат. Бу уч йўл билан аниқланади: а) тажриба-лаборатория усули; б) техник-аналитик усул; в) ҳисобот-статистик усул.

Бу усуллар орасида техник-аналитик ҳисоблаш усули нормалаштиришнинг асосий усули бўлиб, у нормаларни элементлар бўйича ҳисоблашга асосланади, яъни нормани ташкил қилувчи ҳар бир элементи таҳлил қилишга имкон яратади. Бу усул илғор тажриба, фан ва техника ютуқларини чуқур ўрганишга ёрдам беради.

Ресурсларни тежашда ресурслар пуллилиги муҳим омил ҳисобланади. Хорижий мамлакатларда ўтган асрнинг 70-йилларида ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан тўғри фойдаланишни ташкил этиш учун тўлов тизими жорий қилинди. Аммо ҳозирги кунгача тўлов тизимида бир қатор муаммолар мавжуд. Корхона моддий минерал хомашё компонентларидан тўғри фойдаланиш учун тўлов жорий қилиниши натижасида унинг рентабеллигидан сезиларли даражада кам микдорда ҳақ тўланмоқда.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ишлаб чиқаришнинг барча ва айниқса, кўп материал истеъмол қилувчи тармоқларида моддий харажатларни тежаш катта аҳамиятга эга. Маҳсулот бирлигига кетадиган хомашё ва материаллар микдорини улар сифати, чидамлилиги зарар етказмасдан камайтириш бир хил микдордаги материаллар ва хомашёдан кўпроқ маҳсулот олиш ва тармоқлараро ишлаб чиқариш алоқаларини такомиллаштириш имконини беради.

Моддий ресурсларни тежаш учун кураш янги техникани жорий қилиш ва технологияни такомиллаштиришга шароит яратади, ишлаб чиқаришнинг техник даражасини ошириш эса, ўз навбатида, бошқа иқтисодий кўрсаткичларни яхшилашга шароит яратади. Маҳсулот бирлигига сарфланадиган хомашё ва материаллар миққорининг камайиши ижтимоий меҳнат унумдорлигини ошириш, демакдир, чунки хомашё ва материаллар таркибидаги моддийлаштирилган меҳнат ҳамда материалларни ташиш, ортиш, тушириш ва сақлаш билан боғлиқ бўлган «тирик» меҳнат микдорини камайтириш имконини беради. Шу билан бирга асосий ишчилар сарфлайдиган меҳнат микдори камаяди, чунки кам материални қайта ишлашга тўғри келади.

Моддий ресурсларни тежаш маҳсулот таннархини камайтиришнинг энг асосий омилларидан биридир. Хўжаликка тўғри раҳбарлик қилишда хомашё ва материаллар сарфлаш жараёнини чуқур таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга.

Таҳлил ишлаб чиқариш хусусиятига қараб ўзгарувчи моддий ресурслардан фойдаланиш кўрсаткичлари асосида олиб борилади.

Бошлангич хомашёни биринчи бор қайта ишловчи тармоқларда хомашё бирлигидан тайёр маҳсулот чиқиши кўрсаткичидан, фойдаланилади баъзи тармоқларда эса маҳсулот бирлигига сарфланадиган хомашё миқдори кўрсаткичидан фойдаланилади.

Қайта ишловчи бир қатор тармоқларда хомашё ва материаллардан фойдаланиш коэффициенти аниқланади. У детал, узел ёки маҳсулотнинг соф оғирлигини унга сарфланган материал миқдorigа ёки сарфлаш нормасига бўлиш йўли билан аниқланади. Бу коэффициент бирга қанча яқин бўлса, шунча яхши, чунки бунда материалдан шунча тўлиқ фойдаланилган бўлади.

Материаллардан фойдаланиш даражасини тўғри таҳлил қилиш учун ишлаб чиқаришнинг барча техник-иқтисодий шароитларини кўриб чиқиш керак.

Моддий ресурслар заҳираларини ишга солиш манбалари ва йўллари аниқлаш мақсадида таҳлил усули амалга оширилади.

Хомашё ва материалларни тежашнинг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

машина ва бошқа маҳсулотлар сифати ошгани ҳолда оғирлигининг камайиши;

ишлаб чиқариш йўқотишлари ва чиқиндиларини ҳар тарафлама камайитириш;

- хомашё ва материаллардан комплекс фойдаланиш;
 - хомашёнинг қимматбаҳо камёб турлари ўрнига тежамли, янги материаллар қўллаш;
- хомашёдан қайта фойдаланиш.

Саноат ишлаб чиқаришида хомашё ва материалларни тежашнинг асосий йўллари қуйидагилардан иборат:

- машина ва маҳсулотлар конструкциясини яхшилаш;

- янги техника ва прогрессив технологияни жорий этиш;
- технологик жараёнларни яхшилаш;
- хомашёни комплекс кайта ишлаш усуллари ривожлантириш;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилишни яхшилаш.

Маълумки, моддий ресурсларни тежаш тадбирларини амалга ошириш қўшимча пул харажатлари билан боғлиқ. Бундай харажатлар икки хил хусусиятга эга:

Капитал харажатлари сифатида — материаллар харажати камайтиришни коплаш учун зарур бўлган янги ускуналарни ўрнатиш учун.

Хомашё ва материаллар сифатини ошириш учун сарфланадиган харажатлар сифатида.

Қўшимча пул харажатлари маҳсулот таннархини камайтиради ва шунинг ҳисобига уни тежаш мумкин. Материалларни тежаш, шунингдек, ускуналардан фойдаланишни яхшилаш ва меҳнат унумдорлигини ошириш имконини беради. Шунинг учун харажатлар самарадорлигини аниқлашда фақатгина хомашё тежаминигина эмас, балки ускуна ва иш ҳақидан олинган тежамни ҳам аниқлаш керак.

Меҳнат буюмларини сарфлаш нормаларини пасайтиришдан олинадиган тежам куйидаги формула асосида аниқланади:

$$\mathcal{E} = (H_1 - H_2) \cdot P_u$$

Бу ерда: $\mathcal{E}$ — режа бўйича йиллик тежам;

H_1 ва H_2 — тадбир жорий килингунча ва килингандан кейинги маҳсулот бирлигига материал сарфлаш нормалари;

P — маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йиллик миқдори;

$\mathcal{C}$ — маҳсулотга сарфланадиган хомашё ва материаллар баҳоси.

Меҳнат буюми сифатини яхшилашга сарфланган харажатлар самарадорлиги янги материаллар жорий қилингунга қадар ва килингандан кейин маҳсулот таннархларини солиштириш йўли билан аниқланади.

Истиклол ва бозор иктисодиётига кириб бориш мамлакатнинг хомашё ресурсларини купайтиришга ва унинг бойликларидан оқилона фойдаланишга кенг йўл очди. Давлатнинг республика саноати хомашё базаси борасидаги хўжалик сиёсати қайта ишловчи саноат тармоқларининг юкори суръатлар билан таракқий этишини таъминловчи хомашё ресурсларининг жадаллаштирилган ривожланишини таъминлашдир.

Саноат хомашё базаси ривожининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат: янги хомашё манбаларини аниклаш бўйича геологик-кидирув ишларини кенгайтириш, ундирувчи саноат тармоқларини тезлик билан ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг саноат учун етарли даражада махсулот етиштиришини ва унинг товардорлик қобилиятини кучайтириш, сунъий материаллар ва улар урнини босувчи турли хил буюмлари яратиш ва ҳ.к.лар

Хомашё ресурсларидан фойдаланишда тежамкорлик тамойилидан тулатўқис фойдаланиш энг мухим муаммо ҳисобланади. Бу муаммони ечиш учун тежамкорликнинг стратегия ва тактикасини ишлаб чиқиш керак. Хомашёдан оқилона фойдаланиш мақсадида уни қайта ишлаш жараёнида тегишли саноат тармоғи учун мақсадга мувофиқлигини аниклаш, ҳам материалларни дастлабки қайта ишлаш ва бойитиш, хомашёдан комплекс фойдаланиш, материаллардан иккинчи марта фойдаланиш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилади. Бунга эришишда фан-техника таракқиёти, айниқса, кимёлаштириш ва янги технологияларни жорий этиш асосий роль ўйнайди.

Ресурсларни тежаш хўжалик юритувчи субъектларнинг сезиларли даражада ривожланишига таъсир этади. Шунинг учун ҳам ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ресурслардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратмоғи лозим.

Кўриб ўтганимиздек, тежамкорликни амалга ошириш ва махсулотга материал сарфини камайтиришга эришиш учун, аввало, хўжалик юритувчи ходимлар ва хизматчилар унинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини тушуниб

олишлари ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўлида халқ хўжалигининг ҳамма бўғинларида уни моҳирона қўллай билиши керак.

Хукуматимиз томонидан ресурслардан самарали фойдаланишга катта эътибор қаратилмоқда. Аммо мамлакатимиз аҳолиси ва корхоналари томонидан бу ишнинг амалга оширилиши талабга жавоб берадиган даражада эмас. Шу сабабли 2005-2010 йилларда республикада ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланишга катта эътибор берилиши ва ўтган йиллардагидек исрофгарчиликка йўл қўймаслик керак бўлади.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон саноати ўзининг жуда катта хомашё базасига эга, Мустақиллик ва бозор иқтисодиётига кириб бориш мамлакатнинг хомашё ресурсларини янада кўпайтиришни ва мавжуд табиий бойликлардан оқилона фойдаланишни талаб этади.

Саноат хомашё базаси ривожининг асосий йўллари қуйидагилардан иборат: хомашё янги манбааларини аниклаш бўйича геологик-кидирув ишларини кенгайтириш, ундирувчи саноат тармоқларини тезлик билан ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг саноат учун етарли даражада махсулот етиштиришини таъминлаш ва товардорлик қобилиятини кучайтириш, сунъий материалларнинг турли хилларини яратиш ва ҳ.к.лар

Хомашё ресурсларидан фойдаланишда тежамкорлик тамойилидан тўла-тўқис фойдаланиш ҳозирги даврнинг энг муҳим муаммоси ҳисобланади. Шу сабабли, хомашёдан оқилона фойдаланиш мақсадида уни қайта ишлаш жараёнида тегишли саноат тармоғи учун мақсадга мувофиқлигини аниклаш, хомашё материалларини дастлабки қайта ишлаш ва бойитиш, хомашёдан комплекс фойдаланиш, материаллардан иккинчи марта фойдаланиш бўйича тадбир-чоралар амалга оширилиши зарур. Бу тадбир-чораларни амалга оширишда фан-техника тараққиёти, айниқса, кимёлаштириш ва Янги технологияларни жорий этиш, ташкилотчилик, тежамкорлик ва уни рағбатлантириш алоҳида аҳамият касб этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Хомашё тушунчаси ва уни гуруҳлаш.
2. Ўзбекистон саноатининг хомашё базаси ва унинг ривожи.
3. Минерал хомашё конларини иқтисодий баҳолаш.
4. Сунъий материаллар ишлаб чиқаришнинг ривожи.
5. Саноат хомашёсидан фойдаланишнинг оқилона усуллари.
6. Бозор иқтисодиёти шароитида тежамкорлик тамойили ва унинг талаблари.
7. Саноат хомашё базасини мустаҳкамлашда хорижий ҳамкорликнинг роли.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15март.
2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қушма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.
3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва узғаришларимизнинг бош максадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008 йил. 9 февраль.
4. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий максадимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.
5. «Йирик саноат корхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида коперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.
6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.
7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари

тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

ХП 606

САНОАТ ИШЛАБ ЧИКАРИШИНИНГ АЙЛАНМА ФОНДЛАРИ ВА МАБЛАҒЛАРИ

12.1. Айланма фондларнинг моҳияти ва аҳамияти

Саноат соҳасида турли маҳсулотларни тайёрлаш жараёнида моддий ва молиявий маблағларга бўлган эҳтиёжлар доимо ошиб боради. Саноат корхоналарида асосий фондлар билан бир вақтда меҳнат буюмлари ҳам ҳаракатда бўлади. Шу сабабли уларни айланма фондлар деб айтилади.

Айланма фондлар — ишлаб чиқариш жараёнида бир марта қатнашиб, ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказиб, ўз шаклини ҳам ўзгартирадиган, бутунлай йукотиб юборадиган меҳнат буюмларидир.

Айланма фондларга ишлаб чиқариш жамғармалари ва ишлаб чиқаришдаги маблағлар, тугулланмаган ишлаб чиқариш ва келгуси давр харажатлари киради.

Ишлаб чиқариш жамғармалари айланма фондларнинг асосий қисмини ташкил этади. Улар корхоналарга келтирилган, лекин ишлаб чиқариш жараёнида ҳали фойдаланилмаган меҳнат бумлари, хусусан, хомашё, ярим тайёр маҳсулотлар, ёқилғи, асосий ва ёрдамчи материаллар, энергия, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар, хўжалик жиҳозлари ва тез емирилувчи буюмлардан иборат.

Айланма фондларнинг яна бир қисмини тугулланмаган ишлаб чиқариш ташкил этади. Улар ишлаб чиқариш жараёнига аллақачон тушган, лекин ишлов бериш тугамаган меҳнат буюмларидир. Буларга корхона ўзи яратган, лекин чала тайёр маҳсулотлар ва тугулланмаган ишлаб чиқаришлар киради.

Айланма фондларнинг яна бир қисми келгуси давр харажатлари ҳисобланади. Уларга янги турдаги маҳсулотларни лойиҳалаш, тайёрлаш ва ўзлаштириш, мутахассисларни ўқитиш ва қайта тайёрлаш, хоналарни ижарага олиш, тоғ-саноат корхоналарига тааллуқли харажатлардан иборатдир. Бу

харажатларнинг ҳаммаси тайёр маҳсулотнинг таннархига киритиш эвазига копланadi.

Айланма фондларнинг таркиби турли тармоқларда турлича бўлади. Масалан, умуман, саноат бўйича ишлаб чиқариш жамғармаси 64% га якин бўлса, электроэнергетика ва иссиқлик энергияси ишлаб чиқариш соҳасида 56% ни, машинасозликда 54%, кумир саноатида 33% ни ташкил этади. Айланма фондларнинг таркиби фақат тармоқларда эмас, корхоналарда ҳам бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Бу ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасига, жорий этилаётган технологиянинг усулига, йўлига, корхонани ихтисослашиш даражасига, ишлаб чиқариш жараёнининг давомийлигига, ишлатиладиган материалларнинг таркибига боғлиқ. Айланма фондларнинг таркибини иқтисодий таҳлил этиш ва уларнинг таркибига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ҳамда уларнинг таъсир кучи натижаларини топиш, тармоқлар ва корхона тараккиётини белгилашга катта ёрдам беради. Айланма фондларнинг таркибини аниқлаш, улардан фойдаланишни яхшилаш йўллариини белгилаш учун моддий баланслар тузилади. Бу баланслар ҳар бир тармоқ иккинчи тармоққа қандай буюмлар етказиб беришини тавсифлайди.

12.2. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш масалалари

Ижтимоий ишлаб чиқариш ва унинг асосий бўғини бўлган корхона фаолияти самарадорлигини оширишда моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади. Моддий ресурслардан фойдаланишнинг жуда кўп йўллари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар қиради:

моддий ресурслардан комплекс (ҳар тарафлама) фойдаланиш;

чиқиндилардан ёки иккиламчи хомашё ва материаллардан фойдаланиш.

Хомашё ва бошқа айланма фондлардан фойдаланишни яхшилаш учун даставвал фан ва техника тараккиётини жадаллаштириш керак. Эски техникани янги техника билан алмаштириш, айниқса, ҳозирги замонда ривожланган хорижий мамлакатлар технологиясини жорий этиш зарур. Бу борада ҳозирги

пайтда республикада анчагина ишлар амалга оширилмокда. АКШ, Олмония, Япония, Франция, Жанубий Корея, Туркия, Италия ва бошка бир катор давлатлар билан ҳамкорликда саноат корхоналари техник ва технологик жихатдан яхшиланмокда. Корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнини компьютерлаштириш кучаймокда. Баъзи бир машина-механизмлар модернизация қилинмокда. Ишлаб чиқариш жараёнлари такомиллашмокда. Бу эса, корхоналарда ишловчиларнинг малакаси ошишига таъсир қурсатмокда, оқибатда ҳар бир маҳсулот бирлигига сарфланаётган меҳнат буюми камаймокда. Хомашё, ёқилғи, энергетика ресурслари, яъни айланма фондларнинг яхши ишлатилиши туфайли катта самара олиш борасида факат техникавий омилларгина катта урин тутмасдан, ижтимоий-иқтисодий омиллар ҳам етарли рол ўйнайди.

Айланма фондлардан самарали фойдаланишда ҳўжалик механизмининг аҳамияти катта. Хусусан бунга, ҳўжалик механизмининг режалаштириш, баҳолаш, молиялаш, кредитлаш, ҳўжалик ҳисобини юритиш, бошқариш, моддий ва маънавий рағбатлантириш каби элементлари ҳам таъсир қўрсатади. Айланма фондлардан оқилона фойдаланиш учун рақобатни жорий этиш керак. Рақобат эса, маҳсулотни энг сифатли, энг арзон ва қўплаб ишлаб чиқариш воситасидир. Рақобат бўлиши учун бир хил маҳсулотни ишлаб чиқарадиган корхоналар сони қўп бўлиши керак.

Айланма фондлардан режали фойдаланишни ташкил қилишда уларнинг айрим турларини маҳсулот бирлигига сарф этишни илмий асосда нормаллаштириш катта аҳамият касб этади. Бу ишни бажариш ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш, ишлаб чиқаришнинг рентабеллигини ошириш, моддий техника таъминотини ташкил этиш, техника ва технологияларни такомиллаштиришнинг асосий воситаси ҳисобланади. Барча нормалар илмий жихатдан асосланган ва уз хусусиятлари бўйича давр талабига жавоб берадиган бўлишлар зарур.

Моддий ресурсларни сарфлаш нормалари турлича бўлиши мумкин:

1. Фойдаланиш муддатига кўра нормалар: а) истиқболли; б) йиллик ва оператив нормалар.

2. Қўлланиш миқёси бўйича нормалар икки хил: шахсий нормалар ва расмийлашган нормалар.

3. Нормаллаштирилаётган маблағнинг деталлаштирилиш даражаси тайёр маҳсулот ёки унинг айрим қисмлари бўйича ажратилиши мумкин.

4. Материалларни деталлаштирилиш бўйича йиғма нормалар, материал сарфи бўйича йириклашган нормалар бўлиши мумкин.

Моддий ресурсларни тўғри, оқилона сарфлашни нормаллаштириш учун уларнинг таркибини белгилаш катта аҳамиятга эга.

Нормалар таркибида қуйидагилар эътиборга олинади:

- маҳсулот бирлигига сарфланадиган фойдали хомашё ва материалнинг миқдори.

- зарурий техник чиқинди ва бошкалар.

Нормалар тажриба, лаборатория, техникавий, аналитик, статистик усуллар билан тузилади.

12.3. Айланма маблағлар ва уларнинг айланишини тезлаштириш

Саноат корхоналари фаолиятининг асосий ва айланма фондлар ҳамда айланма маблағлар билан узвий боғлиқлиги алохида аҳамият касб этади. Муомаладаги ишлаб чиқариш фондларининг йиғиндиси айланма маблағларни ифодалайди. Айланма маблағлар 2 та фондни ўз ичига олади:

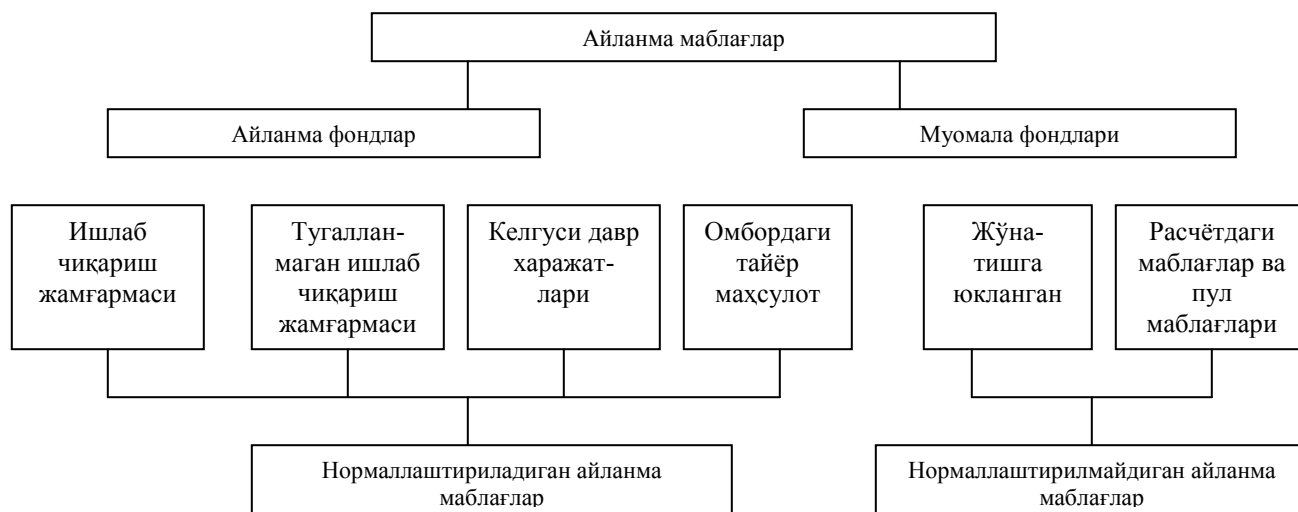
- айланма фондлар;

- муомала фондлари.

Айланма фондлар, ўз навбатида ишлаб чиқариш жамғармаси, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр харажатлари ва омборлардаги тайёр маҳсулотлардан иборат бўлади.

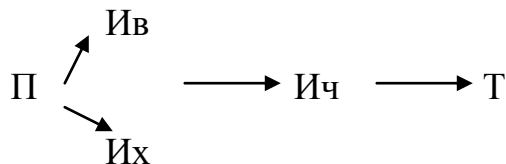
Муомала фондларига жўнатишга юкланган маҳсулотлар ва давлат банкидаги пул маблағлари киритилади.

Айланма маблағларнинг таркибини 6-чизмада кўрши мумкин:

6-чизма. Айланма маблағлар (саноат ишлаб чиқариши бўйича)

Айланма маблағлар доимо ҳаракатда бўлиб, пул ва ишлаб чиқарилган товар шаклида рўй бериши мумкин. У қуйидагича ифодаланади:

Бунда: П — корхонанинг пул шаклидаги маблағлари; ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш учун (Ив) ва иш ҳақи (Их), сўм ҳисобида.

Ич — ишлаб чиқариш воситаларининг унумли истеъмоли, сўм ҳисобида;

Т — ишлаб чиқариш воситаларининг ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилиниши натижасида ишлаб чиқарилган товарлар қиймати, сўм ҳисобида;

П¹ — ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш натижасида ҳосил бўлган пул, сўм ҳисобида.

Корхонанинг айланма маблағлари кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш жараёнида муҳим роль ўйнайди. Чунки улар ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигига шароит яратиб борадилар. Айланма маблағлари камайиб кетган корхона (фирма)лар банкротликка юз тутадилар.

Ташкил этилиш усулига қараб айланма маблағлар нормаллаштириладиган ва нормаллаштирилмайдиган маблағларга бўлинади.

Нормаллаштириладиган айланма маблағлар корхонанинг узлуксиз ишлашини таъминлаш учун керак бўлган маблағларнинг минимал миқдоридир.

Айланма маблағларнинг айланиш даври 3 қисмдан иборат бўлади:

1. Маблағларнинг ишлаб чиқаришдаги жамғарма шакли;
2. Ишлаб чиқариш жараёнидаги шакли;
3. Тайёр маҳсулот ёки ҳисоб-китоб счётидаги шакли.

Нормаллаштиришнинг асосий вазифаси ишлаб чиқариш жамғармаларини, тугулланмаган ишлаб чиқариш хажмини, тайёр маҳсулот қолдиғини аниқлашдан иборат.

Нормаларга биноан ишлаб чиқариш жамғармалари режалаштирилади. Уларнинг миқдори корхоналарда камроқ, лекин ишлаб чиқариш жараёнига етарли бўлиши керак.

Ҳар бир корхона айланма маблағларни сақлаш ва улардан оқилона фойдаланишни ва уларнинг айланишини тезлаштиришни таъминлаши керак. Фақат шундагина у самарали ишлаган бўлади. Айланма маблағларнинг иқтисодий самарадорлиги уларнинг доиравий шаклда айланиши тезлашишидир. Бунга эришилганда ортиқча маблағларнинг бўшашига ва улар бошқа мақсадларда қўлланишига шароит яратилади.

Айланма маблағларнинг айланиши турли кўрсаткичлар билан белгиланади. Айланма маблағларнинг айланиш коэффициенти куйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K_a = M_{cm} / \text{Ай.қ.}$$

Бунда: M_{cm} — сотилган маҳсулот миқдори, сўм ҳисобида;

Ай.қ. — айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиғи, сўм ҳисобида.

Айлана маблағларнинг 1 та айланиш даврини куйидаги формула билан ҳисоблаш мумкин:

$$Ад - (А \text{ й.қ} * 360) / Мсм$$

Айланма маблағларнинг айланиш даврини ҳисоблашни осонлаштириш учун йилдаги кунлар сонини 360 кун, квартачни 90 кун, ойликни 30 кун деб қабул қилинган.

Қисқача хулосалар

Саноат ишлаб чиқаришида асосий фондлар билан бир вақтнинг ўзида меҳнат буюмлари ҳам ҳаракатда бўлади. Шу сабабли уларни айланма фондлар деб атайдилар. Айланма фондларнинг ашёвий мазмунини асосий ва ёрдамчи материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, яримфабрикатлар, эҳтиёт қисмлар, кам баҳоли ҳамда тез тўзийдиган буюм ва инвентарлар, турли идишлар (таралар) ташкил этади. Айланма фондларга тайёр маҳсулот, йўлдаги маҳсулот ва ҳисобдаги пуллар ҳам киради.

Айланма фондлардан фойдаланишни яхшилаш мавжуд хомашё ва материаллар билан ишлаб чиқариш кўламини юқори даражага кўтариш, тармоқлар ўртасида юқори тежамли нисбатларни (пропорцияларни) белгилаш, ижтимоий меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулот таннархини пасайтиришга имкон яратади. Ишлаб чиқаришни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш хомашё ва материаллардан, ёқилғи ва электр энергиясидан оқилона фойдаланишни талаб этади.

Моддий ресурсларни тежаш мақсадида кўп омиллардан фойдаланиш мумкин. Ресурсларни тежашнинг асосий ишлаб чиқариш — техник омилларига ишлаб чиқаришнинг техник даражасини узлуксиз ошириш, технологик жараёнларни мукаммаллаштариш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришни яхшилаш, тежамкорликни рағбатлантирувчи дастак ва стимуллардан кенг фойдаланиш киради.

Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш жуда катта халқ хўжалиги аҳамиятига эга. Чунки у пул маблағларини бўшатишга имконият яратади.

Айланма маблағлар айланишини тезлаштиришнинг асосий йўллари қуйидагилардан иборат:

- ишлаб чиқариш циклининг давомийлигини, узоклигини қисқартириш;
- нормативдан ташқари ва ошиқча заҳираларни йўқотиш;
- тайёр маҳсулотларни сотишни тезлаштириш ва ҳ.к.лар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Айланма фондларнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни нималардан иборат?
2. Айланма фондлар асосий фондлардан қайси хусусиятлари билан фарқланади?
3. Айланма фондларнинг таркиби ва тузилмаси тўғрисида нималарни биласиз?
4. Моддий ресурслардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
5. Айланма фондлардан самарали фойдаланиш механизми нималарни ўз ичига олади?
6. Айланма маблағлар деганда нималарни тушунасиз? Уларнинг турларини изоҳлаб беринг.
7. Айланма маблағларнинг айланиш тезлигини оширишнинг аҳамияти нималардан иборат?
8. Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш йўллариини изоҳлаб беринг.
9. Бу мавзу бўйича ечими топилмаган қандай муаммолар мавжуд?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15март.
2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустакил тараккиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустакиллигининг 16 йиллигига бағишланган қушма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.

3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва узгаришларимизнинг бош максадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008 йил. 9 февраль.
4. Ватанимизнинг боскичма-боскич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий максадимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.
5. «Йирик саноат корхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида коперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.
6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.
7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.
8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

ХIII бoб

САНОАТ МАҲСУЛОТИНИНГ СИФАТИ ВА УНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИ

13.1. Сифат тушунчаси ва сифатни ошириш зарурияти

Замонавий бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифатига катъий талаблар қўяди. Чунки ҳозирги замонда ҳар қандай фирманинг омон қолиши, унинг товарлар ва хизматлар бозоридаги мустаҳкам мавқеи рақобатбардошлик даражаси билан белгиланади. Рақобатбардошлик икки кўрсаткич - баҳо ва маҳсулот сифатининг даражаси билан боғлиқдир.

Ишлаб чиқаришни эркинлаштириш даврида иккинчи омил биринчи ўринга қўтарилмоқда. Чунки сифат корхонанинг обрўси ва янада гуллаши ҳамда сифатни бошқариш - бу, барча ходимлар, раҳбардан тортиб аниқ иш бажарувчи учун ишнинг альфа ва омегаси, яъни аввали ва охиридир. Шу туфайли давлатнинг иқтисодий, шу жумладан, саноат сиёсатида сифат масаласи муҳим ўрин эгаллайди. Маҳсулот сифатини ошириш - бу, оқибат-натижада унинг миқдори, ресурсларни тежаш, ижтимоий ва шахсий эҳтиёжларни тўлароқ қондириш масаласи ҳисобланади. Яъни, ҳар қандай маҳсулот энг юқори техникавий-иқтисодий ва эстетик ҳамда бошқа бир қатор талабларга мувофиқ келиши, жаҳон бозорида рақобат қилиш қобилиятига эга бўлиши керак. Агар сифат муаммоси ҳал этилмаса, ижтимоий ишлаб чиқариш ва аҳолининг товарларга бўлган эҳтиёжларини қондириш бўлмайди.

Сифат нима?

Маҳсулот (иш, хизмат) сифати - муайян шу маҳсулотнинг ҳар томондан фойдаланишга мукаммал эканлигини белгиловчи хусусиятлар йиғиндисидир.

Маҳсулот сифати - бу, шу маҳсулотдан маълум мақсадда фойдаланиш учун унинг яроқлилиқ даражаси, маҳсулотнинг ҳалқ ҳўжалиги эҳтиёжларини, истеъмолчиларнинг талаб ва дидларини қондириш қобилиятидир.

Саноат маҳсулоти сифати тармоқнинг, корхона (фирма)нинг фаолиятини режалаштиришда ва уни аниқлашда қўлланиладиган асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Унда меҳнатни ташкил қилиш, унинг жиҳозланиш даражаси, мутахассисларнинг малакаси, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ҳолати ифодаланади. Маҳсулот сифати иқтисодий жихатдан истеъмол қийматининг ўлчови ва фойдаланиш даражаси кўринишида намоён бўлади.

Маҳсулот сифати иқтисодий категория бўлиб, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларнинг муносабатларини, сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, режа топшириқларини бажариш ҳамда маҳсулотга баҳо белгилаш бўйича корхонанинг давлат билан муносабатларини ифода этади. Ундан ташқари, маҳсулот сифати корхоналар ўртасидаги сифатли маҳсулот учун моддий рағбатлантириш ва сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқарилгани учун моддий жавобгарликка тортиш бўйича муносабатларни ифодалайди.

Маҳсулот сифати техника тараққиётининг суръатларини, меҳнат унумдорлигини ва шу орқали ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини таърифловчи иқтисодий категориядир. Маҳсулот сифатини мунтазам равишда яхшилаш иқтисодиётни ривожлантиришнинг зарур шарти, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, халқ фаровонлигини ўстиришнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Маҳсулотнинг микдори ва сифати ўзаро диалектик боғлиқдир. Юқори сифатли маҳсулот сифатсиз тайёрланган маҳсулотга нисбатан жамият эҳтиёжларини юқорироқ даражада қондиришга кодир. Демак, маҳсулот сифатини яхшилаш ишлаб чиқариш ҳажмини қўшимча харажатларсиз ошириш, демакдир. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифати ва микдорининг ўзаро боғлиқлиги маҳсулот сифатини ошириш, жамият эҳтиёжларини тўла қондиришга имкон беради, мамлакатимиз ишлаб чиқарувчи кучлари ўсишининг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Сифатли маҳсулот доимо ўз харидорларига эга. Ҳозирги даврда мазкур талаб қондирилгандагина маҳсулотни дунё бозорига чиқариш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатга экспортдан келадиган валюта тушумини кўпайтириш орқали янги техника ва технологиялар сотиб олиш, ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш, самарадорлигини ошириш имконини беради. Юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришга ва уни сотишга эришган корхона (фирма) ўз ишлаб чиқариш салоҳиятини янада юксалтириш имкониятига эга бўлади. Бундай субъектларнинг кўпайиши эса мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Мамлакат иқтисодиётининг тараққий этиши эса, унинг аҳолисини даромадлари ва демак, турмуш даражасининг ҳам юксалишига олиб келади. Натижада сифатли маҳсулот ва юқори даражада кўрсатилган хизматларга талаб кўпаяди. Яъни, сифатли маҳсулот (таклиф) ўзининг сифатли истеъмолчиси (талаб)ни яратади. Пировардида жамиятда янада юқорироқ даражада иқтисодий ўсиш таъминланади.

13.2. Маҳсулотнинг сифат кўрсаткичлари ва уларни баҳолаш усуллари

Саноат ишлаб чиқариши ўз маҳсулотларининг гоят турли-туманлиги билан тавсифланади. Бу маҳсулотлар табиий хусусиятларига кўра, ҳар хил меъёр ва хилма-хил сифат кўрсаткичларига эга. Лекин, маълум саноат маҳсулотларининг муайян гуруҳи учун умумий кўрсаткичлар ишлатилиши, бошқа гуруҳи учун эса ўзига хос кўрсаткичлар қўлланилиши мумкин.

Маҳсулот сифатига ва унинг техникавий хусусиятларига баҳо бериш учун куйидаги кўрсаткичлар тизими қўлланилади:

Истеъмол килиш хусусиятлари бўйича талабни қондириш кўрсаткичлари. Бундай кўрсаткичлар маҳсулотдан тайинли, белгиланган равишда фойдаланиш натижасида керакли (зарурий) самарани тавсифлайди. Ишлаб чиқариш - техник вазифани бажарувчи маҳсулот учун меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи хизмат килиши мумкин. У баҳоланаётган маҳсулот ёрдами билан қандай ҳажмдаги

маҳсулотни тайёрлаш ёки маълум давр ичида кандай ҳажмдаги ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиши мумкинлигини ифодалайди.

Мустаҳкамлик кўрсаткичлари - буюмларнинг бузилмаслиги, яхши сақланиши, таъмирлашга қулайлиги, шунингдек, чидамлилигидир. Машина ва ўлчов асбобларининг сифати уларнинг мустаҳкамлигига ва узоқ ишлаш қобилиятига қараб аниқланади. Ҳар бир буюмнинг мустаҳкамлиги мўлжалланган муддатда, ўз хизмат параметрларини ўзгартирмай, зиммасига юклатилган вазифаларни бошқариш; воситанинг, яъни қуролнинг ишлаш муддати — мўлжалланган вақтда ишлаш қобилиятини ўзгартирмаслик хусусиятидир.

Технологик кўрсаткичлар маҳсулотни тайёрлаш ва таъмирлаш жараёнида юқори меҳнат унумдорлигини таъминлаш учун конструктор-технологик ечимлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардир. Айнан техника ва технология ёрдамида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг оммавийлиги, материал харажатларини, маблағлар, меҳнат ва вақтни оқилона тақсимлаш таъминланади. Стандартлаштириш ва унификациялаш кўрсаткичлари — маҳсулотнинг стандартли, унификациялашган ва оригинал, яъни ажойиб, ажралмас қисмлар билан қондирилганлиги, тўйдирилганлиги, шунингдек, бошқа буюмларга нисбатан унификациялашганлик даражаси. Улар тракторни бошқариш учун керак бўлган кучлар, музлатгичда дастакнинг жойлашиши, ҳарорат, намлик, ёруғлик, шовкин, вибрация, нурланиш, ёнувчи маҳсулотларда учар газ ва сув бўғининг йиғилиши бўлиши мумкин.

Эргономик кўрсаткичлар инсоннинг буюм билан муносабатини ва бу буюмдан фойдаланишда рўй берадиган гигиеник, физиологик ва рухий хусусиятлар мажмуини акс эттиради.

Эстетик кўрсаткичлар буюмларнинг бадиий-конструкторлик хусусиятларини ифодалайди. Улар буюмнинг товар қиёфаси жонлилигини,

шаклининг маъқуллигини, композициянинг бутунлигини, мукаммал бажарилганлигини ва барқарорлигини тавсифлайдилар.

Транспортабеллик кўрсаткичлари маҳсулотнинг ташиш учун мослашганлигини ифодалайди.

Патент-ҳуқуқий кўрсаткичлар маҳсулотнинг патентли ҳимоясини ва патентли сархиллигини (асиллигини) тавсифлайди ва рақобатбордошлигини аниқлашда муҳим омил ҳисобланади. Патент-ҳуқуқий кўрсаткичларни аниқлашда буюмларда янги техник омиллар борлигини, шунингдек, мамлакатда патентлар билан ҳимояланган ечимларни ҳисобга олиш керак бўлади.

Экологик кўрсаткичлар атроф-муҳитга хавфли таъсир кўрсатиш даражаси. У маҳсулотни эксплуатация қилиш ёки истеъмол қилишда юзага келади. Масалан, зарарли қотишмаларнинг бўлиши, маҳсулотни саклаш, ташиш ва истеъмол қилишда зарарли қисмлар, газлар ва нурларни чиқариш мумкинлиги.

Хавфсизлик кўрсаткичлари — харидор ва хизмат кўрсатувчи ходимларнинг хавфсизлиги учун маҳсулот хусусиятларини тавсифлайди, яъни маҳсулотни монтаж қилиш, хизмат кўрсатиш, таъмирлаш, саклаш, ташиш, истеъмол қилишда хавфсизликни таъминлайдилар.

Юқорида қайд қилиб ўтилган кўрсаткичларнинг йиғиндиси маҳсулот сифатини ташкил этади. Буюм мустаҳкам (пишик), эстетик жихатдан кўзни қамаштирадиган, ўз вазифасини яхши бажарадиган бўлиши лозим. Лекин, юқорида қайд этилган кўрсаткичлардан ташқари буюмнинг баҳоси ҳам муҳим. Чунки иқтисодий оптимал сифат масаласи баҳо билан чамбарчас боғлиқдир. Харидор буюм сотиб олганда буюм баҳоси у эга бўлган хоссалар тўпламини қоплашини билиш учун уларни доимо таққослайди.

Иқтисодий оптимал сифат деганда, сифат ва харажат нисбати ёки сифат бирлигининг баҳоси тушунилади ва у куйидаги формула билан ҳисобланади:

$$Konm = \frac{Bc}{X\varepsilon},$$

Бу ерда: Копт — иктисодий оптимал сифат;

Бс - буюм сифати;

X_{ε} - буюмни сотиб олиш ва эксплуатация қилиш харажатлари, сўм.

Формуланинг махражини аниклаш мураккаб эмас, чунки у буюмнинг сотиш баҳосини, эксплуатация, таъмирлаш ва утилизация қилиш харажатларини ўз ичига олади. Формула суратини аниклаш эса, қийинроқ кечади, чунки буюмнинг сифати жуда кўп ва турли - туман кўрсаткичлардан иборат. Бу билан алоҳида фан «Кваламетрия» шуғулланади. У сифатни сон жихатдан, яъни бир сўмлик харажатта буюм сифати бирлиги ўсишини баҳолашнинг етарли даражада маъқул усулини ишлаб чиққан.

Демак, ҳозирги замон ишлаб чиқариши шароитида маҳсулот сифати — корхона (фирма) самарадорлигининг, рентабеллигининг муҳим таркибий қисмидир. Шу сабабли унга доимо эътибор бермоқ зарур. Сифат билан барча - корхона директоридан тортиб, аниқ иш бажарувчигача шуғулланиши керак.

Сифатни таъминлаш, лойиҳалаш, сақлаш бўйича барча жараёнлар сифатни бошқариш тизимига бирлаштирилган.

13.3. Маҳсулот сифатини бошқариш ва уни ошириш йўллари

Ҳар қандай ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва юксак даражага кўтариш учун уни бошқариш керак. «Бошқариш» иборасини маҳсулот сифатига қўллаганда, маҳсулот сифати ва унинг рақобатбардошлигини доимий назорат қилиш, унинг белгиловчи шартлари ва омилларини мақсадга мувофиқ таъсир қилдириш йўллари билан маҳсулот сифатини лойиҳалаштириш, ишлаб чиқариш ва фойдаланишда унинг заурур даражада ўрнатилишини, таъминланишини ва сақланишини тушунмоқ керак.

Маҳсулотнинг сифатини бошқариш операциялари муҳандис-техник, ташкилий-технологик, назорат ва бошқа жараёнларнинг ўзаро боғлиқлиги мажмуасини ташкил этувчи тартиб доирасида олиб борилади.

Маҳсулот сифатини бошқариш жараёни қуйидаги операциялардан иборат:

- маҳсулот сифати даражасини белгилаш;
- маҳсулот сифатига таъсир кўрсатувчи буюм ва уни ишлаб чиқариш жараёнининг фаолияти тўғрисидаги ахборотларни йиғиш ва ўрганиш;
- маҳсулот сифатини бошқариш тўғрисида қарор қабул қилиш ва объектга таъсир кўрсатишга тайёрланиш;
- бошқарувга тегишли буйруқларни бериш;
- бошқариш натижасида маҳсулот сифатининг ўзгариши ҳақидаги ахборотларни йиғиш ва таҳлил қилиш.

Маҳсулот сифатини бошқаришда қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

- маҳсулотнинг техникавий даражаси ва сифатини узоқ муддатларга чамалаш;
- маҳсулот сифатини оширишни режалаштириш ва башорат қилиш;
- маҳсулот сифатини аттестация қилиш;
- маҳсулот лойиҳасини чизиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш;
- маҳсулот сифатини моддий-техник томондан таъминлаш;
- ишлаб чиқаришни технологик тайёрлаш;
- маҳсулот сифатини ўлчашни ташкил этиш;
- мутахассисларни танлаш, жойлаштириш, ўқитиш ва тарбиялаш;
- сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш даражасини бир текисда олиб бориш;
- ишлаб чиқариш воситаларини сақлаш, таъмирлашни ташкил этиш;
- маҳсулот сифатини оширишни рағбатлантириш;
- маҳсулот сифатини назорат қилиш;
- стандартларга, ўлчаш воситаларига ва техник шартларга риоя қилиш;
- маҳсулот сифатини бошқариш ҳуқуқини таъминлаш.

Маҳсулот сифатини бошқариш унинг хоссалари, технологик жараёнларнинг ихтисослаштириш хусусиятлари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари ва усуллари ҳисобга олган ҳолда бажарилади.

Маҳсулот сифатини яхшилашга оид вазифалар ва тадбирлар тузилаётганда уларни амалга ошириш имкониятлари ва мақсадга мувофиқлиги техникавий-иктисодий жиҳатдан асосланади.

Бунинг учун қуйидагилар асос қилиб олинади:

- ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатига бўлган талаблар ва келгусида уни такомиллаштириш имкониятлари;

- маҳсулотнинг сифат даражасини баҳолаш;

- ишлаб чиқарилган маҳсулотда учраган нуқсонларни юзага чиқариш ва таҳлил этиш;

- лабораториядан ўтказилган синов натижалари, истеъмолчилар томонидан юборилган норозилик ҳужжатлари, техникавий назорат ва маълумотлар;

- илгор корхоналарнинг маҳсулотлари билан таққослаш.

Маҳсулот сифатини яхшилашга оид тадбирлар мажмуасига қуйидагилар киради:

- маҳсулотнинг сифат кўрсаткичларини яхшилашга қаратилган асосий тажриба ва лойиҳалаштириш ишлари ҳамда ташкилий-техникавий тадбирлар;

- ишлаб чиқариш техникаси ва технологиясини такомиллаштиришга оид тадбирлар;

- хомашё ва материаллар сифатини ошириш бўйича таъминловчиларга қўйиладиган талаблар;

- маҳсулот сифатини ошириш бўйича ўтказиладиган илмий-тадқиқот, тажриба ва лойиҳалаштириш юзасидан илмий-текшириш, лойиҳалаштириш ташкилотларига бериладиган топшириқлар;

- техникавий ҳужжатларни яхшилаш тадбирлари:

- технологик интизомга риоя қилишни текшириш шароити, ишлаб чиқаришни ўлчов асбоблари билан таъминлаш, уларнинг аниқ ишлашини кузатиб туриш тадбирлари;

- стандартларни ўзлаштириш, уларга риоя қилиш, буюмларни унификациялаштириш, юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, нуқсонларнинг олдини олиш ва истеъмолчилар томонидан бўладиган норозиликларни камайтириш бўйича тадбирлар.

Бу каби тадбирлар ўз вақтида бажарилишини тўла-тўқис таъминлаш учун уларнинг бажарилиш муддатлари, масъул кишилар, муайян харажатлар ва уларнинг иқтисодий самарадорлиги, рақобатбардошлиги ҳамда бошқа курсаткичлар аниқланади.

Маълумки, рақобат ва рақобатбардошлик ўртасида диалектик алоқадорлик мавжуд бўлиб, бири иккинчисидан келиб чиқади. Рақобат корхона (фирма)ларни рақобатбардош товарлар ишлаб чиқаришга ва хизматлар кўрсатишга ундайди.

Рақобатбардошлик нисбий ўлчов бўлиб, хусусияти шундан иборатки, уни рақобат предмети (маҳсулот рақобатбардошлиги)га нисбатан ҳам қўллаш мумкин.

Маҳсулотнинг рақобатбардошлиги деганда, истеъмолчининг аниқ эҳтиёжларини қондириш ва уни харид қилиш ҳамда кейинчалик ундан фойдаланиш учун сарфланадиган харажатлар даражалари бўйича уни, яъни маҳсулот бошқа шундай товарлардан ажралиб турадиган тавсифлар йиғиндиси тушунилади.

Маҳсулотнинг рақобатбардошлиги - бирор бир фирма томонидан ишлаб чиқарилган, рақобатчи фирмаларнинг худди шундай товарларига қараганда яхшироқ истеъмол хусусиятлари ва техник-иқтисодий параметрларига эга бўлган товарларнинг истеъмолчилар томонидан ажратиб олиниш «қобилияти»дир.

Рақобатбардошлик айнан бозорда кузатилади ва товарларнинг истеъмолчи эҳтиёжларига мувофиқ келиши солиштириб ва текшириб кўрилади. Ана шунда

товарнинг рақобатбардошлиги реал харидни амалга ошираётган харидор учун жозибадорлик даражасини кўрсатади.

13.4. Стандартлаштириш, сертификатлаштириш, аттестация ва назорат килиш

Маҳсулот сифати муаммосига тегишли масалалардан бири стандартлаштиришдир.

Стандартлаштириш - стандартларни белгилаш ва қўллаш жараёни. У нормал ижодий фаолият булиб, сифатнинг оптимал кўрсаткичларини, маҳсулотнинг параметрик қаторларини, назорат килиш, синаш усуллари ва хоказоларни ишлаб чиқишни ва қатъи белгалашни уз ичига олади.

Стандартлаштириш маҳсулот сифатини бошқаришнинг ташкилий ва норматив асоси ҳисобланади. У барча нормаларни стандарт, йўриқнома, маҳсулотни асослаш учун керакли шартлар усули каби ҳужжатларда акс эттиради.

Стандартлаштиришнинг энг муҳим аҳамияти шундаки, у ишлаб чиқаришнинг ривожланиш суръати ва даражасига зарурий таъсир кўрсатади. Бунинг учун эса стандартлаш фан ва техника ҳамда амалий тажрибаларнинг охирги ютуқларига таянади.

Ўзбекистонда стандартлаштириш миллий иктисодиётни бошқариш ва ташкил этиш билан чамбарчас боғлиқ. Стандарлашнинг асосий, энг муҳим вазифаси халқ ҳужалиги, аҳоли, мамлакат мудрофааси учун тайёрланадиган маҳсулотларга юқори талаблар белгиловчи норматив-техник ҳужжатлар тизимини яратиш ҳамда ушбу ҳужжатдан тўғри фойдаланишни назорат килишдан иборат.

Ҳаракатдаги, мавжуд стандартлаштириш тизими куйидагиларни ишлаб чиқишга ва доимий фаол ҳолатда бўлишига имконият яратади:

- ягона техник тил;

- маҳсулотнинг муҳим техник таъсифининг унификациялашган қаторлари, яъни ўлчам айирмаси (қўйим ва тушиш, кучланиш, тез-тез қайталаниш ва бошқалар);

- умуммашинасозликда ишлатиладиган буюмларнинг типоразмер қаторлари ва намунали конструкциялари (подшипниклар, крепеж, кесувчи асбоблар ва бошқалар);

- техник-иқтисодий ахборотлар классификаторлари тизими;

- материаллар ва моддалар хоссалари тўғрисида аниқ маълумотлар берадиган далилларни.

Ўзбекистон стандартлаш тизими халқаро, регионал ва миллий тизимлар билан уйғунлашиши ва қуйидагиларни таъминлаши лозим:

- сифат ва маҳсулот номенклатураси, хизмат ва жараёнлар, инсонларнинг ҳаёти ва соғлиғи, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари бўйича истеъмолчилар ва давлат манфаатларини;

- маҳсулот мос келишининг ўзаро алмашуви, яъни бир-бирини алмаштира олишини;

- инсон ва моддий ресурсларни тежашга қўмаклашиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий кўрсаткичларини яхшилашни;

- ижтимоий-иқтисодий дастурлар ва йирик лойиҳаларнинг норматив-техник базасини яратишни;

- ишлаб чиқаришда ва савдода техник тўсиқларни бартараф этишни, дунё бозорида маҳсулот рақобатбардошлигини, халқаро меҳнат тақсимоотида самарали қатнашишини ва ҳ.к.ларни таъминлаши керак.

Стандартлаштириш бир қатор тамойилларга асосланади:

- тармоқланиш - умумий хусусиятга эга бўлган нарсалар, жараёнлар, муносабатлар таъбиқ этиш мумкин бўлган объектлар доирасини аниқлайди;

- вариантлик - оқилона хилма-хиллик, ранг-барангликни яратиш - стандартлашган объектга кирувчи стандарт элементларнинг оқилона турлари минимумини таъминлайди;

- тизимлик - стандартга тизим элементи сифатида қарайди;

- ўзаро алмашувчанлик - техникага мувофиқ турли вақт-мақоннинг турли нуқталарида тайёрланган бир хил деталларни йиғиш ёки алмаштиришни назарда тутди.

Стандарт деганда нима тушунилади?

Стандарт инглизча «standard» сўздан ачинган бўлиб, норма, намуна, ўлчам маъносини билдиради. У бошқа объектларни таққослаш учун дастлабки объект деб қабул қилинган намуна, эталон, модель, стандартланган объектга қўйилган ва ваколатли идоралар томонидан тасдиқланган нормалар, қоидалар, талабларни белгиловчи норматив-техник ҳужжат. Стандарт инсон фаолиятининг барча соҳасига, илм-фанга, техникага, саноат, қишлоқ хўжалигига, қурилишга, транспорт ва алоқага, таълим ва бошқа соҳаларга тааллуқлидир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасининг Давлат стандартлаш тизими (ДСТ) шаклланди ва у Ўзбекистонда стандартлар тузиш, изохлаш ва тарқатиш жараёнларини тартибга келтирди. Бу борада Ўзбекистон Стандартлаштириш, метеорология ва сертификатлантириш агентлиги («Ўзстандарт») олиб бораётган кенг қўламли ишларни алоҳида эътироф этиш жоиз.

«Ўзстандарт» агентлиги бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулотнинг сифат даражасини белгиловчи, кўрсаткичлар рақобатдошлигини таъминловчи, ишлаб чиқарувчиларга етарли миқдорда ахборотлар етказиб берувчи марказдир.

«Ўзстандарт» агентлиги томонидан ишлаб чиқилган «Сифат менежменти ва маҳсулотларни синаш» тизими маҳсулот сифат кўрсаткичини баҳолаш билан

бирга меъёрий ҳужжатлар асосида тўғри маълумотга эга бўлиш талабларини ўрнатади.

Ҳозирги кунда Давлат стандартлаш тизими (ДСТ) бешта асосий стандартни ўз ичига олади:

1. Ўзбекистон Республикаси стандартлаштириш тизими. Асосий қоидалар;
2. Тармоқ стандартлари.
3. Техник шартларни келишиш, тасдиқлаш ва рўйхатдан ўтказиш тартиби;
4. Корхонанинг стандартлари. Умумий қоидалар.
5. Халқаро (давлатлараро, минтақавий) стандартлар.

Бозор иктисодиётига ўтиш муносабати билан Халқаро стандартлаштиришнинг роли, аҳамияти бекиёс даражада кучайди. Чунки, халқаро стандартлаштириш илмий-техника ва иктисодий ҳамкорликни ривожлантиришга катта имконият яратади. Улар халқаро алоқаларни кенгайтиришга, мавжудларини такомиллаштиришга ёрдам беради. Ҳозирги кунда жаҳонда 400 дан ортиқ Халқаро ва регионал (худудий) ташкилотлар мавжуд (2000 йил). Стандартлаштириш соҳасида йирик халқаро ташкилотлар — БМТга қарашли Европа иктисодий комиссияси (ЕЭКООН), стандартлаштириш бўйича Халқаро ташкилот (ИСО) ишлаб турибди.

Маҳсулот сифати назарияси ва амалиётида маҳсулотни сертификатлаштириш масаласи муҳим ўрин тутди.

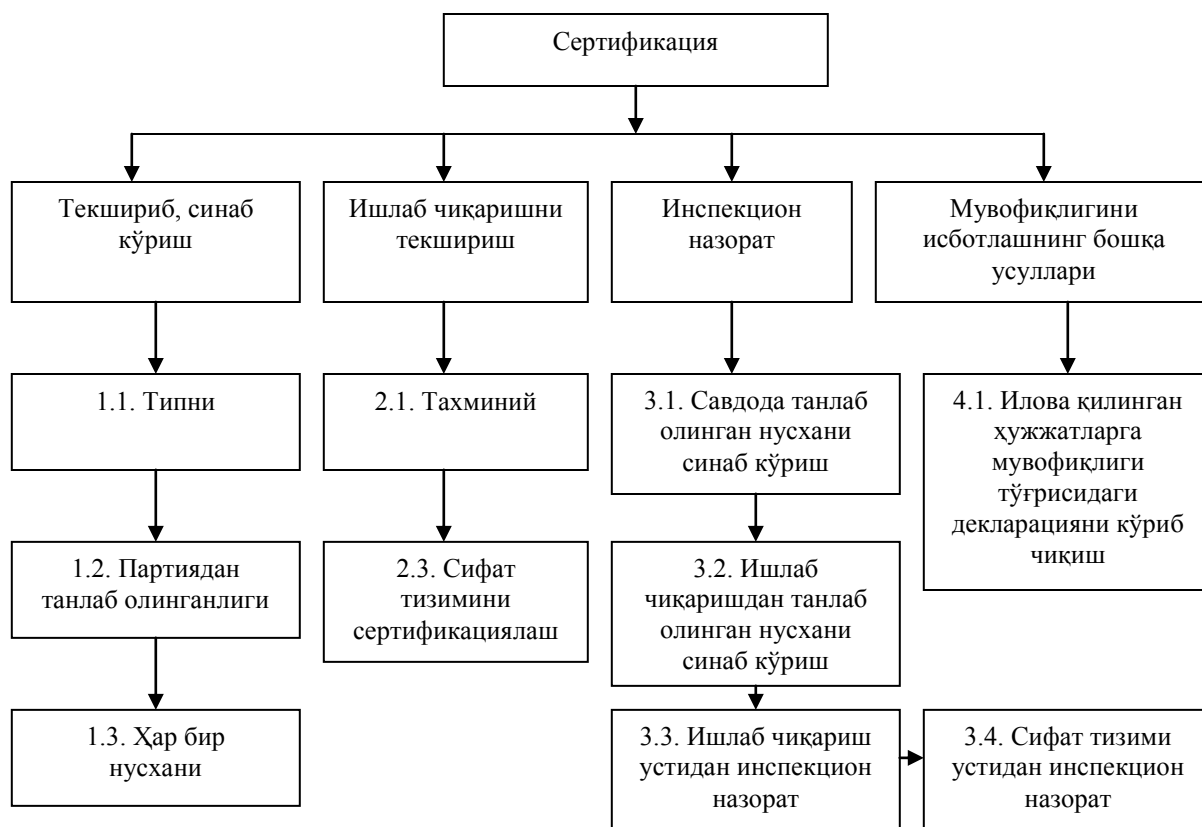
Маҳсулотни сертификатлаштириш унинг аниқ белгиланган талабларга мувофиқлигини тасдиқлаш усулларида бири ҳисобланади.

Маҳсулот ёки бажарилган ишнинг белгиланган талабларга мувофиқлигига оид фаолият учун тегишли ҳужжат берилади. Уни «сертификат» деб атайдилар.

Сертификат латинча «certificatis» сўзидан олинган бўлиб, тасдиқланган деган маънони билдиради. Биринчидан, у бирор фактни тасдиқловчи ҳужжат (масалан, малака оширилганлиги тўғрисидаги ҳужжат); иккинчидан, махсус облигациялар ва акцияларнинг номи; учинчидан, суғурта шартномасида унинг

шартлари ёзиладиган ҳужжат; тўртинчидан, махсус идоралар (савдо палатаси, Давлат инспекцияси ва бошқалар) берадиган ва махсулот, товар, буюм, мол сифатини тасдиқлайдиган ҳужжат; бешинчидач, кишлоқ хўжалигида уруғлик навини ва сифатини тасдиқлайдиган ҳужжат. Сертификати бўлмаган тақдирда уруғлик (оддий) навсиз дон сифатида қабул қилинади.

Мувофиқлигини тасдиқлаш жараёнида бажариладиган операциялар, яъни ҳар бир айрим иш фаолиятларини куйидаги чизмада кўриш мумкин:

7-чизма. Сертификатлаштириш

Республикада сертификатлаш ишларини яхшилаш мақсадида 1993 йилнинг 28 декабрида Олий Мажлис томонидан «Махсулот ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида»ги қонун қабул қилинган. Мазкур қонун сертафикатлаштиришнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини, шунингдек, мажбуриятлар ва жавобгарликларни белгилаб беради. Ушбу қонун 4 та боб ва 23 моддадан иборат бўлиб, уларда умумий қоидалар,

сертификатлаштириш фаолиятига доир умумий талаблар, махсулотларни мажбурий ва ихтиёрий сертификатлаштириш, низоларни қараб чиқиш, сертификатлаштириш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлиги учун жавобгарлик масалалари баён этилган.

Стандартлаштириш ва сертификатлаштириш ишларини ташкил этиш, мувофиқлаштириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон Давлат стандартлаш, метрология ва сертификация маркази «Ўздавстандарт», Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси, табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги зиммасига юклатилган.

Қисқача хулосалар

Маҳсулот сифати саноат ишлаб-чиқариш хўжалик фаолиятининг асосий, энг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Маҳсулот сифати маҳсулотнинг истеъмол хусусиятлари мажмуи бўлиб, унинг халқ хўжалиги ва аҳолининг муайян эҳтиёжларига яроқлилигини ифодалайди.

Маҳсулот сифати тайёрланган маҳсулотнинг мустақиллиги, қулайлиги, ишончлилиги, чидамлилиги, тежамкорлиги, гўзаллиги ва бошқа бир қатор хусусиятлари билан белгиланади. Шу сабабли маҳсулот сифатини яхшилаш жамиятга жуда катта самара келтиради: маблағларни тежайди, таннархни камайтириш, фойдани кўпайтириш ва шу асосда мамлакат хазинасини тўлдиришга имкон беради.

Маҳсулот сифатини яхшилаш ва унинг рақобатбардошлилигини таъминлаш давлат сиёсатининг энг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли Олий Мажлис қонунларида, Президент фармонларида ва ҳукумат қарорларида маҳсулот ва иш сифатини оширишга алоҳида эътибор берилиб, уларда барча турдаги маҳсулотларнинг техник даражаси, тежамлилиги ва сифати оширилсин дейилади, янги ўзлаштириладиган маҳсулотлар ўзининг сифат ва техник-иктисодий тавсифлари жиҳатидан жаҳон фан-техника ва технологияси эришган илгор ютуқларга мос бошқа бир қатор кўрсатмалар берилган.

Маҳсулот сифати муаммосига тегишли масалалардан бири стандартлаштиришдир. Яна бир муҳим масала — сертификатлаштиришдир. Бу икки фаолият фан-техника, амалий тажрибаларнинг охириги ютуқларига таянган ҳолда ишлаб чиқариш ривожига жуда катта таъсир кўрсатади.

Маҳсулот сифати оширилишини аттестация қилиш ва рағбатлантириш алоҳида аҳамият касб этади. Маҳсулот сифатини моддий рағбатлантиришда маҳсулотнинг бир меъёردа ишлаб чиқарилиши кўрсаткич сифатида эътиборга олиниши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Замонавий бозор иқтисодиёти ва сифат сиёсати.
2. Сифат категориясининг моҳияти ва аҳамияти.
3. Маҳсулот сифати кўрсаткичлари.
4. Сифат, баҳо ва баҳолаш.
5. Маҳсулот сифатини бошқариш.
6. Стандартлаштириш ва стандартлар.
7. Сертификациялаш ва сертификатлар.
8. Сифат ва хорижий тажрибалар.
9. Мустақиллик йилларида маҳсулот сифатини ва унинг ракобатбардошлигини ошириш борасидаги ютуқлар ва истикболдаги вазифалар.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15март.
2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.
3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош максадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008 йил. 9 февраль.
4. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий максадимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон

Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.

5. «Йирик саноат корхоналарин билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.

6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.

7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

XIV бoб

САНОАТДА ТАННАРХ, ФОЙДА ВА ИШЛАБ ЧИКАРИШ РЕНТАБЕЛЛИГИ

14.1. Қиймат ва таннарх назарияси, ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришнинг илмий асослари

Иқтисодиёт назариясида қиймат ва таннарх масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, қиймат тушунчаси борасида бир қатор мунозарали фикрлар мавжуд. Айрим иқтисодчи олимлар товарнинг қийматини унинг натижалилиги билан боғласалар, айримлари товар қиймати — товар ишлаб чиқарувчиларнинг товарда гавдаланган ва унда моддийлашган ижтимоий меҳнати, деб ҳисоблайдилар. Бошқалари эса, товарнинг қийматини ушбу товарга бўлган талаб ва таклиф, яъни товарнинг ноёблиги белгилайди, дейилади.

Умуман олганда, товарнинг қиймати унинг бошқа товарга айирбошлана олиш даражасини аниклаш учун зарурдир. Нарх (баҳо) ва қиймат тушунчалари орасида деярли фарқ йўқ. Факатгина нарх (баҳо) — бу, товар қийматининг пулдаги ифодасидир ҳалос.

Иқтисодиётда маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи категориясидан ҳам кенг фойдаланилади. Қиймат ва ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут ишлаб чиқариш субъектининг даромади ёки фойдаси ҳисобланади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи — маҳсулотни ишлаб чиқариш, яъни ишлаб чиқариш технологияси билан боқлиқ бўлган харажатларнинг пулдаги ифодасидир.

Саноат олдида турган асосий вазифалардан бири — маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтиришдир. Бу вазифанинг бажарилиши натижасида ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ва аҳолининг турмуш даражасини оширишга имконият яратилади. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида барча ресурслардан бекаму-кўст фойдаланиш бу курсаткичларнинг ролини оширишни

тақозо этади. Шу сабабли «таннарх» атамасининг моҳияти, аҳамияти, мазмуни ва шакллари яхши билиш ҳамда уни пасайтириш масаласига катта эътибор бериш керак.

Бирон-бир маҳсулот ишлаб чиқариш учун маълум миқдорда хомашё ва материаллар, меҳнат ва ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган бошқа юклама харажатлар сарфланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлган харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи деб аталади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичи ишлаб чиқаришни ривожлантиришда ва уни ташкил этишда муҳим роль ўйнайди.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтириш ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш, яъни фойдани кўпайтиришнинг, мавжуд ресурслар билан ишлаб чиқариш ҳажмини ўстиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичи ишлаб чиқариш сифат кўрсаткичлари орасида алоҳида ўрин тутаяди.

Ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этиш, техника ва материаллардан фойдаланиш, моддий-техника таъминотини такомиллаштириш, маҳсулот сифатини яхшилаш борасидаги ҳамма ўзгаришлар харажатлар даражасида акс этади. Шу сабабли ҳам биз маҳсулот таннархи ишлаб чиқариш самарадорлигининг сифат кўрсаткичлари тизимида муҳим урин эгаллайди, дея оламиз. Бинобарин, шунинг учун ҳам маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатларни уларнинг иқтисодий мазмунига кўра гуруҳлаш муҳим аҳамият касб этади.

14.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатларни гуруҳлаш

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш ва уни ҳосил қилувчи харажатларни туркумлаш мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган

«Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га мувофиқ амалга оширилади.

Маҳсулот (ишлар, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра, қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқарилиб ташланган ҳолда);
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

I. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатлар.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатларга қуйидагилар тегишли бўлади:

1. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот асосини ташкил этиб, унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажаришда, хизматлар кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисобланган четдан сотиб олинadиган хомашё ва материаллар.

2. Нормал технология жараёнини таъминлаш ва маҳсулотларни ўраш учун маҳсулот (ишлар, хизматлар) ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжларига сарфланадиган (асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш), ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган, харид қилинадиган материаллар, шунингдек, асбоб-ускуналарни тузатиш учун эҳтиёт қисмлар, инструментлар, мосламалар, инвентар, приборлар лаборатория асбоб-

ускуналари ва асосий фондларга кирмайдиган бошқа арзонбаҳо ашёларнинг эскириши.

3. Сотиб олинadиган, келгусида ушбу хўжалик юритувчи субъектда монтаж қилинадиган ёки қўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар.

4. Ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг ички таркибий бўлинмалари томонидан бажариладиган, фаолиятнинг асосий турига тегишли бўлмаган, лекин ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ишлар ва хизматлар.

Ишлаб чиқариш характерига эга бўлган ишлар ва хизматларга маҳсулот тайёрлаш бўйича айрим операцияларни бажариш, хомашё ва материалларга ишлов бериш, истеъмол қилинаётган ашё ва материаллар сифатини аниқлаш учун синовлар ўтказиш, белгиланган технологик жараёнларга риоя этилиши устидан назорат қилиш, асосий ишлаб чиқариш фондларини тузатиш ва бошқалар тегишли бўлади.

Хўжалик юритувчи субъект ичида ташқи юридик шахсларнинг транспорт хизматлари (хомашё, материаллар, деталлар, инструментлар, инвентарлар, юкларнинг бошқа турларини базис (марказий) омбордан цехга келтириш ва тайёр маҳсулотни сақлаш учун омборга келтириш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган хизматларга тегишли бўлади.

5. Табиий хомашё (ер рекультивациясига ажратмалар, ихтисослаштирилган юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган ерни рекультивация қилиш ишларига ҳақ тўлаш), илдизи билан бериладиган дарахтга ҳақ тўлаш, саноат корхоналари томонидан сув хўжалиги тизимидан белгиланган лимитлар доирасида ва ундан ортиқча олинadиган сув учун ҳақ тўлаш. Саноатнинг хомашё тармоқлари учун — ёғоч-тахта материаллардан ёки фойдали қазилмалардан (рудадан) фойдаланишга ҳуқуқларнинг амортизация қилинадиган қиймати еки атроф-мухитни тиклаш харажатлари.

6. Технологик мақсадларга, энергиянинг барча турларини ишлаб чиқаришга, биноларни иситишга сарфланадиган ёнилғининг четдан сотиб олинадиган барча турлари, хужалик юритувчи субъектларнинг транспорти томонидан бажариладиган ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича транспорт ишлари.

7. Хўжалик юритувчи субъектнинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ҳамда хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги харид қилинадиган энергия. (Хужалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан ишлаб чиқариладиган электр энергияси ва энергиянинг бошқа турларига, шунингдек, харид қилинадиган энергияни истеъмол жойигача трансформация қилиш ва узатиш харажатлари харажатларнинг тегишли элементларига киритилади).

8. Ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқолиш нормалари доирасида ва улардан ортиқча йўқотилиши, яроқсизланиши ва кам чиқиши.

9. Хўжалик юритувчи субъектнинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни етказиш билан боғлиқ харажатлар (юклаш ва тушириш ишлари ҳам шу жумлага киради) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига кириши керак (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар).

10. Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан моддий ресурсларни етказиб берувчилардан олинадиган идишлар ҳам моддий ресурслар қийматига киритилади.

11. Маҳсулот таннархига киритиладиган моддий ресурслар харажатларидан қайтариладиган чиқитлар қиймати, идиш ва ўраш-жойлаш материаллари қиймати уларнинг амалда сотилиши, фойдаланиши, ишлатилиши ёки омборга кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади.

12. «Моддий харажатлар» элементи бўйича акс эттириладиган моддий ресурслар қиймати сотиб олиш нархидан, жумладан, бартер битишувларида,

қўшимча нарх (устама)дан, таъминот, ташки иктисодий ташкилотлар томонидан туланадиган воситачилик тақдирлашларидан, товар биржалари хизматлари қийматидан, хусусан, брокерлик хизматларидан, божлар ва йиғимлардан, транспортда ташишга ҳақ тўлашдан, ташқи юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган сақлаш ва етказиб беришга ҳақ тўлашдан келиб чиқиб шаклланади.

II. Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари.

Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари таркибига қуйидаги моддалар киритилади:

1. Хўжалик юритувчи субъектда қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ бажариладиган нархномалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган, амалда бажариладиган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган иш ҳақи, шу жумладан, бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар.

2. Касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар.

3. Иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар, шу жумладан:

- технологик жараён жадвалида назарда тутилган тунги вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам (ишланмайдиган) кунларида ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар ва қўшимча ҳақ;

- кўп сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга кушиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар;

- ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарли, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий-иқлим шароитларида ишлаганлик

учун устамалар, хусусан, ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун устамалар;

- алока, темир йўл, дарс, автомобиль транспорти ва катта йўллар ходимлари доимий иши йўлда ўтадиган ёки қатнов тусига эга бўлган бошқа ходимларнинг иш ҳақиға, хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан жўнаган пайтадан бошлаб шу жойға қайтиб келган пайтигача тўланадиган йўлда ўтган ҳар бир сутка учун тўланадиган устамалар;

- курилишда, реконструкция қилишда ва мукамал таъмирлашда бевосита банд бўлган, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда вахта усули билан ишларни бажарган ходимларға ишнинг кўчма ва қатнов хусусията учун устама;

- доимий равишда ер ости ишларида банд бўлган ходимларға уларнинг шахтада (конда) иш жойига жўнаб кетишларида ва орқаға қайтишларигача ўтадиган норматив вақт учун қўшимча ҳақ;

- меҳнатға ҳақ тўлашнинг районлар бўйича тартибға солинишиға, шу жумладан, район коэффициентлари ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ чўл, сувсиз ва юқори тоғ жойларида ишлаганлик учун коэффициентлар билан белгиланган тўловлар;

- хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан (йиғилиш пунктидан) иш жойига ва орқаға қайтадиган йўлда ўтадиган кунлар учун вахтада ишлаш жадвалида назарда тутилган, шунингдек, ходимларнинг метеорология шароитларига кура ва транспорт ташкилотлари айби билан йўлда тутилиб қолинган кунлар учун тариф ставкаси.

4. Иш вахта усулида ташкил этилганда, иш вақти жамланиб ҳисобланганда ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган бошқа ҳолларда ходимларға уларға иш вақтининг нормал давом этишидан ортиқ ишлаганлиги муносабати билан бериладиган дам олиш (ортиқча ишлаган иш вақти учун дам олиш) кунлари учун ҳақ тўлаш.

5. Ишламаган вақт учун ҳақ тўлаш:

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ навбатдаги (ҳар йилги) ва қўшимча таътиллار, навбатдаги (ҳар йилги) фойдаланилмаган ва қўшимча таътиллار учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек, тиббий кўрикдан ўташ билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш;

- мажбурий таътилда бўлган ходимларга асосий иш ҳақини қисман сақлаб қолган ҳолда ҳақ тўлаш;

- донор ходимларга қонини текшириш, топшириш кунлари учун ва қон топширилган ҳар бир кундан кейин бериладиган дам олиш кунлари учун ҳақ тўлаш;

- давлат вазифаларини бажарганлик учун (ҳарбий йиғинлар, ғавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар) меҳнат ҳақи тўлаш.

6. Хўжалик юритувчи субъект штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб хўжалик юритувчи субъект томонидан амалга оширилса, пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради.

7. Белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида катнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондига киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

III. Ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар.

Ижтимоий суғуртага ажратмаларга қуйидагилар киради:

1. Қонун ҳужжатлари билан белгиланган нормалар бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш фондига ижтимоий тусдаги мажбурий ажратмалар.

2. Нодавлат пенсия жамғармаларига, ихтиёрий тиббий суғуртага ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар.

IV. Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси бўйича харажатлар таркибига куйидагилар киради:

1. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси (ҳисобланган эскириш), лизинг бўйича ва белгиланган тартибда тасдиқланган нормалар, қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган жадаллаштирилган амортизация ҳам шу жумлага киради.

2. Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар эскириши ҳар ойда хўжалик юритувчи субъект томонидан дастлабки қиймати ва улардан фойдали фойдаланиш муддатидан (бирок, хўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас) келиб чиқиб ҳисобланадиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига тегишли бўлади. Фойдали фойдалаган муддатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш нормаси беш йил ҳисобига белгиланади, бирок хўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас.

V. Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар.

Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатларни ҳисобга олишнинг навбатдаги комплекс моддалари **I, II, III, IV** бандларда келтирилган харажатлар элементлари бўйича ажратилади.

1. Ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари:

- ишлаб чиқаришни хомашё, материаллар, ёнилғи, энергия, инструмент, мосламалар ва бошқа меҳнат воситалари ва буюмлари билан таъминлаш харажатлари;

- асосий ишлаб чиқариш фондларини иш ҳолатида сақлаш харажатлари (техник кўрик ва қаров, жорий ва мукаммал тузатиш харажатлари). Асосий ишлаб чиқариш воситаларини барча турда (жорий, ўртача, мукаммал)

тузатишларни хўжалик юритувчи субъектнинг ўз кучи билан ўтказиш харажатлари ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементлари (моддий харажатлар, меҳнат ҳақи тўлаш харажатлари ва бошқалар) бўйича маҳсулот (ишлар, хизмат)лар таннархига киритилади.

Зарурат бўлганда айрим тармоқларнинг хўжалик юритувчи субъектлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг рухсати билан мукаммал тузатиш ишларини ўтказиш учун маблағлар захирасини ташкил қилишлари мумкин. Ушбу захирага ажратмалар «Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар» элементи таркибида акс эттирилади ва кўзда тутилаётган харажатлар қиймати ҳамда асосий воситалар ҳар бир объектини мукаммал тузатишларнинг даврийлигидан келиб чиққан ҳолда аникланади. Захирага ажралмалар нормаси ҳар бир ҳисобот йили охирида қайта кўриб чиқилади ва зарур бўлганда янги молия йили учун ажратмалар миқдори кўпайтирилиши ёки камайтирилиши мумкин. Агар мукаммал тузатишга захира маблағлари суммаси ушбу объектни тузатишга килинган ҳақиқий харажатлар суммасидан ошиб кетса, ошиб кетган сумма бўйича тузатиш киритилиши керак: агар ҳақиқий харажатлар захирадагидан ошиб кетса, у ҳолда ошиб кетган сумма «Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар» элементи таркибида акс эттирилади.

- ёнғиндан сақлаш ва қўриқлашни ҳамда хўжалик юритувчи субъектларни техникавий фойдаланиш қоидалари, назарда тутилган бошқа махсус талаблар билан таъминлаш улар фаолиятини назорат қилиш харажатлари.

Идорадан ташқари, қўриқлаш харажатлари бундай қўриқлаш мавжуд бўлишини талаб қилувчи мазкур ишлаб чиқаришга махсус талаблар мавжуд бўлган тақдирда маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритилиши мумкин.

- ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли бўлган асосий воситаларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар;

- табиатни муҳофаза қилиш мақсадларидаги фондларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ жорий харажатлар, жумладан, ифлослантарувчи

моддаларни атроф-мухитга йўл қўйиладиган нормалар доирасида ва ундан ортиқча чиқарганлик учун тўловлар;

- ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган меҳнатнинг нормал шароитлари ва техника хавфсизлигини таъминлаш харажатлари;

- ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашиши билан боғлиқ бўлган соғлиқни муҳофаза қилиш тадбирлари;

- текин кўрсатиладиган коммунал хизматлар, озиқ-овқат, айрим тармоқлар ходимларига озиқ-овқатлар қиймати, Хўжалик юритувчи субъект ходимларига бериладиган текин уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари (ёки уй-жой, коммунал хизматлар ва бошқалар учун пул компенсацияси суммаси).

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ текин бериладиган ва шахсий фойдаланишда қоладиган буюмлар қиймати (шу жумладан, формали кийим-бош, махсус овқатлар ёки улар пасайтирилган нархлар бўйича сотилиши муносабати билан имтиёзлар суммаси);

- ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган бошқарувнинг техник воситаларини, алоқа узелларини, сигнализация воситаларини, бошқарувнинг бошқа техник воситаларини, ҳисоблаш марказларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларни тиббий кўрикдан ўтказганлик учун тиббий муассасаларга ҳақ тўлаш.

2. Ишлаб чиқариш ходимларини белгиланган ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган хизмат сафарларига юбориш бўйича нормалар доирасида ва улардан ортиқча харажатлар.

3. Ишлаб чиқариш ишчиларини ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий суғурта қилиш харажатлари.

4. Брак туфайли келиб чиқадиган йўқотишлар.

5. Ишлаб чиқаришнинг ички сабабларига кура бекор туришлар туфайли йўқотишлар.

6. Кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли тузатиш ва уларга кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари.

7. Маҳсулот (хизматлар)ни мажбурий сертификация килиш харажатлари.

8. Ишлаб чиқариш жароҳатлари туфайли меҳнат қобилияти йўқотилиши муносабати билан тегишли ваколатли органларнинг қарорлари асосида ва қарорларисиз тўланадиган нафақалар.

9. Умумий фойдаланиладиган йўловчилар транспорти хизмат кўрсатмайдиган йўналишларда ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар.

Маҳсулот таннархи назариясида маҳсулот таннархи структураси деган муҳим тушунча мавжуд. У айрим харажатларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган жами харажатлар суммасидаги нисбатини кўрсатади. Одатда, структура фоиз ҳисобида ўлчанади.

Таннарх структураси тармоқлар ва корхоналарнинг хусусиятига, ишлаб чиқариш технологияси ва ишлаб чиқаришнинг ташкил қилинишига боғлиқдир.

Маҳсулот таннархининг структураси ўзгармас миқдор ҳисобланмайди. Саноатнинг ўсиши, техника ва ишлаб чиқариш технологияси такомиллашиши, асосий ва айланма фондлардан фойдаланишнинг яхшиланиши, иш ҳақи миқдорининг ўзгариши, истеъмол буюмлари баҳоларининг тартибга тушиши ва транспорт тарифларининг ўзгариши билан маҳсулот таннархи структураси ҳам ўзгаради.

Маҳсулот таннархида қайси гуруҳдаги харажатлар асосий ўрин тутишига қараб, саноат тармоқлари бир-биридан фарқ қилади — кўп меҳнат, кўп материал, кўп энергия, кўп маблағ талаб қиладиган бўлади. Буни 20 - жадвалдаги маълумотлардан кўриш мумкин.

**Ўзбекистон саноат тармоклари бўйича саноат маҳсулотини ишлаб
чиқаришга кетган барча харажатлар (фоиз ҳисобида)**

	Жами харажатлар	Шу жумладан			
		Ишлаб чиқариш материал харажатлари	иш хақи ва ундан ажратма	амортизация	бошқа харажатлар
Хамма саноат					
2001 й.	100	81,6	9,9	4,8	3,7
2007 й.	100	81,3	8,3	5,7	4,7
Электрэнергетика					
2001 й.	100	79,1	10,2	1,8	8,9
2007 й.	100	67,7	6,8	7,9	17,6
Ёқилги саноати					
2001 й.	100	89,0	5,2	3,4	2,4
2007 й.	100	77,0	5,7	12,3	5,0
Кора металлургия					
2001 й.	100	84,4	14,2	1,3	0,1
2007 й.	100	81,8	11,4	2,9	3,9
Рангли металлургия					
2001 й.	100	64,0	21,0	11,0	4,0
2007 й.	100	68,2	18,9	9,6	3,3
Кимё ва нефтькимё саноати					
2001 й.	100	79,0	14,3	1,9	4,8
2007 й.	100	80,1	11,4	5,0	3,5
Машинасозлик ва метални қайта ишлаш					
2001 й.	100	69,3	27,1	0,4	3,2
2007 й.	100	89,7	6,7	1,6	2,0
Урмончилик, ёғоч ишлаш саноати					
2001 й.	100	80,7	14,7	2,1	2,5
2007 й.	100	81,7	12,0	5,7	0,6
Қурилиш материаллари саноати					
2001 й.	100	76,3	15,5	1,6	6,6
2007 й.	100	78,9	15,4	4,2	1,5
Енгил саноат					
2001 й.	100	87,7	7,7	1,8	2,8
2007 й.	100	89,7	4,4	3,2	2,7
Озиқ-овқат саноати					
2001 й.	100	87,8	6,8	2,3	3,1
2007 й.	100	88,6	5,3	3,6	2,6

Манба: Статистик тупламлар. 2002-2008 йиллар.

Иш ҳақи учун қилинадиган харажатлар (меҳнат харажатлари) салмоғи энг катта бўлган ишлаб чиқариш тармоғи кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқ ҳисобланади (кўмир саноати, ёғоч тайёрлаш саноати ва бошқалар).

Хомашё ва материалларга қилинадиган харажатлар салмоғи энг катта бўлган ишлаб чиқариш тармоғи кўп материал талаб қиладиган тармоқ ҳисобланади (енгил саноат ва озиқ-овқат саноати, машинасозлик).

Харажатларнинг кўп қисми асосий воситалар амортизацияси учун сарфланадиган тармоқлар кўп маблағлар талаб қиладиган тармоқларга киради (Масалан, нефть ва газ казиб чиқариш, гидро-электростанцияларда электр энергияси ишлаб чиқариш).

Ишлаб чиқаришнинг тармоқ хусусиятларини ҳисобга олиш, таннарх структурасини ва ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий таҳлил қилиш ишлаб чиқаришда юз берадиган асосий техник-иқтисодий жараёнларни ўрганиш, ишлаб чиқаришдаги чиқимларни камайтиришнинг асосий йўллари белгилашга имкон беради.

14.3. Фойда ва уни максималлаштириш

Саноат ва унинг барча бўғинлари ишини тавсифловчи муҳим сифат кўрсаткичларидан бири фойда ва рентабелликдир. Фойда бозор муносабатларининг муҳим категорияси сифатида иқтисодиётда маълум функция (вазифа)ларни бажаради:

- ишлаб чиқариш фаолиятининг натижасидан олинган иқтисодий самарани тавсифлайди, чунки у сўнгги молиявий натижани ифодалайди;
- турли даражадаги бюджетларни шакллантиради;
- ходимларнинг манфаатларини ҳимоя қиладиган ва бу борада иқтисодий дастак ва стимул ролини ўйнайди;
- илмий — техникавий, ташкилий ва ижтимоий ишларни амалга оширишга имконият беради.

Фойда саноат, тармоқ ва корхонанинг ҳамма ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти натижаларини умумлаштирувчи кўрсаткичдир. Балансдаги фойда ёки фойданинг умумий суммаси — корхона балансидаги мавжуд ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришдан ташқари, хўжаликларнинг молия-хўжалик фаолиятлари натижасида олинган фойда суммасидир. Фойданинг умумий суммаси товар маҳсулотини сотишдан, ишлаб чиқаришдан ташқари, бажарилган ишлар ва хизматлардан олинган даромадлардан, корхона ёрдамчи хўжаликларининг

махсулотларини сотишдан олинган даромадлардан, реализациядан ташкари фойда ва уй-жой коммунал хўжалиги, хар хил жарималар, пеня ва ҳоказолардан ташкил топади.

Хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг молиявий натижалари фойданинг куйидаги кўрсаткичлари билан тавсифланади:

- махсулотни сотишдан олинган ялпи фойда (ЯФ), бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган махсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут сифатида аникланади:

$$ЯФ = ССТ - МИТ,$$

Бу ерда: **ЯФ** — ялпи фойда;

ССТ — сотишдан олинган соф тушум;

МИТ — сотилган махсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи.

- асосий фаолиятдан кўрилган фойда — бу, махсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва қўшимча асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарлар сифатида аникланади:

$$АФФ = ЯФ - ДХ + БД + БЗ,$$

Бу ерда: **АФФ** — асосий фаолиятдан олинган фойда;

ДХ — давр харажатлари;

БД — асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ — асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар.

- хўжалик фаолиятидан олинган фойда (ёки зарар) — бу, асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус зарарлар сифатида ҳисоблаб чиқилади:

$$УФ = АФФ + МД - МХ,$$

Бу ерда: **УФ** — умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда;

МД — молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

МХ — молиявий фаолият харажатлари.

- солиқ тўлагунгача олинган фойда — бу умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда, плюс фавқулодда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан кўрилган фойда ва минус зарар сифатида аникланади:

$$СТФ = УФ + ФП - ФЗ,$$

Бу ерда: **СТФ** — солиқ тўлагунгача олинган фойда:

ФП — фавқулодда вазиятлардан олинган фойда:

ФЗ — фавқулодда вазиятлардан кўрилган зарар.

- йилнинг соф фойдаси — бу, солиқ тўлангандан кейин хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қолади, ўзи дадаромади (фойдаси)дан тўланадиган солиқни ва минус қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташланган ҳолда солиқлар тўлагунга қадар олинган фойдани ифодалайди:

$$СФ = СТФ - ДС - БС,$$

Бу ерда: **СФ** — соф фойда;

ДС — даромад (фойда)дан тўланадиган солиқ;

БД — бошқа солиқлар ва тўловлар.

Ҳар бир корхона (фирма) яшаши ва равнақ топиши учун фойда олиши керак. Корхона фойдани ўз ривожини таъминловчи биринчи муҳим омил деб билади. Фойдани максималлаштириш билан шуғулланмайдиган корхонанинг яшаб кетиш имконияти кам бўлади. Макроиктисод соҳасида узоқ муддатга фойдани максималлаштириш масаласига катта эътибор берилиши шундай иборатки, шу асосда фирма фаолияти олдиндан башорат қилинади,

Мулк эгасини ўзи бошқарадиган, унчалик катта бўлмаган корхона (фирма)да, уларни юритиш билан боғлиқ бўлган ҳамма қарорларда фойдани кўпайтириш асосий ўрин тутади. Жуда катта ва йирик корхона (фирма)ларда раҳбар (бошқарувчи)лар кундалик қарорларни қабул қилишда мулк эгалари ҳар доим ҳам бошқарувчилар фаолиятини назорат остида сақлай олмайдилар. Шунинг учун бошқарувчиларда ва корхонага раҳбарлик қилишда маълум

даражада эркинликлар бўлиб, улар фойдани мшхсималлаштириш билан етарли шуғуланмасликлари, мулк эгаси бўлмаганликлари учун узок муддатли манфаат ўрнига қисқа манфаатни афзал кўришлари мумкин. Бошқарувчилар кўпинча фойдани максималлаштириш ўрнига даромадни кўпайтириш ёки акциядорларни қизиқтириш учун дивидендни оширишга ҳаракат қилишлари мумкин. Бундан ташқари, улар юқори лавозимга эришиш ёки катта мукофотлар олиш мақсадида фойда кейинчалик камайиб кетса ҳам ҳозирги куннинг ўзида оширишга ҳаракат қиладилар. Шу туфайли бундай раҳбарлар ўз лавозимларидан четлаштирилиши ва корхонани бошқа раҳбарларга топшириш зарурияти юзага келади.

Юқорида келтирилган фойда турларидан ташқари, унинг яна бир қанча турлари мавжуд:

- ҳақиқий фойда;
- ўртача фойда;
- монопол фойда ёки иқтисодий рента;
- максимал фойда.

Ҳақиқий фойда — бу, ҳақиқатда ҳисобот маълумотлари, яъни ҳақиқий харажатлар асосида аниқланган фойда ҳисобланади. Бу фойда корхона молиявий фаолиятини ташкил этишда асосий манбадир.

Уртача фойда деганда, бошқа ҳамма корхоналар каби сарфланган капиталга бир хил фойда олиш ёки бир хил рентабелликка эга бўлиш тушунилади. Ўртача фойда корхона (фирма)нинг фаолият кўрсатаётган соҳада, тармоқда қилишини таъминлайди. Бундай фойданинг юзага келиши бозорнинг узок муддатли барқарорликка эришганидан далолат беради. Ўртача фойдани кўпинча иқтисодий фойда деб атайдилар.

Иқтисодий фойда қачон пайдо бўлади? Агар корхона бир маҳсулотни тайёрлаб, сотиб, ҳақиқатда 100 минг сўм фойда олган бўлса-ю, ана шу маблағни бошқа маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфлаб, уни сотганда 150 минг сўмлик фойда олса, бундай фойдани иқтисодий фойда деб тушуниш керак. Бу ҳолда

фойда ижобий тус олади. Ижобий иктисодий фойда корхонани бирон-бир инвестор фаолият бошлашига рағбатлантирса, ижобий ҳақиқий фойда ишлаб чиқариш ёки фирманинг анча оёққа туриб олганидан дарак беради.

Монопол фойда ёки иктисодий рента — бу, чекланган ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш натижасида содир бўлган фойда ҳисобланади. Масалан, иккита корхона бир хил ерга эга бўлиб, ерни олиш билан боғлиқ харажатлар бир хил бўлишган шароитида биринчи ер транспорт тармоғига яқин бўлганлиги учун маҳсулотни ташишга 10 млн. сўм кам сарф қилиниши мумкин, ана шу 10 млн сўм унинг қўшимча фойдаси ҳисобланади. Иктисодий рента ишлаб чиқариш омиллари чекланганлигидан келиб чиқади ва у ёки бу ишлаб чиқариш омилига бериш ҳолатини билдирган баҳо билан шу омилнинг энг кам баҳоси ўртасидаги фаркдан иборат бўлади.

Максимал фойда — бу, бир бирлик қўшимча маҳсулотни сотишдан олинган даромадни шу бир бирлик қўшимча маҳсулотга килинган харажат миқдори билан баб-баробар келиши натижасида олинган фойда. Шу ҳолда рентабелликнинг энг юқори даражасига эришилган бўлади. Шунга кура, фойдани максималлаштириш дегани, энг юқори рентабелликни таъминлаш, деганидир.

Бозор иктисодиёти шароитида саноат соҳасида ўтказилаётган туб иктисодий тадбирлар мажмуида фойдани тақсимлаш масалалари муҳим ўрин тутди, зеро уни, адолат юзасидан ва тўғри тақсимлаш жамоа ва ҳар бир ходимнинг манфаатдорлигини уйғунлаштириш учун шароит яратади.

14.4. Рентабеллик ва уни ошириш йўллари

Саноат корхоналарининг муҳим молиявий кўрсаткичларидан бири рентабелликдир. Ишлаб чиқариш рентабаллиги корхона (фирма) иши самарадорлигини умумлаштирувчи кўрсаткичлардан биридир. У корхонанинг даромад олиш даражисини ифодалайди.

Рентабаллик назариясида унинг бир қанча турлари мавжуд бўлиб, уларга жумласига қуйидагилар киради:

- сотиш рентабаллиги;
- асосий фаолият рентабеллиги;
- хусусий капитал рентабеллиги;
- асосий капитал (фондлар) рентабаллиги;
- перманент капитал рентабаллиги;
- айланма капитал рентабеллиги;
- қарзга олинган капитал рентабаллиги;
- реал асосий капитал рентабеллиги;
- инвестирулашган капитал самарадорлиги.

1. Сотиш рентабеллиги деганда, ҳар бир сотилган маҳсулот суммасига қанча харажат килинганлик даражаси тушунилади. Демак, бу кўрсаткич сотилган маҳсулот қиймати билан ана шу маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни таққослаш асосида юзага келади. Бундай коэффициент баҳолаш сиёсатидаги ўзгаришларни ва сотилган маҳсулот таннархини назорат қилиш бўйича корхонанинг қобилиятини тавсифлайди.

Сотиш рентабеллигини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$P_c = \frac{\text{Сотилган маҳсулот таннархи}}{\text{Ҳақиқий сотилган маҳсулот}}$$

2. Асосий фаолият рентабеллиги — бу, ишлаб чиқаришнинг фойдалилиги, натижалилигидир. Бу кўрсаткич ишлаб чиқариш самарадорлигини тавсифлайди ва қуйидагича ифодаланади:

$$P_a = \frac{\text{Маҳсулот сотишдан олинган фойда}}{\text{Маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари (ишлаб чиқариш таннархи)}}$$

3. Хусусий капиталнинг рентабеллиги — бу, корхона (фирма), тармок хусусий капиталининг фойдалилиги ва натижалилиги. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P_{\text{хк}} = \frac{\text{Соффойда}}{\text{Хусусий хар ажатларнинг уртача қиймати}}$$

Бундай коэффициент хусусий капиталдан фойдаланиш даражасини, яъни корхона томонидан хусусий капиталнинг ўртача қийматига қанча соф фойда олинганлигини кўрсатади.

4. Асосий капитал (фондлар) рентабеллиги — бу, асосий фондлар ва бошқа оборотдан ташқари активларнинг фойдалилиги. У куйидагича аниқланади:

$$P_{\text{ак}} = \frac{\text{Соффойда}}{\text{Қўшмаддатли активларнинг қиймати}}$$

5. Перманент капитал рентабеллиги — бу, перманент капиталнинг фойдалилиги, натижалилигидир. У куйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P_{\text{п}} = \frac{\text{Соффойда}}{\text{Перманент капиталнинг уртача қиймати}}$$

6. Айланма капиталнинг рентабеллиги — бу, айланма капиталнинг фойдалилиги, натижалилиги. У ҳар бир сўмли айланма капиталдан қанча фойда олиш мумкинлигини кўрсатади. Уни куйидаги формула асосида аниқлаш мумкин:

$$P_{\text{а}} = \frac{\text{Соффойда}}{\text{Айланма капиталнинг уртача қиймати}}$$

7. Қарзга олинган капиталнинг рентабеллиги — бу, қарзга олинган капиталнинг фойдалилиги, унумлилиги. У куйидагича аниқланади:

$$P_{\text{к}} = \frac{\text{Соффойда}}{\text{Қарзга олинган капиталнинг уртача қиймати}}$$

Бу коэффициент ҳар бир сўмли қарзга олинган капитал қанча фойда келтирганлигини ифодалайди.

8. Реал асосий капиталнинг рентабеллиги унинг фойдалилигини ифодалайди ва ҳар бир сўмли реал асосий капитал қанча

сум фойда келтирганлигини курсатади. У қуйидаги формула асосида аникланади:

$$P_{pk} = \frac{\text{Соффойда}}{\text{Реаласосий капитал}}$$

9. Инвестирланган капитал рентабеллиги — бу, инвестиция маблағларининг натижалилиги, фойдалилиги. Бу кўрсаткич инвестиция туфайли олинган маблағларнинг қанчадир самара беришини ифодалайди ва қуйидаги формула орқали аникланади:

$$P_{ик} = \frac{\text{Соликларсизфойда} + \text{туланганфаизларсуммаси}}{\text{Хусусийкапитал} + \text{узокмуддатликарзликкапитал}}$$

Рентабеллик даражаси кўрсаткичининг юқори бўлиши корхона (фирма) ихтиёридаги асосий ва айланма фондлардан оқилона фойдаланилаётганини ва корхона (фирма)нинг маълум миқорда фойда (даромад) олаётганлигини курсатади.

Рентабеллик даражасини кўтариш учун саноатнинг барча тармоклари ва корхоналари сотилган маҳсулот ҳажмини оширишга, уни ишлаб чиқариш учун сарфланаётган харажатларни камайтиришга, ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини оширишга қаратилган тадбирларни амалга оширишлари зарур.

14.5. Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг манбалари ва омиллари

Мехнат унумдорлигини ошириш, хомашё ва материал, ёқилғи ва электр энергия харажатларини камайтириш, хизмат кўрсатиш ва бошқариш сарфларини қисқартириш, ишлаб чиқаришдан ташқари, харажатларни тежаш саноат маҳсулоти таннархини пасайтиришнинг энг муҳим манбалари ҳисобланади.

Мехнат унумдорлигини ошириш учун янги техника, технология жараёнларини ва ишлаб чиқаришни ўстириш ёки ташкил этишнинг илгор усулларини жорий қилиш орқали ҳар бир меҳнатчи томонидан тайёрланаётган маҳсулотни кўпайтириш керак. Бу ҳолда ҳар бир маҳсулот бирлигига сарфланадиган иш ҳақи қисқаради, аммо ишчининг умумий иш ҳақи эса ортиб

боради. Меҳнат унумдорлиги иш ҳақиға нисбатан жадал ўсгандагина таннарх пасаяди.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиш моҳияти шундан иборатки, бунда маҳсулот ишлаб чиқаришға кетадиган жонли меҳнат улуши камаяди, ил гари сарфланган меҳнатнинг улуши эса ортади, бироқ маҳсулот бирлиги учун кетадиган меҳнат сарфи қисқаради.

Материал, ёқилғи ва электр энергия харажатларини камайитириш учун уларни тежаб сарфлаш, қимматбаҳо материалларни арзон, лекин яхши материаллар билан алмаштириш, уларни сотиб олиш ва корхонаға келтириш билан боғлиқ бўлган сарфларни қисқартириш керак бўлади.

Хизмат кўрсатиш ва бошқариш учун кетадиган харажатларни қисқартиришға эса тармоқ ва корхоналардаги маъмурий-бошқарув аппаратининг сарфларини камайитириш, асбоб-ускуна, бино ва иншоотларни саклаш, ёритиш, иситиш учун кетадиган маблағларни тежаб-тергаб сарфлаш орқали эришилади.

Унумсиз харажатларни (жарима тўлаш, пеня ва ҳоказолар) тугатиш маҳсулот таннархини пасайтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Техника тараққиёти ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ижтимоий шакллари такомилаштириш, ишлаб чиқаришни рационал жойлаштириш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни корхонанинг ичида уюштиришни яхшилаш маҳсулот таннархини пасайтиришни таъминловчи омиллар ҳисобланади. Масалан, техника тараққиёти маҳсулот таннархини пасайтиришнинг барча манбаларига таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқаришни электрлаштириш ва электронизациялаш ҳамда комплекс автоматлаштириш, кимёлаш маҳсулот тайёрлаш учун сарфланадиган солиштирма харажатларни камайтиради.

Ҳар бир корхонада маҳсулот таннархини пасайтириш даражасини ҳисоблаш учун, энг аввало, ундаги захира, фойдаланилмаётган имкониятларни аниклаш керак. Улар кўзға ташланадиган, юзаки, жуда мураккаб, кўз

илғамайдиган бўлиши мумкин. Фақат чуқур, ҳар тарафлама иқтисодий-техник таҳлилдан кейин уларни аниқлаш, топиш мумкин бўлади.

Заҳиралар ҳар хил белгиларга қараб гуруҳларга ажратилиши мумкин. Улар, энг аввало, тўпланиш жойига кура, ички ишлаб чиқариш ва ташки резервларга ажралади.

Ташки резервларга тармоқлар бўйича резервлар, регионал (ҳудудий) ва табиий-экологик резервлар киради.

Резервлар сафарбар этилиши муддати бўйича жорий ва истиқболли резервларга ажралади.

Резервларни ишлаб чиқариш жараёнларининг элементлари бўйича ҳам гуруҳларга бўлиш мумкин. Бундай резервларга меҳнат, моддий ва асосий фондлардан фойдаланиш резервлари киради.

Корхона ёки тармоқ фаолиятини таҳлил этиш учун резервларни иккига бўлиб кўриш мумкин:

- ташкилий-техникавий резервлар;
- ижтимоий - иқтисодий резервлар.

Юқорида келтирилган барча резервлар, яъни фойдаланилмаётган имкониятларни сафарбар этиш, ишга солиш ҳамда шу асосда таннархни кескин пасайтириш учун бир катор омиллардан кенг фойдаланиш ва уларни ҳисоблаб чиқиш керак. У ишнинг методикаси, усулини «Корхоналар фаолиятини ташкил этиш, режалаштириш ва бошқариш» фани бўйича маърузаларда, амалий машғулотларда чуқурроқ ва ҳар томонлама тушунтириб берилади.

Маҳсулот таннархини режалаштириш меҳнат, моддий ва молиявий маблағлардан оқилона фойдаланиш асосида ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлигига эришишга қаратилгандир. Таннарх режаси қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

1. Маҳсулот таннархини пасайтириш режаси;
2. Маҳсулот таннархини калькулякиялаш;

3. Ишлаб чиқариш харажатлари сметаси;

4. Товар ва сотиладиган маҳсулот таннархининг ҳисоби.

Таннарх режаси, икки боскичда ишлаб чикилади. Биринчи боскичда, энг аввало, ҳисобот йилида режаларнинг бажаралиши таҳлил этилади, маҳсулот таннархини пасайтириш, фойда ва рентабелликни ошириш резервлари аникланади ва аникланган резервлардан фойдаланиш тадбирлари белгиланади, режа лойихаси ишлаб чикилади. Иккинчи боскичда эса режанинг узил-кесил лойихаси ишлаб чикилади ва бу режа топшириқлари корхона бўлимларига етказилади.

Маҳсулот таннархи ва уни пасайтириш топшириқлари давлат ва корхона режасида юкоридан белгиланмайдиган, аксинча, корхоналарнинг ўзида ҳисоб қилинадиган кўрсаткич ҳисобланади. Шунга қарамай, маҳсулот таннархи саноат кўрсаткичларидан бири бўлиб қолаверади. Чунки саноат маҳсулоти таннархини пасайтириш ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини ошириш резервларидан бири ҳисобланади. Маҳсулот таннархи қанчалик паст бўлса, албатта, бошқа шарт-шароитлар бир хил бўлган ҳолда (масалан, худди ўша маҳсулотнинг нархи барқарор бўлганда) уни сотишдан келган фойда ҳам шунчалик кўп бўлади.

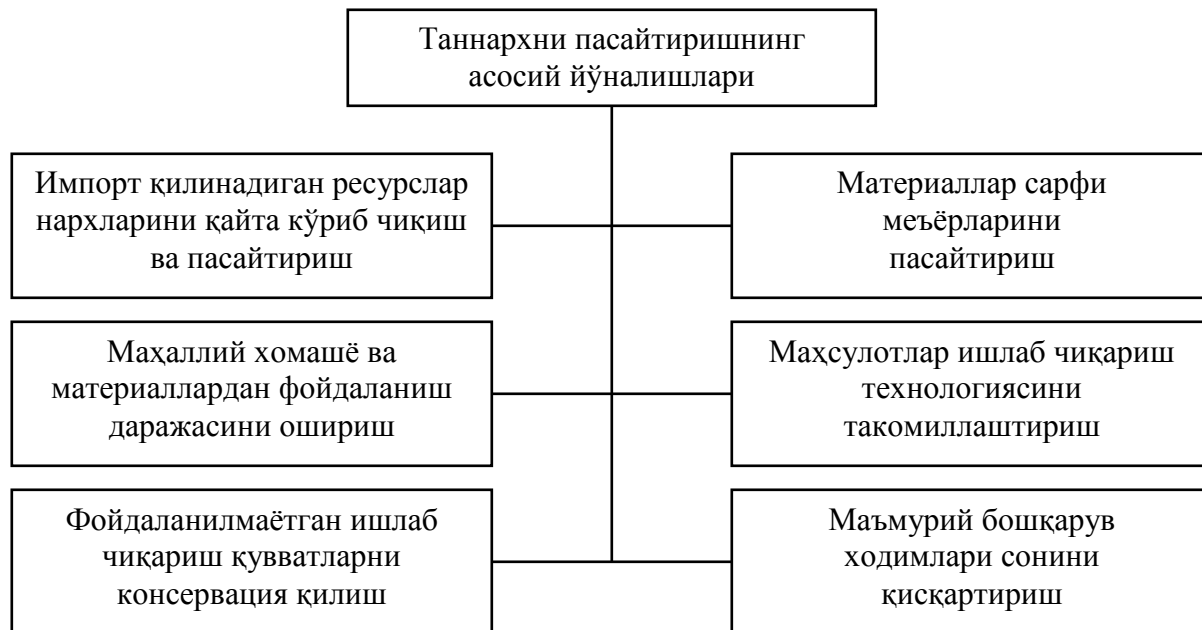
Учинчидан – қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайитишни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатдошлигини ошириш.

Шу мақсадда яқинда хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодиётимиздаги етакчи тармоқ ва соҳаларда маҳсулот таннархини камида 20 фоиз туширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш борасидаги тақлифлари маъқулланганини қайд этиш лозим.

Бунинг учун ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз фаолият йўналиши бўйича таннархни пасайтириш омиллари тўғрисида кенг ва чуқур тасаввурга эга бўлиши лозим. Умумий ҳолда, мамлакатимиз корхоналарида таннархни

пасайтиришнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир (2.2.3-расм).

Таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари

2.2.3 - расм.

Қисқача хулосалар

Маҳсулот таннархи саноат корхоналари фаолиятининг муҳим кўрсаткичларидан бири бўлиб, у маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишга

сарфланган маблағлардан ташкил топади. Шу сабабли маҳсулот таннархини арзонлаштиришнинг аҳамияти бекиёсдир. Уни пасайтириш фойда (даромад)нинг ошишига, нархларнинг пасайишига имконият яратади.

Фойда (даромад) корхона (фирма) фаолиятини умумлаштирувчи курсаткичдир. У моддий ишлаб чиқаришда яратилган соф даромаднинг бир қисми бўлиб, давлат бюджети даромадларининг шаклланишида асосий манбалардан бири ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш рентабеллиги саноат ишлаб чиқариши, унинг тармоклари ва корхоналарнинг иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир. Рентабеллик даражасини аниқлашнинг бир неча усули мавжуд бўлиб, улар корхонанинг хўжалик фаолиятини баҳоловчи восита (инструмент) вазифасини ўтайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Таннарх ва киймат муаммолари.
2. Таннархнинг таркиби, структураси ва уни пасайтириш йуллари.
3. Фойда ва уни максималлаштириш масалалари.
4. Рентабеллик ва уни ҳисоблаш усуллари.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жихозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15март.
2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.
3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош максадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-

иктисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иктисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008 йил. 9 февраль.

4. Ватанимизнинг боскичма-боскич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.

5. «Йирик саноат корхоналарин билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.

6. «2006 йилда ижтимоий-иктисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.

7. «2007 йилда ижтимоий-иктисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

XV бoб

САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИДА БАҲО ВА БАҲОЛАШ

15.1. Баҳо - бозор муносабатларининг иқтисодий категорияси сифатида

Баҳо бозор категорияси бўлиб, товарлар айирбошланганда юз берадиган муносабатларни англатади. Оқилона, илмий жихатдан асосланган баҳо ва баҳолаш иқтисодиётнинг илмий ва амалий воситаларидан бири ҳисобланади.

Баҳо сиёсати давлат иқтисодий сиёсати ва иқтисодий стратегиясининг муҳим ажралмас қисмидир. Шу сабабли ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштиришда, меҳнаткашларнинг ташаббуси ва омилкорлигини ривожлантиришда баҳо белгилаш сиёсати алоҳида ўрин эгаллайди. Баҳони хўжалик механизми ва ўзини ўзи пул билан таъминлашнинг устуни дейиш мумкин. Жамоанинг ва айрим ходимнинг даромадлари, улар иқтисодий манфаатлари нархнинг, яъни баҳонинг тўғри белгиланишига боғлиқ.

Баҳо бамисоли барометр каби бозор ҳолатини кўрсатиб туради, у пасайиб кетса, товар бозори касодга учрайди, товар нафсиз бўлиб, уни бошқа товар билан алмаштириш ёки сифатини яхшилаш зарурлиги кун тартибига қўйилади.

Баҳо пул муомаласи ҳолати, кредитлаш самарадорлиги ва иқтисодиётнинг молиявий соғломлиги билан боғлиқ. Давлатнинг, корхона (фирма)лар ва уларда ишловчиларнинг, умуман, аҳолининг ўзаро режали боғланиши баҳо ёрдамида амалга оширилади, ижтимоий ресурслардан фойдаланиш таъминланади, ялпи ички маҳсулотни ҳисобга олиш ва тақсимлаш амалга оширилади. Баҳони товар қиймати белгилайди, аммо бозор иқтисоди шароитида у аниқ қийматдан юқори ёки кам бўлиши мумкин. Бу эса, бозордаги ўша маҳсулотга бўлган талаб ва таклифга боғлиқ. Товар баҳосининг даражаси, шунингдек, товарнинг ижтимоий фойдалилиги даражаси ва бошқа товарлар ўрнини боса олиши, муомаладаги пулнинг харид қувватига ҳам боғлиқ бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида баҳо ёрдамида корхоналар ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг асосий муоммоларидан бири, нима ишлаб чиқариш фойдали эканлигини ҳал этишдир. Баҳо товар таклифи, аҳолининг тўлов қобилияти, ишлаб чиқариш ресурсларининг ошиб ёки камайиб кетиши тўғрисида корхона эгаларига ахборот берувчи восита ҳамдир. Баҳонинг яна бир вазифаси қиймат ўлчовидир.

Бунда қилинган харажатлар ва олинган натижа маълум бир нарх ёрдамида ҳисоб-китоб қилинади.

Хўжалик юритиш амалиётида эса баҳо муҳим иқтисодий восита, дастак деб қаралади. Маълумки, қиймат ишлаб чиқариш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришдаги меҳнат сарфланиши билан боғлиқ муносабатларни ифода этади. Товарнинг яратилишида моддийлашган ва жонли меҳнат сарф этилади. Уларнинг мажмуаси - қийматдир. Аммо қиймат ҳар қандай меҳнат сарфи эмас. Қиймат - товарни яратишга кетган ижтимоий зарур меҳнат сарфи, аниқроғи, эҳтиёжни қондира олгани сабабли бозорда тан олинган меҳнат сарфидир, чунки меҳнатнинг бир қисмини, агар у керакли бўлмаса, бозор инкор этади ва шу қисми қийматни яратишда иштирок этмайди. Муайян баҳо шароитида кўпроқ фойда олиш учун харажатларни камайтириш зарур.

Баҳолар товар-пул муносабатлари муомаласининг шакли ва реализация қилинадиган маҳсулот турига кўра фарқланади. Баҳонинг турлари бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб, улар ягона тизими ташкил этади. Мазкур тизимнинг муҳим элементлари куйидагилардир:

а) улгуржи баҳолар. Улар фирмалар ўз маҳсулотларини катта ҳажмда бошқа фирмаларга ёки воситачиларга ва улгуржи савдо ташкилотларига сотаётганлирида қўлланилади. Улгуржи баҳо корхоналарга ишлаб чиқариш харажатларини қоплашни, зарур фойда олишни таъминланиши зарур;

б) чакана баҳолар. Улардан товарларни бевосита истеъмолчиларга сотишда фойдаланилади. Бу баҳоларга давлат савдоси, хусусий мулк эгалари дўконлари ва бозорда юзага келаётган баҳолар киради. Чакана баҳо даражаси аҳолининг реал даромадлари билан балгиланади.

в) харид баҳолари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг давлат томонидан сотиб олинлишида ишлатилади.

г) дунё баҳолари халқаро савдо муносабатларида кулланилади.

Баҳолар товар ишлаб чиқаришнинг ривожланишига ўз вазифалари орқали таъсир этади. Бозорда турли меҳнат сарфлари умумий, яъни ижтимоий зарур меҳнат сарфига келтирилади ва шу сарфнинг пулда ифодаланиши баҳони ҳосил қилади.

Бозорда сотувчи билан харидор ўртасидаги иқтисодий муносабат бўлганидан нархнинг шаклланишида ҳар икки томон иштирок этади. Харидор деганда, биз товар ва хизматларни истеъмол этувчилар - фуқаролар, ишлаб чиқаришни юргизиш учун ресурсларни сотиб оловчи фирмаларни тушунамиз. Баҳоларнинг шаклланишида товарни ишлаб чиқаришдан тортиб, истеъмолга етгунгача бўлган меҳнат сарфлари иштирок этади. Жамики харажатлар баҳо таркибига киради.

Баҳони шакллантирадиган асосий омиллар эса қуйидагича:

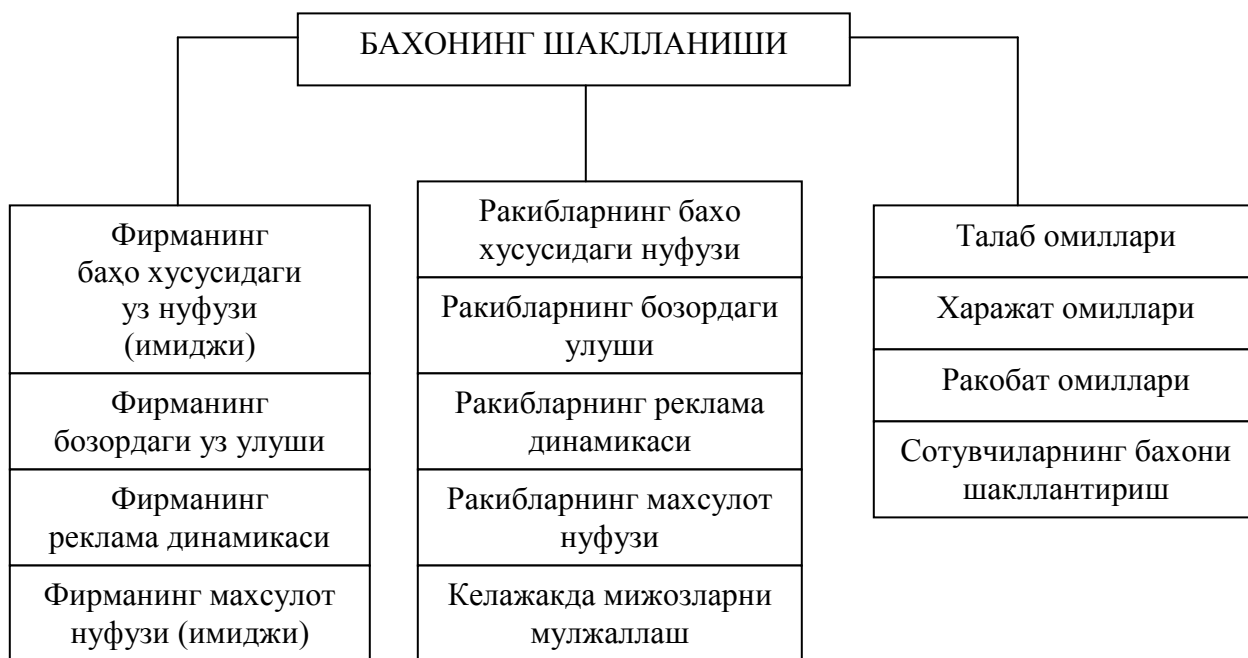
1. Иқтисодий харажат даражаси;
2. Товарларнинг нафтилиқ даражаси;
3. Товарга бўлган талаб ва унинг таклифи;
4. Рақобат шакллари ва усуллари;
5. Товарни истеъмол қилиш вақти.

Рақобат чекланган бозорларда (соф монополия, монополистик рақобат, олигополия) ишлаб чиқарувчиларнинг ўрни бозор нархларини белгиловчи муҳим омиллардан ҳисобланади. Монополия шароитида бозорда бир турдаги маҳсулотлар таклиф қилиниши сабабли баҳо устидан тўлиқ назорат амалга оширилади.

Бу дегани монополист ишлаб чиқарувчиларнинг нарх белгилашдаги ҳукмронлиги, истеъмолчи даромадлари чекланганлиги билан тўқнаш қалади. Урнини босувчи товарларнинг мавжудлиги ҳам уларнинг баҳо белгилашдаги мутлақ имкониятини чеклайди.

Олигополия шароитида эса алоҳида ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар) бири-бирига боғлиқ бўлганликлари сабабли баҳоларни мустақил белгилашга ботина олмайдилар. Фақат баҳо белгилашда яширинча келишишлари мумкин.

Баҳонинг шаклланишини қуйидагича ифодалаш мумкин:

8-чизма. Баҳонинг шаклланиши

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида баҳонинг роли ва аҳамияти бекиёсдир. Маълумки, ҳозирги замон иқтисодиёти бозор иқтисодиётидир. Бу иқтисодиёт Ер юзидаги кўпгина давлатларда турли даражада ва ўзига хос хусусиятлар билан ривожланиб бормокда. Унинг моҳият белгиларини энг ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида кўриш мумкин. Шундай белгиларидан бири, нархларнинг либераллашуви, нарх-навонинг эркин шаклланишидир. Товарлар нархини давлат юқоридан белгиламайди. У бозордаги талаб ва таклифга қараб, харидор билан сотувчининг савдолашуви асосида юзага келади. Келишилган нархлар эса бозор муносабатларига хизмат килади. Нарх пул билан ўлчанади. Бозор иқтисодиёти пулсиз бўлиши мумкин эмас. Пул эса, иқтисодий муносабатларнинг асосий воситаси бўлиб, иқтисодиётда ўта муҳим роль ўйнайди. Пул муносабатлари бозор иқтисодиётининг ажралмас қисми

ҳисобланади. Пул обороти, пул эмиссияси, қадри-қиммати, инфляция, валюта курси каби ҳодисалар иқтисодий вазиятнинг кўзгуси ҳисобланади. Бозор иқтисодиётида товар тақчиллиги бўлмайди, шу сабабдан бозорда ишлаб чиқарувчи эмас, балки истеъмолчи (харидор) ўз измини ўтказди, товар ва хизматларни сифати ва нархига қараб танлаб олиш имкониятига эга бўлади.

Баҳо шаклланишида рақобат муҳим ўрин тутди. Рақобатда ютиб чиқиш ёки ютказиш баҳони белгилашга ҳам боғлиқ. Рақобатлашув жараёнида харидор кўп бўлса, юқори нарх ташкил топади. Агар сотувчилар кўп бўлиб, улар рақобатлашишса, нарх баҳолар вуҷудга келади.

Рақобат курашида харажатларни қопламайдиган, бинобарин, зарар келтирадиган ўта нарх баҳолар ҳам пайдо бўлади. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, хўжаликни оқилона юритиш эса молиявий алоқалар ва қиймат қонунларидан фойдаланишни талаб қилади.

Айрим буюмларнинг баҳосини ўзгартириш эвазига давлат уларга бўлган эҳтиёжни ҳамда уларни харид қилишни бошқаради. Жумладан, инсон соғлиғига путур етказувчи маҳсулотларнинг нархини ошириш эвазига уларнинг харид қилинишини чегаралаш ва аксинча, баъзи озиқ-овқат маҳсулотларининг нархини меъёрга ушлаб туриш орқали эҳтиёжларни тўлароқ қондириш мулоҳазамаизга далил бўла олади.

15.2. Баҳо тушунчаси ва унинг функциялари

Назарий жиҳатдан олиб қаралганда, баҳо - товар қийматининг пулдаги ифодасидир. Амалий жиҳатдан қаралганда эса, баҳо - муҳим иқтисодий восита, дастак ҳисобланади. Маълумки, қиймат ишлаб чиқариш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришнинг ўзидаги меҳнат сарфи билан боғлиқ муносабатларни ифода этади. Товарнинг яратилишида моддийлашган ва жонли меҳнат сарф қилинади, уларнинг мажмуаси қиймат, демакдир. Аммо қиймат ҳар қандай меҳнат сарфи эмас. Қиймат товарни яратишга кетган ижтимоий зарур меҳнат сарфи, аниқроғи, эҳтиёжни қондира олгани сабабли бозорда тан олинган меҳнат

сарфидир, чунки меҳнатнинг бир қисмини, агар у керакли бўлмаса, бозор инкор этади ва шу қисм қийматни яратишда иштирок этмайди. Бозорда турли меҳнат сарфлари умумий, яъни ижтимоий зарур меҳнат сарфига келтирилади ва шу сарфнинг пулда ифодаланиши баҳони ҳосил килади.

Баҳонинг иқтисодий мазмунини унинг фушциялари яққол кўрсатиб беради. Баҳо нимага тегишли бўлишидан қатъи назар (товар, хизмат, иш кучи, қарз пули нарҳини — бунинг фарқи йўқ) беш асосий функцияни бажаради:

1. Бозор мувозанатини таъминлаш функцияси. Бунда баҳо бозордаги талаб ва таклифнинг ҳажми ва таркибига таъсир этиш орқали уларни мувозанат ҳолатига келтиради.

2. Ҳисоб-китоб, ўлчов функцияси. Баҳо қийматнинг пулдаги ифодаси, чунки бажарилган иш ҳажми, фойда-зарарнинг барчаси баҳо асосида ҳисоб-китоб қилинади.

3. Иқтисодий регулятор функцияси. Баҳо бозор иқтисодиётининг асосий воситаларидан биридир. Ундаги ўзгариш бозор ҳолати (конъюктураси)ни билдиради.

4. Рақобат воситаси функцияси. Рақобат бозор иқтисодиётини ҳаракатга келтирувчи куч, баҳо воситасида беллашув рақобатнинг асосий кўринишларидан бири ҳисобланади. Фирмалар ўз рақибларини енгиш, уларни бозордан сиқиб чиқариш учун баҳони ўзгартириб турадилар.

5. Ижтимоий ҳимоя функцияси. Баҳо айрим аҳоли тоифаларини камбағалликдан саклаш вазифасини ўтайди. Одатда, аҳолининг ночор ва муҳтож қатламларига товарлар арзонлаштирилган баҳоларда сотилади.

Булар ижтимоий дотацияланган баҳолар бўлиб, уларни молиявий жиҳатдан давлат бюджети ёки бюджетдан ташқари маблағлар таъминлайди. Дотацияланган баҳоларни давлат белгилайди.

15.3. Баҳонинг турлари ва структураси

Бозор иқтисодиётининг ўзига хос тизими борки, у ўзаро боғланган, бир-бирини такозо этувчи, аммо турли мақсадларда қўлланувчи баҳолар мажмуасидан ташкил топади. Баҳонинг шаклланиш жараёни мураккаб бўлиб, унинг иштирокчилари ғоят кўпчиликни ташкил этади. Баҳолар турли вазифаларни бажарганлиги сабабли ҳам уларнинг тури кўп.

Баҳоларнинг асосий турларига куйидагилар киради:

1. Улгуржи баҳолар. Товарлар кўтарасига катта миқдорда сотилганда бу баҳолардан фойдаланилади. Бундай баҳони асосан улгуржи савдо-сотиқ олиб бориладиган савдо марказларида учратиш мумкин.

2. Чакана баҳолар. Товарлар бевосита истеъмолчиларга сотилганда фойдаланилади. Бу баҳо ўз ичига товар улгуржи нарҳини, чакана савдо ташкилотчиларининг харажати ва фойдасини олади.

3. Нуфузли баҳолар. Бу баҳолардан обрўталаб истеъмолчиларга товарлар сотилганда ва хизматлар кўрсатилганда фойдаланилади.

4. Дотацияли баҳолар. Бунда товарлар давлат бюджети ҳисобидан арзонлаштирилган баҳоларда олинади.

5. Давлат баҳолари. Бу ишлаб чиқарувчиларга давлат томонидан буюртма берилганда қўлланилади.

6. Мавсумий баҳолар. Бу мавсумий ишлаб чиқариладиган товарларга белгиланади.

7. Миллий ва жаҳон баҳолари—алоҳида товарнинг байналмилал харажатлари. Бунда жаҳон бозоридаги талаб ва таклиф нисбати ҳисобга олинади.

8. Стандарт баҳолар. Харидор чўнтагидаги пулга қараб, маълум давргача ўзгармайдиган катъи стандарт нархлар қўлланилади.

9. Прейскурант баҳолар. Бу баҳолар сотувчи учун мулжал баҳо, харидор учун билдиришлик ёки маълумот баҳо ҳисобланади.

10. Ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш учун музокараларга тайёргарлик кўриш мобайнида тадбиркор энт аввало, ўзи учун мақбул бўлган баҳо кўрсаткичларини аниқлашга ҳаракат қилади. Шу мақсадда у баҳони учга ажратади. Яъни *maksimal* (энг юқори), *minimal* (энг паст) ва объектив баҳо.

Максимал баҳо — (сотувчи нуқтаи назаридан) - бу музокараларни шу баҳодан бошлаш мумкин бўлган кўрсаткичидир.

Минимал баҳо — (кўшилиши мумкин бўлган энг паст баҳо) - бу товар нархининг шундай кўрсаткичики, тадбиркор музокаралар давомида ундан тушмасликка ҳаракат қилади.

Объектив баҳо — бу, таркибида ўртача сифат кўрсаткичларига эга бўлган у ёки бу товарнинг ўртача баҳосидир.

Баҳонинг иқтисодиётдаги ўрни беқиёс бўлганидан унинг ҳар бир туридан оқилона фойдаланиш тадбиркорлик учун муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли корхоналар ва фирмалар нарх балгилашга катта эътибор берадилар. Улар ўзларининг нарх стратегиясини ишлаб чиқишда куйидаги мақсадларни кўзлайдилар:

- товар сотишни кўпайтириш;
- кўпроқ фойда олиш;
- ўрнини муайян мавқеини сақлаб қолиш.

Товар сотишни кўпайтиришдан уч натижа кутилади: а) товар сотишни кўпайтириш орқали бозорда ўз хиссасини ошириш, имкон бўлганда бозорни ўз назоратига олиш; б) ҳар бир товарни (товар бирлигини) сотишдан тушадиган фойданинг камайишига рози бўлган ҳолда товарларни кўплаб сотиш орқали келадиган ялпи фойдани ошириш; в) товарни кўп сотиш натижасида унинг ҳажмига нисбатан савдо-сотик ҳаражатларини қисқартириш.

Бозордан ракибларни суриб чиқариб, ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун фирмалар махсус нарх қўллайдилар, уни бозорга кириб олиш нархи ёки демпинг нарх деб аталади.

Бу нарх рақибни синдиришга қаратилганлигидан давлат уни таъқиқлайди, шу сабабли фирмалар уни яширин қўллайдилар ва бу иш расмий нархнинг бир қисмини кечиб юбориш шаклида бўлади.

Қисқача хулосалар

Саноат ишлаб чиқариши иқтисодиётининг энг муҳим муаммоларидан бири бу тармоқ корхоналарида тайёрланадиган маҳсулот баҳосини белгилашдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида баҳо саноат тармоклари ва корхона (фирма)ларнинг молиявий аҳволига етарли (сезиларли) таъсир этувчи энг муҳим синтетик кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Бу шу билан тушунтириладики, корхона ва унинг маҳсулоти рақобатбардошлиги билан тижорат ташкилоти фойдасининг микдори ўртасида чамбарчас боғлиқлик бордир.

Маҳсулот баҳоси жуда кўп омилларга боғлиқ: маҳсулотга бўлган талаб, ишлаб чиқарувчининг таклифи, давлатнинг нарх сиёсати, харажатлар, рақобат ва ҳ.к.лар.

Фан-техника тараққиётини жадаллаштиришда, маҳсулот ҳажмини кўпайтиришда ва унинг сифатини оширишда, истеъмолчилар эҳтиёжини қондиришда баҳо билан рағбатлантиришнинг роли беқиёсдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Баҳо сиёсати - давлат иқтисодий сиёсатининг ажралмас қисмидир.
2. Баҳо ва баҳолашнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.
3. Баҳо функциялари.
4. Баҳонинг турлари.
5. Саноат ишлаб чиқаришида баҳолаш тизимини яхшилаш йўллари.
6. Хорижий мамлакатларда баҳо ва баҳолаш.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15март.
2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қушма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.
3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва узғаришларимизнинг бош мақсадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008 йил. 9 февраль.
4. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.
5. «Йирик саноат корхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида коперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.
6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.
7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари

тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»

XVI боб

САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ЖОЙЛАШТИРИШ

16.1. Саноатни жойлаштириш тамойиллари

Саноатни мамлакат ҳудудида оқилона жойлаштириш — жамият қурилишининг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, республика ва ҳар бир иқтисодий район халқ ҳўжалигини юқори даражага кўтариш ва ривожлантиришнинг зарурий шартидир.

Маълумки, ишлаб чиқарувчи кучлар ва унинг энг муҳим элементи бўлган саноатни жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари ишлаб чиқариш усули билан белгиланади. Шу сабабли ҳозирги бозор муносабатларини шакллантиришда, унинг барча тармоқларини жойлаштиришда иқтисодий ислохотни давлат амалга оширмоқда ва бу унинг таркибий қисми ҳисобланади ҳамда уни амалга ошириш миллий иқтисодиётимизнинг ҳозирги ҳолати ва стратегик вазифалари билан белгиланади.

Саноатни жойлаштириш деганда, уни ер шари ҳудудида, шунингдек, айрим мамлакат ёки иқтисодий районларда тақсимланиши тушунилади.

Саноат ишлаб чиқаришини жойлаштириш унинг ҳудудий ташкил этиш шакллари ифодалайди ва корхона (фирма)ларни маъмурий ва иқтисодий районларда жойлаштиришда намоён бўлади.

Миллий иқтисодиётнинг бу реал секторини жойлаштириш ҳам бевосита ҳудудий меҳнат тақсимооти билан боғлиқ. Ижтимоий меҳнат тақсимооти унсури бўлган ҳудудий меҳнат тақсимооти (ХМТ) соддароқ қилиб айтганда, турли

жойларнинг: мамлакат ёки вилоятлар, туманлар, шаҳарларнинг ҳар хил маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашишидир. Натижада ана шу жойларнинг иктисодий «башорати» шаклланади ва уларнинг ҳудудий тизимдаги ўрни ўз ифодасини топади.

ҲМТ кенг маънода — бу ишлаб чиқариш соҳа (тармоқ)ларини ҳудуднинг табиий шароити ва бойликлари, аҳолиси, меҳнат ва бошқа ресурслари каби ҳамда минтақа бозорининг ҳажми, аҳолисининг сотиб олиш қобилияти, инфратузилма ва коммуникацион тизимининг ривожланганлик даражаси каби омилларга қараб жойлаштирилишини назарда тутди.

Саноат ишлаб чиқаришини оқилона жойлаштириш — кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини юқори суръатларда амалга ошириш, мамлакат табиий бойликларидан ҳар томонлама самарали фойдаланиш ва бунинг натижасида ижтимоий меҳнат унумдорлигини юксалтириш, ҳар бир корхонада маҳсулот таннархини пасайтириш, мамлакат барча иктисодий ҳудудларини бир текис ривожлантириш, шаҳар ва қишлоқ ҳамда саноат ва қишлоқ хўжалиги ўртасидаги тафовутни йўқотиш, мамлакат муҳофаа қобилиятини ошириш имконини беради.

Саноатнинг оқилона жойлашиши транспорт ва қишлоқ хўжалигининг жойлашишига ҳамда янги шаҳар ва қишлоқларнинг пайдо бўлишига, айрим иктисодий ҳудудларнинг муайян маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашувига олиб келади.

Саноатни иктисодий ҳудудлар бўйлаб жойлаштириш ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга катта таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқариш жараёнига узлуксиз эришиш, тежамкор ижтимоий меҳнат унумдорлиги ўсиши ҳамда аҳолининг моддий ва маданий фаровонлиги кўтарилиши саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг иктисодий-ижтимоий самарадорлиги мезонидир.

Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг фундаментал тамойиллари мавжуд бўлиб, улар ишлаб чиқариш кучларини, хусусан, саноатни мамлакат бўйича оқилона жойлаштириш, иқтисодий сиёсатни амалга оширишда илмий асос бўлиб хизмат қилади. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- саноат ишлаб чиқаришини авваламбор хомашё, ёқилғи-энергетика манбаларига яқин ва ниҳоят, саноат маҳсулотларини истеъмолчи ҳудудларга тобора яқинроқ жойлаштириш;

- иқтисодий ҳудудлар ўртасида меҳнатни оқилона тақсимлаш ва иқтисодий ҳудудлар хўжалигининг мажмуали ривожланишини таъминлаш;

- ҳар қайси вилоят ва туманнинг иқтисодий ривожланиш даражасини барабарлаштиришга интилиш;

- саноат тармоқларини жойлаштиришда республиканинг муҳофаа стратегиясига асосланиш;

- мамлакатлараро иқтисодий алоқаларда ўзаро тенг манфаатли муносабатларни ўрнатиш, халқаро меҳнат тақсимоли негизида самарадорликка эришиш, жаҳон хўжалишга интеграциялашувни жадаллаштириш;

- саноат корхоналарини жойлаштиришда ҳудуднинг экологик вазиятини ҳисобга олиш, атроф — муҳитга чиқиндилар чиқаришнинг меъёрий нормаларига асосланиш ва ҳоказо.

Юқорида келтирилганлардан маълум бўлаяптики, саноат ишлаб чиқаришини хомашё манбаига ва истеъмолчи ҳудудларга яқин жойлаштириш саноатни оқилона жойлаштиришнинг энг муҳим тамойилларидан бири ҳисобланади. Саноатнинг хомашё базасига яқин бўлиши қайта ишлашнинг барча тадрижий босқичларида ушбу ресурсни қайта ишлашдан тортиб, яримфабрикатдан тайёр маҳсулот олишга қадар, меҳнатнинг энг кам сарфлаш имкониятини назарда тутди. Масалан, электроэнергетика кўпинча сув ёки ёқилғи базасида ривожланади, тўқимачилик саноати хомашё манбаига яқинлаштирилади, озиқ-овқат саноати эса кўпроқ истеъмолчи ҳудудларда

жойлаштирилади. Саноатни хомашё ва ёқилғи-энергетика манбаига яқинлаштириш ҳудудларда мавжуд ресурсларни қайта ишлаш соҳасига жалб этиш, корхона (фирма)ларнинг оқилона ўлчамини (размерини) белгилаш имкониятини беради. Хомашё, ёқилғи ва тайёр маҳсулотни узок масофага ташишни камайтиради ва шу асосда ижтимоий меҳнатни анчагина тежашга олиб келади.

Саноатнинг хомашё, ёқилғи-энергетика манбалари ва истеъмолчиларга яқин жойлаштирилиши саноат ишлаб чиқариши мамлакат бўйлаб бир текис тақсимланишини таъминламайди. Чунки мамлакат бўйлаб ишлаб чиқариш ресурслари нотекис тақсимланган.

Саноатни бир текисда жойлаштириш саноат тараккиётининг бозор иктисодиёти шароитига мос сифат хусусиятидир. Лекин унинг барча соҳаларини дуч келган ҳудудга мажбуран жойлаштириш тавсия этилмайди. Ҳудудларнинг саноат ривожланиши орасида бундай тенгликка эришиш кўп ҳолларда бир қатор саноат корхоналарини уларга тегишли шарт-шароитлар йўқ ҳудудларга сунъий равишда жойлаштиришга, ижтимоий меҳнатнинг ортиқча харажатларига олиб келиши мумкин.

Саноатни хомашё ва ёқилғи-энергетика манбаига яқинлаштириш ва ишлаб чиқаришни мамлакат ҳудуди бўйлаб бир текис жойлаштириш интенсив равишда руй берадиган фан-техника тараккиётига имконият туғдиради. Электронизациялаштиришнинг ҳар тарафлама ривожланиши, ишлаб чиқаришни компьютерлаштириш, янги технологиялардан кенг фойдаланиш, саноат ишлаб чиқаришининг табиий-жуғрофий (географик) муҳитга тобелигини сусайтиради, саноатни жойлаштириш пунктларини анча эркин пухта) танлаб олишга моддий-техник шарт-шароитлар яратиб беради. Электронизациялаш ва кимёлаштириш ишлаб чиқариш соҳасига янгидан-янги материалларни, ишлаб чиқариш чиқиндиларини, иккиламчи ресурсларни жалб этади. Хомашёдан мажмуали фойдаланиш турли хилдаги ишлаб чиқаришларни бирлаштиради.

Фан-техника тараккиёти геологик - қидирув ишларини кенгайтиришга, мамлакатнинг турли ҳудудларида минерал хомашёнинг янги конларини очишга имконият туғдиради. Саноатни жойлаштириш режаси, янги корхоналар ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари жойлаштириладиган ҳудудлар ва пунктлари танланишининг ҳар томонлама иқтисодий асосланишини талаб қилади.

Саноатни жойлаштиришнинг иқтисодий самарадорлиги ижтимоий меҳнат унумдорлигида намоён бўлади. Иқтисодий районлар ўртасида меҳнатни оқилона тақсимлаш ва иқтисодий районлар хўжалигининг мажмуали ривожланиши саноатни жойлаштиришнинг муҳим тамойили бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий районлар хўжалиги мажмуали ривожланиши ҳудудларнинг ўзаро меҳнат тақсимоти натижасида ўзига хос ихтисослашувига олиб келади. Айрим иқтисодий районларнинг ихтисослашуви уларда мавжуд бўлган табиий бойликларга ва ушбу бойликлардан халқ хўжалиги миқёсида оқилона фойдаланиш даражасига боғлиқ бўлади.

Мамлакат ички ресурсларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш ҳар бир ҳудуднинг республика миқёсида айрим бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашувини талаб қилади ва шу билан бирга ҳар бир ҳудудда шу ҳудуд талабларини қондирадиган тармоқлар ривожланишига олиб келади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг яна бир муҳим тамойили - мамлакатлараро дўстлик ва ўзаро иқтисодий ёрдам асосида ташкил топган халқаро меҳнат тақсимотидир. Бундай меҳнат тақсимоти ҳар бир мамлакатда оқилона иқтисодиёт таркибини барпо этиш ва унинг ривожланиши учун табиий ва иқтисодий жиҳатдан қулай шароитга эга бўлган саноат тармоқларининг ихтисослашувини таъминлайди.

16.2. Саноатни жойлаштириш омиллари

Юқорида қайд қилинган тамойилларни амалга оширишда корхоналар ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари жойлаштириладиган жойларни танлашга таъсир кўрсатувчи омиллар эътиборга олинади.

Саноатни жойлаштиришга табиий ва техник-технологик, демографик, иқтисодий, экологик омиллар, ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллари, транспорт воситалари, ишлаб чиқаришни жойлаштириш характери таъсир курсатади.

Табиий омилларга: фойдали казилмалар, гидроэнергетика ва ўрмон бойликларининг микдор ва сифат кўрсаткичлари, ҳудуднинг иқлим шароитлари, табиий сув йўллари ҳамда меҳнат ресурсларининг жойлашиши киради. Юқоридаги барча омиллар экологик омил билан ҳисоблашишлари шарт. Ҳозирги экологик вазият шуни тақозо этади. Тоғ-кон саноати ва гидроэнергетика тармоқларида табиий шароит корхоналарининг техник-иқтисодий кўрсаткичларига таъсир курсатади ва бу тармоқ корхоналарини жойлаштириш фойдали казилмалар ва гидравлик ресурслар жойланишига боғлиқ бўлади. Қора металлургия ва кимё саноати корхоналарининг жойлашиши асосан сув ресурсларига боғлиқ.

Аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг жойлашиши ўртасида ўзаро мустақкам алоқа мавжуд. Меҳнат ресурсларининг географик жойлашиши, аввало, кўп меҳнат сарфланадиган саноат тармоқларининг жойлашишига таъсир этади. Шунинг учун аҳоли сийрак бўлган ҳудудларда кўп меҳнат талаб қиладиган саноат тармоқлари (асбобсозлик, радиотехника, енгил саноат) жойлаштирилмайди.

Саноат тармоқларини жойлаштиришда айрим ҳудудлар меҳнат ресурсларининг таркиби ва тузилиши ҳамда малакавий даражаси муҳим аҳамиятга эга. Масалан, машинасозликнинг (автомобилсозлик, асбобсозлик, аниқ машинасозлик) юқори малака талаб қилувчи тармоқлари шундай малакали кадрлар бор ерда жойлаштирилади, хотин-қизлар меҳнатини талаб қилувчи

енгил саноат аҳолининг зич ва аёллар ишчи кучи таклифи юқори бўлган ҳудудларда ривожлантирилади.

Фан-техника тараққиёти ҳамма саноат тармоқларини жойлаштиришнинг асосий омили ҳисобланади. Кимёлаштириш саноатни жойлаштиришга тобора кўпроқ таъсир кўрсатмоқда. Кимёвий усулларни қўллаш саноатнинг жойлашишига иқлим таъсирини камайтирмоқда, натижада унинг республика ҳудуди бўйлаб бир текис жойлашувига шароит яратмоқда. Саноатнинг жойлашишига технологик жараёнлар характери ҳам таъсир этади. Биринчидан, ишлаб чиқариш технологияси талаб қилинадиган хомашё ва энергия характери, ишлаб чиқарилувчи тайёр маҳсулот тури ва хусусиятлари, хомашё ва тайёр маҳсулотни ташиш шароитларининг ўзгаришига боғлиқ. Иккинчидан, ҳудуднинг ўзига хос хусусиятлари жойлаштирилаётган корхоналарнинг технологик жараёнини танлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ер ости бойликларини қазиб чиқариш ва хомашё ҳамда ёқилғини бойитиш технологиясининг такомиллашуви тоғ-кон саноатини текис жойлаштириш имконини беради. Ишлаб чиқариш жараёнларини комплекс автоматлаштириш ва компьютерлаштириш маҳсулотга сарфланадиган меҳнатни камайтиради. Шу туфайли компьютер технологиясига асосланган корхона (фирма)лар аҳоли сийрак ҳудудларга жойлаштирилса, катта самара олиш мумкин.

Саноатни жойлаштиришда концентрациялаш, ихтисослаштириш, кооперативлаштириш ва комбинатлаштириш каби ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг прогрессив шакллари катта роль ўйнайди. Ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви натижасида корхона истеъмол қилиши учун жуда катта хомашё ва энергетика базасини вужудга келтириш, корхона маҳсулотини истеъмол қилувчи ҳудудни кенгайтириш талаб қилинади. Натижада транспорт харажатлари ошиб кетади, корхоналарни жойлаштириш нуқтаси ва майдонини танлаш масаласи анча қийинлашади. Шу сабабли бозор шароитига ўтишнинг ҳозирги босқичида йирик корхоналарни жойлаштириш

ўрнига ўрта ва кичик корхоналарни асослашда транспорт омилини ҳисобга олиш керак.

Ихтисослаштириш ҳам саноатни жойлаштиришга ҳудди концентратлаштириш каби таъсир кўрсатади, чунки ихтисослаштириш бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни мужассамлаштиришдан иборатдир. Шунинг учун ихтисослаштириш даражаси ошган сари транспортга талаб ортиб боради. Корхона (фирма)ларни у ёки бу ҳудудга жойлаштиришда бундай харажатларнинг миқдорини албатта, ҳисобга олиш керак.

Корхоналарни кооперативлаштиришнинг саноатни жойлаштиришга таъсирини ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини барпо қилиш мисолида кўриш мумкин. Ҳудудий саноат мажмуи узок вақт узаро кооперативлашган алоқа қилувчи ҳар хил саноат тармоғига хос бўлган бир қатор корхоналардан иборат. Кооперативлаш омилини ҳисобга олмай туриб жойлаштирилувчи объект ёки мажмуаларнинг иқтисодий самарадорлигини тўғри аниклаш мумкин эмас.

Ишлаб чиқаришни комбинатлаштириш саноатни жойлаштиришга турлича таъсир кўрсатади. Комбинатлар — юқори мужассамлашган корхоналар. Шунинг учун уларни жойлаштириш мужассамлаштиришга ўхшашдир.

Республика мудофаа қобилиятини янада юқори даражага кўтариш саноатни жойлаштиришни ташкил этишда, албатта, эътиборга олиниши керак бўлган муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Саноатни жойлаштиришга олдиндан мерос қолган ишлаб чиқаришни жойлаштириш характери ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, дастлаб ташкил этилган хунармандчилик марказлари, улар инфратузилмасини шу ернинг ўзида ёки шу ҳудудга яқин бўлган жойларда барпо этилиши заруратини тугдиради.

16.3. Айрим саноат тармоқларини жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар

Айрим саноат тармоқларининг ўзига хос иктисодий хусусиятлари ишлаб чиқаришни жойлаштиришга алоқадордир. Шунинг учун айрим тармоқларни жойлаштиришни режалаштириш ва иктисодий асослашда уларнинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш зарур.

Электр станцияларини жойлаштиришда минерал ёқилғиларни ташиш мумкин бўлган ҳолда, сув ресурсларини кўчириш мумкин эмаслиги ҳисобга олинади.

Қора металлургия саноати корхоналарини жойлаштиришда унинг хомашё базаси, ишлаб чиқариладиган маҳсулот номенклатураси, корхона тури, тармоқнинг сувга талаби ҳамда йирик металлургия комбинатларининг бошқа тармоқлар жойлашишини ва йирик шаҳарлар пайдо бўлишини эътиборга олиш зарур.

Кимё саноатининг турли тармоқларини жойлаштиришда замонавий кимё технологиясининг ўзига хос хусусиятлари, яъни кимё саноатига тегишли хомашё кўплиги, энергетика ресурслари ҳамда кўп тармоқларнинг чиқиндиларини мажмуали тарзда қайта ишлаш, бир турдаги хомашёдан турли ва бир турдаги маҳсулотларни ҳар хил хомашёдан олиш, синтетик материалларни барча иктисодий ҳудудларда ишлаб чиқариш мумкинлиги ҳисобга олинади.

Машинасозлик саноатини жойлаштиришда ишлаб чиқариладиган маҳсулот хусусиятлари, тармоқнинг металлга бўлган талаби, уларни ташиш масалалари, айрим иктисодий районлар саноатининг ихтисослашуви, иктисодий ҳудудларнинг индустриал ривожланиш даражаси, машинасозлик корхоналарида ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва кооперативлаштириш, машинасозлик саноати маҳсулотларига барча ҳудудларда талабнинг доимийлиги эътиборга олиш зарур.

Енгил саноат, озиқ-овқат саноатининг кўпгина тармоқлари мамлакатнинг барча иктисодий районлари, бир қатор тармоқлар эса муайян ҳудудларда

жойлашади. Булар — тикувчилик, трикотаж, пойабзал, кандолат, ун-ёрма, макарон маҳсулотларидир. Нон ва алкогольсиз ичимликлар саноати эса ҳар бир аҳоли пунктида жойлаштирилиши керак.

Юқорида кўрсатилган тармоқлар ва тўқимачилик саноати истеъмол бозори доираси кенг ҳудудларда жойлашади. Бунга сабаб хомашёни тайёр маҳсулотга нисбатан ташиш осонроқ, тайёр маҳсулот ассортименти истеъмол қилувчи маълум ҳудуд аҳолисининг жинсий ва ёш жиҳатдан таркибига, миллий менталитетига боғлиқ бўлишидир. Хомашё базасига якин жойда эса шакар, ёғ-мой, консерва, спирт, виночилик, пахта тозалаш ва шу каби тармоқлар жойлашади. Шундай қилиб, корхоналарни жойлаштиришни режалаштириш ва иқтисодий асослаш пайтида ҳар бир тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини тўғри ҳисобга олиш, ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг умумий тамойилларига таяниш бутун саноатни жойлаштиришнинг юқори самарадорлигини таъминлаш имконини беради. Натижада ижтимоий меҳнат унумдорлига ошади. Бу эса, миллий иқтисодиётнинг ривожига катта таъсир кўрсатади.

16.4. Айрим корхоналарни жойлаштиришни иқтисодий асослаш усули

Саноат корхонасини жойлаштириш ҳудуди ва жойини танлаш янги қуриладиган корхона хажми ва ихтисослашишини, уларнинг ишлаб турган, лойиҳаланаётган корхоналар билан алоқаларини аниқлаш саноат корхоналарини фақат жугрофий жиҳатдан тўғри жойлаштириш учунгина эмас, балки янги ва ишлаб турган корхоналарни реконструкция қилишни лойиҳалаш учун ҳам муҳимдир. Лойиҳанинг юқоридаги масалаларига бағишланган қисми колган барча қисмларининг ишлаши учун манба бўлиб хизмат қилади. Бу қисмда корхонани мазкур жойда қуришнинг мақсадга мувофиқлиги, хомашё, ёқилғи, энергия ва сув манбалари, лойиҳаланаётган корхонанинг қиймати ва техник-иқтисодий кўрсаткичлари аниқланади:

а) корхоналарни жойлаштириш ҳудудини танлаш;

Саноат корхонасини қуриш учун танланган ҳудуд (иқтисодий ҳудуд) қуйидаги талабларга жавоб бермоғи лозим: ҳудудда хомашё, ёқилғи, асосий ва ёрдамчи маҳсулотлар мавжуд бўлмоғи ҳамда лойиҳалаштирилаётган корхона маҳсулотига старли талаб бўлиши зарур. Бундан ташқари, қурилаётган корхона учун танланган ҳудуд ишлаб чиқариш кучлари мажмуаси ривожланишини ва маҳаллий хомашё, энергетика ресурсларидан тўла фойдаланишни, танланган ҳудудда қуриладиган корхоналар улар мансуб бўлган тармоқларнинг мамлакат ҳудуди бўйлаб бир текис жойлашишини таъминламоғи керак.

б) корхонани жойлаштириш пунктини асослаш;

Янги корхонани жойлаштириш ҳудуди ҳар томонлама иқтисодий асосланиб бўлгач, шу ҳудуд ичида корхона қурилиш ўрни (пункти) белгиланади. Корхонани жойлаштириш пункта тўғри танланганлиги қурилишнинг қанча давом этишига, унинг қийматига ва корхонанинг истиқболда иқтисодий самарадорлигига таъсир курсатади.

Корхонани жойлаштириш пунктини асослашда йирик шаҳарларда саноатнинг ҳаддан ташқари, мужассамлашиб кетишига йўл қўйиб бўлмаслигига, корхоналарни ягона энергетика ва умумий коммуникацияларга эга бўлган ишлаб чиқариш шаклида қуриш мақсадга мувофиқлигига, аҳоли жойларининг ривожланишини ҳамда қабул қилинган санитария-гигиена талаблари ва нормаларига риоя қилиниши зарур.

Танланган қурилиш пункти транспорт харажатлари кам бўлиши учун хомашё манбаига ва истеъмол жойларига максимал яқин бўлмоғи лозим. Пунктни танлашда корхонани қуриш учун майдонни танлаш ва уни иқтисодий баҳолаш алоҳида аҳамият касб этади. Майдон горизонтал юзага эга бўлмоғи лозим. Барча бинолар, иншоотлар, корхона, транспорт хўжалигини майдонда рационал жойлаштириш, келажакда кенгайтириш, темир йўл магистралига осон қўшилиш, сув билан осон таъминланиш ва ортиқча сувларни оқизиб юбориш,

яқин ораликда жойлашган аҳоли пунктига эга бўлган санитария-гигиена талабларига жавоб бериши зарур.

16.5. Саноатни жойлаштиришдаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлиги

Мустақиллик йилларида саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришда йирик ўзгаришлар бўй берди. Айрим ҳудудлар ўртасида янгидан-янги алоқалар ўрнатилди, уларнинг ўзгаришлар давригача бўлган ихтисосланиши тубдан ўзгарди. Саноатда қайта ишлаш учун янги ҳудудларда жойлашган бир қатор фойдали қазилма конлари ишга туширилди. У ерларда кучли саноат мажмуалари ташкил топди. Бу ўзгаришлар юқорида айтиб ўтилган саноатни жойлаштириш тамойиллари Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегияси ва тактикаси асосида бўй берди ва бу ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг оширилишига олиб келди.

Саноатни жойлаштиришда бўй берадиган туб ўзгаришларнинг иқтисодий самарадорлиги кўпгина кўрсаткичлар ёрдамида ҳисобга олинади. Лекин, бу ўзгаришларнинг бир қисмини миқдор жиҳатдан ўлчаш мумкин эмас, чунки улар силжишларнинг сифат жиҳатидан натижасини курсатади. Булар қаторига янги ҳудудларнинг жуда катта фойдали қазилма ресурсларини саноатда фойдаланиш учун ишга тушириш, илгари нисбатан қолоқ ҳудудларнинг индустриал ва аграр ҳудудларга бўлинишини йўқотиш ва шу қабилар киради.

Саноат жойлашишидаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлигини миқдор жиҳатдан ҳисоблашда биринчи навбатда халқ хўжалигига сарфланган капитал маблағлар самарадорлигини ошириш кўзда тутилади.

Саноатни жойлаштиришдаги силжишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг муҳим кўрсаткичларидан яна бири меҳнат унумдорлигининг ошишидир. Республиканинг марказий ҳудудларида жойлашган бир қатор тармоқ корхоналари бошқа ҳудудлардаги корхоналарга нисбатан юқорирок

меҳнат унумдорлигига эга. Лекин бошқа ҳудудларда курилаётган корхоналар нафақат иқтисодий, балки ижтимоий муаммоларни ҳам ҳал этадилар.

Саноатни жойлаштиришнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлайдиган яна бир кўрсаткич — маҳсулот таннархидир. Бошқа ҳудудларда жойлашган корхоналар маҳсулотининг таннархи ривожланган ҳудудлардаги корхоналарникидан бирмунча паст бўлиши мумкин. Лекин бундай йукотиш мамлакат миқёсида амалга оширилаётган иқтисодий-ижтимоий тараққиёт туфайли барҳам топади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан амалга оширилган анчагина силжишлар билан бирга, мустақилликка эришилгунгача мамлакат саноатни жойлаштиришда йўл қўйилган қатор камчиликлар ҳали ҳам тўла барҳам топгани йўқ. Ҳудудлар ичра ва ҳудудлараро кооперативлаштиришда ҳам бир қатор муаммолар мавжуд. Буларнинг барчаси саноат маҳсулотларининг асосий турларини, хомашё ва ёқилғини ниҳоятда узоқ ва қарама-қарши тарафларга ташиш заруриятини туғдириши натижасида ижтимоий меҳнат унумдорлиги кўтарилишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шу боис бозор иқтисодиётининг кейинги босқичига ўтиш даврида саноатни оқилона жойлаштириш масаласига катта эътибор бериш керак.

Саноатни жойлаштириш борасидаги муаммоларни ҳал этиш учун қуйидаги масалаларга алоҳида эътиборни қаратиш зарур:

- республикада ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш бозор шароитига мос равишда олиб борилиши, унинг табиий бойликларидан оқилона ва самарали фойдаланиш ҳамда кооперативлаштириш афзалликларидан тўла-тўқис фойдаланиш;

- кичик ва ўрта бизнесга тегишли саноат корхоналарини қишлоқларда яратиш, айниқса, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи саноат тармоқларини олиб кириш мақсадга мувофиқ бўлар эди;

- саноат объектларининг қурилиш муддатини қисқартириш ва улардан фойдаланиш харажатларини кескин камайтириш;
- табиат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш шароитларини яратиш ва ҳ.к.лар.

Саноат объектларини жойлаштириш самарадорлигини аниқлашда капитал қўйилманинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг расмий усулидан фойдаланиш мумкин. Бу усулга биноан саноат корхонасини жойлаштиришнинг иқтисодий жihatдан энг қулай лойиҳа-маҳсулот бирлигига сарфланадиган ижтимоий меҳнат камайишини таъминловчи вариант танлаб олинади. У қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$X = T + E_k \cdot K,$$

Бу ерда:

T — конкрет ҳудуд шароитида тайёрланадиган маҳсулотнинг тўла таннарни;

E_k — капитал қўйилманинг норматив қиёсий самарадорлик коэффиценти;

K - ишлаб чиқариш қувватини яратиш учун лозим бўлган капитал қуйилма миқдори.

Саноат объектларини жойлаштиришнинг қиёсий самарадорлигини аниқлаш капитал қуйилма ва маҳсулот таннарини ҳисоблашни ва бошқа шароитларни ҳам батафсил аниқлаш ҳамда ҳар томонлама таққослашни ва барча имкониятларни назарда тутишни тақозо этади.

Қисқача хулосалар

Саноатни оқилона жойлаштириш — ишлаб чиқаришни изчил ривожлантириш ва мамлакат мудофаасини мустаҳкамлашнинг муҳим шартларидан биридир.

Ўзбекистонда эришилган мустақиллик ва уни мустаҳкамлаш мамлакат саноатини ҳудудлар бўйича жуғрофий жойлаштиришга тубдан ўзгартиришлар киритди. Саноатни жойлаштириш Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегияси ва тактикаси, иқтисодиётнинг қонуниятлари билан боғлиқ бўлган тамойиллар асосида амалга оширилмоқда. Саноатни хомашё манбаларига ва маҳсулотни истеъмол қилувчи ҳудудларга яқинлаштириш мамлакат табиий ресурсларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, хомашё ва тайёр маҳсулотни ташишда жуда катта тежамкорликка эришиш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришга имконият туғдирмоқда.

Саноатнинг алоҳида тармоқларини жойлаштиришнинг характерини аниқлашда тармоқ хусусиятлари, жумладан, ишлаб чиқариладиган маҳсулот хизмати (иши, вазифаси), истеъмол қилинадиган хомашё материаллари ва уларни қайта ишлаш технологиясининг хусусиятлари, корхонанинг типи, ушбу тармоқнинг иқтисодий район ихтисослашуви ва шаҳарлар ташкил топишига таъсир даражаси ҳисобга олинади.

Саноатни жойлаштириш жараёнида ҳудуд ва объектнинг қурилиш жойини танлашни асослашда корхона қурилишининг ва ушбу объектни келажакда ишлатишнинг ҳам максимал тежамкорлигини назарда тутиш керак. Айниқса, янгидан яратилаётган корхона учун майдон танлаш иқтисодий жиҳатдан пухта асосланиши зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти нимада?

2. Саноатни жойлаштиришнинг тамойиллари (фундаментал қоидалари) нималардан иборат?

3. Саноатни жойлаштиришга қандай шарт-шароитлар таъсир этади?

4. Тармоқларни жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар нималарда намоён бўлади?

5. Саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришдаги силжишлар ва истиқболдаги вазифалар нималарни кўзда тутати?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаиши рағбатлантиришга оид қушимча чора-тадбирлар тугрисида»ги Фармони. Халқ сузи. 2007 йил, 15март.

2. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қушма мажлисидаги маърузаси. Халқ сузи, 2007 йил, 31 август.

3. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устиворлигини таъминлаш – барча ислохот ва узғаришларимизнинг бош максадидир. 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. Халқ сузи. 2008 йил. 9 февраль.

4. Ватанамизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий максадимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сузи, 2008 йил, 6 декабр.

5. «Йирик саноат корхоналарин билан қасаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси

Президентининг Фармони. // Халқ сўзи. №4 2006 йил 6 январь.

6. «2006 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.

7. «2007 йилда ижтимоий-иқтисодий якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарорлари. Халқ сўзи, 2008 йил ... февраль.

8. Промышленность Республики Узбекистан. 2000-2008. Статистические сборники.

<http://www.gov.uz> - «Хукумат сайти».

<http://www.tsue.uz> – «Университет сайти»